

เล่ม 1 ชีวิตและการทำงาน

คาถาสวดดีจากสมเด็จพระสังฆราชฯ

คำประกาศของยูเนสโก

สารประธานคณะกรรมการอำนวยการจัดงาน ๑๐๐ ปี พุทธศาสนิกชน

คำปรารภคณะกรรมการฝ่ายหนังสืออนุสรณ์ฯ

บทกวีร้อยปีท่านพุทธทาส

คำนำ

ธรรมวิจักขณากถา

บทนำ

บทที่ ๑ ภูมิหลัง ปฐมวัย ชีวิตก่อนบวช

บทที่ ๒ ช่วงต้นในเพศบรรพชิต

บทที่ ๓ ฟ้ำสงแห่งสวนโมกขพลาราม

บทที่ ๔ ระเบียบธรรม

บทที่ ๕ อารามอันเป็นกำลังแห่งการหลุดพ้น

บทที่ ๖ พุทธศาสนวัตกรรมการ

บทที่ ๗ เพื่อความเข้าใจอันดีระหว่างศาสนา

บทที่ ๘ การนำโลกออกจากวัตถุนิยม

บทที่ ๙ ปัจจุวัย

บทที่ ๑๐ อาหารและมรณภาพ

บทที่ ๑๑ คืองานพุทธทาส

บทที่ ๑๒ กาลานุกรมพุทธทาส

บรรณานุกรม

ภาคผนวก

คณะกรรมการอำนวยการจัดงาน ๑๐๐ ปี พุทธศาสนิกชน

คณะกรรมการฝ่ายหนังสืออนุสรณ์ ๑๐๐ ปี ชาตกาล พุทธศาสนิกชน

คณะผู้จัดทำ

ธรรมวิจักขณกถา
ธรรมเทศนาแสดงถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
และสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ
ในโอกาสทรงบำเพ็ญพระราชกุศล วิสาขบูชา
ณ วัดพระบรมธาตุไชยาราชวรวิหาร ชัยยา
เมื่อเพ็ญเดือนหก ที่ ๒๓ พ.ค. ๒๕๑๐
โดย
พุทธทาสภิกขุ

ขอถวายพระพร เจริญพระราชสิริสวัสดิ์พิพัฒนามงคลพระชนมสุขทุกประการ จงมีแต่สมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภาร พระองค์สมเด็จพระปรมินทรมหาวชิราวุธเจ้าผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ บัดนี้ จักรับพระราชทานถวายเป็นกุศล ในธรรมวิจักขณกถา ถอดพระเดชพระคุณระดับพระปัญญาบารมี, ถ้ำรับพระราชทานถวายเป็นกุศลไป มิได้ต้องตามไหวหอรอกราบยา ในพระธรรมเทศนาบทใดบทหนึ่งก็ดี ขอเดชะพระเมตตาคุณ พระกรุณาคุณ และพระขันติคุณ ได้ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานอภัยแก่อาตมาผู้มีสติปัญญาน้อย ขอถวายพระพร.

นะโม ตัสสะ ภะคะวะโต อะระหะโต สัมมาสัมพุทธัสสะ ฯ

โย รัมมัง ปัสสะติ, โส มัง ปัสสะติ โย รัมมัง นะ ปัสสะติ, โส มัง นะ ปัสสะติ-ติ รัมโม
สักกัจจัง โสตัพโพติ ฯ

ณ บัดนี้ จักได้รับพระราชทานถวายเป็นกุศล ในธรรมวิจักขณกถา ดำเนินความตามวาระพระบาลี ดังที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นนิกเขปบทเบื้องต้นว่า โย รัมมัง ปัสสะติ โส มัง ปัสสะติ ฯลฯ เป็นอาทิ ซึ่งมีใจความว่า "ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นเราตถาคต ; ผู้ใดไม่เห็นธรรม ผู้นั้นไม่เห็นเราตถาคต" ดังนี้เป็นต้น เพื่อเป็นธรรมเทศนา เนื่องในโอกาสพระราชกุศลวิสาขบูชา ตามพระราชประเพณี

ก็แล ในการกุศลวิสาขบูชานี้ พุทธบริษัททั้งหลาย ย่อมถวายการบูชาอันสูงสุดด้วยกาย วาจา ใจ แต่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า. การบูชาด้วยกาย ก็คือการเดินเวียนประทักษิณเป็นต้น, การบูชาด้วยใจ ก็คือการน้อมระลึกถึงพระคุณของสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น อยู่ตลอดเวลาแห่งการกระทำวิสาขบูชา.

ก็แต่ว่าการกระทำทั้งสามประการนี้ จักสำเร็จประโยชน์เต็มที่ได้ ก็ด้วยการเห็นธรรมตามที่พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ว่า "ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นเราตถาคต" ดังที่กล่าวแล้วข้างต้นนั่นเอง. ดังนั้น จะได้ถวายวิสาขบูชาโดยพิสดาร ในข้อความอันเกี่ยวกับคำว่า "ธรรม" ในที่นี้.

จากพุทธภาษิตนั้น ย่อมแสดงให้เห็นได้โดยประจักษ์อยู่แล้วว่า "พระพุทธองค์จริงนั้น คือสิ่งที่เรียกว่า ธรรม" หรือ "ธรรม นั้นแหละ คือพระพุทธองค์ องค์จริง", ด้วยเหตุนี้เอง พระพุทธองค์จึงได้ตรัสว่า ผู้ใดไม่เห็นธรรม ผู้นั้นไม่เห็นเราตถาคต ; ต่อเมื่อเห็นธรรม จึงชื่อว่าเห็นเราตถาคต.

ก็แล ในสมัยที่พระพุทธองค์ยังทรงพระชนมชีพอยู่นั้น พระสรีระร่างกายของพระองค์ได้ตั้งอยู่ในฐานะเป็นตัวแทนแห่งธรรม สำหรับรับเครื่องสักการบูชา แห่งสัตว์โลกทั้งหลายเป็นต้น ครั้นพระองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว ก็มีพระสาวริกธาตุ คือธาตุอันเนื่องกับพระสรีระนั้น ได้เหลืออยู่เป็นตัวแทนแห่งธรรม สืบไปตลอดกาลนาน ดังเช่นพระสาวริกธาตุแห่งนี้ ที่พุทธบริษัททั้งหลาย มีสมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเป็นประธาน ได้กระทำสักการบูชา เสร็จสิ้นไปเมื่อสักครู่นี้.

ข้อนี้ สรุปความได้ว่า พระพุทธองค์ พระองค์จริงนั้น ยังอยู่ตลอดกาล และเป็นสิ่งเดียวกันเสมอไป , ได้แก่สิ่งที่เรียกว่า "ธรรม" ส่วนนิमित หรือตัวแทนแห่งธรรมนั้น เปลี่ยนแปลงไปตามควรแก่สถานะ, คือจะเป็นพระสรีระของพระองค์โดยตรงก็ได้, หรือจะเป็นพระสาวริกธาตุก็ได้, หรือจะเป็นอุทเทสิกเจดีย์มีพระพุทธรูปเป็นต้น ก็ได้, แต่ทั้งหมดนั้น ล้วนแต่มีความหมายอันสำคัญ สรุปรวมอยู่ที่สิ่งที่เรียกว่า "ธรรม" นั่นเอง.

คำว่า "ธรรม" คำนี้ เป็นคำพูดที่ประหลาดที่สุดในโลก เป็นคำที่แปลเป็นภาษาอื่นไม่ได้ ได้มีผู้พยายามแปลคำคำนี้เป็นภาษาต่างประเทศ เช่นภาษาอังกฤษ เป็นต้น ออกไปตั้ง ๒๐-๓๐ คำ ก็ยังไม่ได้ความหมาย ครบ หรือตรงตามความหมายของภาษาบาลี หรือภาษาของพุทธศาสนา . ส่วนประเทศไทยเราใช้คติ ที่ได้ใช้คำคำนี้เสียเลย โดยไม่ต้องแปลเป็นภาษาไทย, เราจึงได้รับความสะดวก ไม่ยุ่งยากลำบากเหมือนพวกที่พยายามจะแปลคำคำนี้เป็นภาษาของตนๆ

คำว่า "ธรรม" เป็นคำสั้นๆ เพียงพยางค์เดียว แต่มีความหมายกว้างขวางลึกซึ้ง นามหัตถ์จรรยอย่างยิ่ง เพียงไร เป็นสิ่งที่ควรพิจารณาดูอย่างยิ่ง ดังต่อไปนี้.

ในภาษาบาลี หรือภาษาพุทธศาสนาก็ตาม คำว่า "ธรรม" นั้น ใช้หมายถึงสิ่งทุกสิ่ง ไม่ยกเว้นสิ่งใดเลย, ไม่ว่าจะเป็นสิ่งดี สิ่งชั่ว หรือสิ่งไม่ดีไม่ชั่ว ก็รวมอยู่ในคำว่า "ธรรม" ทั้งหมด ดังพระบาลีว่า กุสลา รัมมา, อกุสลา รัมมา, อัพยาจะตา รัมมา, เป็นอาทิ.

ลักษณะเช่นที่กล่าวนี้ของคำว่า “ธรรม” ย่อมเป็นอย่างเดียวกับคำว่า “พระเป็นเจ้า” แห่งศาสนาที่มีพระเป็นเจ้า เช่นศาสนาคริสต์เป็นต้น. คำคำนั้น เขาให้หมายความ ว่า สิ่งทุกอย่าง รวมอยู่ในพระเป็นเจ้าเพียงสิ่งเดียว. ดังนั้น แม้ในวงพุทธศาสนาเรา ถ้าจะกล่าวกันอย่างให้มีพระเป็นเจ้าเขาบ้างแล้ว เราก็มีสิ่งทีเรียกว่า “ธรรม” นี้เอง ที่ตั้งอยู่ในฐานะเป็น “พระเป็นเจ้า” อย่างครบถ้วนสมบูรณ์. ทั้งนี้ก็เพราะว่าสิ่งที่เรียกว่า “ธรรม” ในพุทธศาสนานั้น หมายถึงสิ่งทุกอย่างจริงๆ.

เพื่อให้เห็นได้อย่างแจ่มชัดและโดยง่าย ว่าสิ่งที่เรียกว่า “ธรรม” หมายถึงสิ่งทุกอย่าง อย่างไรนั้น เราอาจจะทำการจำแนกได้ว่า “ธรรม” หมายถึงสิ่งเหล่านี้ คือ (๑) ธรรมชาติทุกอย่างทุกชนิด ล้วนแต่เรียกในภาษาบาลีว่า “ธรรม” หรือธรรมในฐานะที่เป็นตัวธรรมชาติ นั้นเอง. (๒) กฎของธรรมชาติ ซึ่งมีประจำอยู่ในธรรมชาติเหล่านั้น ก็เรียกในภาษาบาลีว่า “ธรรม” อีกเหมือนกัน, นี้คือ ธรรม ในฐานะที่เป็นกฎของธรรมชาติ, และมีความหมายเท่ากับสิ่งที่เรียกว่า “พระเป็นเจ้า” ในศาสนาที่ถือว่ามีพระเป็นเจ้าอยู่อย่างเต็มที่แล้ว. (๓) หน้าที่ต่างๆ ที่มนุษย์จะต้องประพฤติหรือกระทำ ในทางโลก หรือทางธรรมก็ตาม, นี้ก็เรียกโดยภาษาบาลีว่า ธรรม อีกเหมือนกัน. มนุษย์ต้องประพฤติให้ถูกให้ตรงตามกฎของธรรมชาติ จึงจะไม่เกิดความทุกข์ขึ้นมา. มนุษย์ส่วนมากสมัยนี้หลงไหลในทางวัตถุมากเกินไป ไม่สนใจสิ่งที่เป็น ความสุขทางนามธรรม ข้อนี้เป็นภาระหน้าที่ผิดกฎธรรมชาติ จึงเกิดการยุ่งยากนานาประการที่เรียกว่า “วิกฤติกาล” ขึ้นในโลก จนแก้กันไม่หวาดไม่ไหว. มนุษย์สมัยนี้ ต้องการสิ่งประเล้าประโลมใจ แต่ในทางวัตถุ, ไม่ต้องการธรรมเป็นเครื่องประเล้าประโลมใจ เหมือนคนในครั้งพุทธกาล. และยิ่งไปกว่านั้นอีกก็คือ มนุษย์สมัยนี้ มีการกักตุนเอาไว้เป็นของตัวเอง หรือพวกของตัวเอง มากเกินไป จนผิดกฎของธรรมชาติ, จึงได้เกิดลัทธิอื่นไม่พึงปรารถนาขึ้นมาในโลกอย่างที่ไม่เคยเกิดมาแต่ก่อน ดังนี้เป็นต้น. ข้อนี้ เป็นตัวอย่างของการที่มนุษย์ ประพฤติหน้าที่ของตน อย่างไม่สอดคล้องกันกับกฎของธรรมชาติ, หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งก็คือ ประพฤติผิดต่อธรรมฝ่ายที่จะเป็นไปเพื่อดับทุกข์. แต่ได้เป็นไปในฝ่ายที่จะสร้างความทุกข์ขึ้นมาในโลก อย่างไม่มีที่สิ้นสุด. นี้อย่างหนึ่ง. (๔) ผลของการทำหน้าที่ หรือการปฏิบัติ. ที่เกิดขึ้นตามกฎของธรรมชาติ เช่น ความทุกข์ ความสุข หรือการบรรลุผลนิพพาน หรือแม้ที่สุดแต่ความเป็นพระพุทธเจ้า ของพระพุทธองค์ก็ดี ซึ่งก็ล้วนแต่เป็นผลของการทำหน้าที่ หรือการปฏิบัติไปทั้งนั้น, ทั้งหมดนี้ ทุกชนิดทุกอย่าง ก็ล้วนแต่เรียกโดยภาษาบาลีว่า “ธรรม” อีกเหมือนกัน. ทั้งหมดนี้ คือความหมายอันกว้างขวางของคำว่า “ธรรม” ซึ่งมีอยู่เป็นประเภทใหญ่ๆ ๔ ประเภท.

สรุปแล้วคำว่า “ธรรม” เพียงพยางค์เดียว หมายความว่าได้ถึง ๔ อย่าง คือ หมายถึง ตัวธรรมชาติก็ได้, หมายถึงกฎของธรรมชาติก็ได้, หมายถึงหน้าที่ ที่มนุษย์ต้องทำให้ออกตามกฎของธรรมชาติก็ได้, และหมายถึงผลต่างๆ ที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติหน้าที่นั้นๆ ก็ได้. นับว่าเป็นคำพูดคำหนึ่ง ที่ประหลาดที่สุดในโลก, และไม่อาจจะแปลเป็นภาษาอื่นได้ ด้วยคำเพียงคำเดียว ดังที่กล่าวแล้วข้างต้น.

เมื่อสิ่งที่เรียกว่าธรรม มีมากมายมหาศาลอย่างนี้ ปัญหาจะเกิดขึ้นมาว่า คนเราจะรู้ธรรม หรือเห็นธรรม ได้ทั้งหมดอย่างไรกัน ?

เกี่ยวกับข้อนี้ พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้เองแล้วว่า เราอาจจะรู้ได้ทั้งหมด และปฏิบัติได้ทั้งหมด ในส่วนที่จำเป็นแก่มนุษย์หรือเท่าที่มนุษย์จะต้องเข้าเกี่ยวข้องด้วย. ส่วนที่เหลือออกนั้นไม่ต้องสนใจเลยก็ได้, ข้อนี้ พระองค์ได้ตรัสไว้ว่า ธรรมที่ตกาศได้ตรัสรู้ทั้งหมดนั้น มีปริมาณเท่ากับใบไม้หมดทั้งป่า , ส่วนธรรมที่นำมาสอนคนทั่วไปนั้น มีปริมาณเท่ากับใบไม้กำมือเดียว. ข้อนี้หมายความว่า ทรงนำมาสอนเท่าที่จำเป็นแก่การดับทุกข์โดยตรง เท่านั้น.

ธรรมที่ทรงนำมาสอนนั้น แม้จะกล่าวกันว่า มีถึง ๘๔๐๐๐ ข้อ หรือ ๘๔๐๐๐ ธรรมชั้นนี้ก็ตาม ก็ยังสรุปลงได้ในคำพูดเป็นประโยคสั้นๆ เพียงประโยคเดียวว่า “สัพเพ ธัมมา นาลัง อภินเวสเย” ซึ่งแปลว่า “ธรรมทั้งหลายทั้งปวง อันใครๆ ไม่ควรสำคัญ มันหมายถึง ตัวตน หรือของตน” ดังนี้. การรู้ข้อนี้ คือการรู้ธรรมทั้งหมด, การปฏิบัติข้อนี้ คือการปฏิบัติธรรมทั้งหมด, ในพระพุทธศาสนา, และเป็นการมีชัยชนะเหนือความทุกข์ทั้งหมดได้ เพราะเหตุนี้, ไม่ว่าจะเป็ทุกขส่วนบุคคล หรือเป็นทุกข์ของโลกโดยส่วนรวม ก็ตาม. ถ้าผู้ใดเห็นธรรมส่วนนี้โดยประจักษ์ ผู้ผู้นั้นชื่อว่า เป็นผู้เห็นองค์พระตกาศพระองค์จริงโดยแท้จริง.

การเห็นธรรม ในที่นี้ เมื่อกล่าวโดยใจความ หมายถึงการมี ธรรมที่เป็นความดับทุกข์อยู่แล้วในตน และเห็นประจักษ์อยู่แล้วในใจตน ว่าความดับทุกข์นั้นเป็นอย่างไร. นี่แหละคือหนทางออกทางเดียวของพวกเขา ซึ่งเป็นมนุษย์สมัยปัจจุบันนี้ ที่อาจจะเห็นพระพุทธองค์พระองค์จริงได้ ทั้งที่เขากล่าวกันว่า พระองค์เสด็จปรินิพพานไปแล้วตั้งแต่สองพันกว่าปี ; แต่เราอาจจะเห็นพระองค์ได้ โดยการนำมาใส่ไว้ในใจของเราเสียเลย ; นับว่าเป็นที่น่าอัศจรรย์ ยิ่งขึ้นไปอีก.

ข้อที่ควรทราบ ยังมีสืบไปอีกว่า สิ่งทีเรียกว่า “ธรรม” นั้น นอกจากจะเป็นคำพูดที่ประหลาดที่สุด โดยแปลเป็นภาษาอื่นไม่ได้ และหมายถึงสิ่งทุกอย่างไม่ยกเว้นอะไรเลยตั้งแต่แล้ว ยังเป็นของประหลาดในข้อที่ว่า เป็นสิ่งที่มีอยู่ก่อนสิ่งทั้งปวง เช่นเดียวกับสิ่งที่เรียกว่า “พระเป็นเจ้า” ในศาสนาของพวกที่มีพระเป็นเจ้า นั้นเหมือนกัน. ข้อนี้ปรากฏอยู่ในบาลี ขุททกนิกายชาดก ว่า “ธัมโม หะเว ปาตุระโหสิ ปุพเพ” ซึ่งแปลว่า “ธรรมได้ปรากฏอยู่ก่อนแล้ว แล” ดังนี้เป็นต้น. “ธรรม” ในลักษณะเช่นนี้ ในทางพุทธศาสนา หมายถึงกฎของธรรมชาติ หรืออำนาจอันลึกลับสูงสุดเหนือสิ่งใด ที่บันดาลให้สิ่งทั้งหลายเกิดขึ้นและเปลี่ยนแปลงไปต่างๆ นานา อยู่ฝ่ายหนึ่งหรือประเภท

หนึ่ง, และอีกประการหนึ่ง ซึ่งตรงกันข้าม คือไม่มีการเกิดขึ้นหรือเปลี่ยนแปลง อันได้แก่ดวงของธรรมชาติ หรืออำนาจอันนั้นนั่นเอง ดังนี้. ถ้าผู้ใด ได้รู้ ได้เห็น หรือได้ เข้าถึงธรรมประเภทหลังนี้แล้วก็จะไม่หลงไหลในธรรมประเภทที่เปลี่ยนแปลง อีกต่อไป. นับว่าเป็นสิ่งที่น่าประหลาดมหัศจรรย์ อีกอย่างหนึ่ง.

อีกประการหนึ่ง สิ่งที่เรียกว่า ธรรม นี้ ยังเป็นสิ่งที่มิได้อยู่ตลอดเวลา ยิ่งกว่าดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ เป็นต้นเสียอีก. สมมติว่า ถ้าเอาอายุของดวงอาทิตย์เป็นต้น ไปเปรียบกับอายุของธรรมแล้ว ก็จะมีลักษณะเท่ากันกับการเอาอายุของยุงตัวหนึ่ง ไปเปรียบกับอายุของอาทิตย์ อีกนั่นเอง, ซึ่งจะเป็นสิ่งที่น่าขบขัน และน่าคิด อย่างไม่มีอะไรเหมือน. ทั้งนี้ก็เพราะว่า ธรรม นั้นก็คือสิ่งที่เป็นความสมดุลย์ หรือเหมาะสมที่จะคงอยู่ตลอดกาลนั่นเอง.

กฎทางวิทยาศาสตร์ที่ว่า "สิ่งใดเหมาะสมที่จะอยู่ สิ่งนั้นจะคงอยู่หรือเหลืออยู่ ; สิ่งใดไม่เหมาะสมที่จะอยู่ คือเข้ากันไม่ได้กับสิ่งแวดล้อมเป็นต้น แล้ว สิ่งนั้น จะสูญไป" ดังนั้น ก็คือ กฎของธรรม โดยตรง, และ ธรรมนั้นแหละเป็นเพียงสิ่งเดียว ที่จะยังคงอยู่ตลอดเวลา อย่างไม่มีที่สิ้นสุดจริงๆ. ดังนั้น สิ่งที่เรียกว่า "ธรรม" นั้น จึง ตั้งอยู่ในฐานะเป็นสิ่งที่สูงสุดเหนือสิ่งอื่นใด จนกระทั่งแม้พระพุทธเจ้าทั้งหลายทุกพระองค์ ก็ล้วนแต่ทรงเคารพธรรม, มีธรรมเป็นที่เคารพ, ไม่อาจจะมีสิ่งอื่นเป็นที่เคารพ นอกจากธรรมเพียงสิ่งเดียว ทั้งที่พระพุทธเจ้าเอง เป็นผู้ที่ได้ตรัสรู้ธรรม หรือทำให้ธรรมนั้น ปรากฏแก่สายตาของสัตว์ทั้งปวง ซึ่งไม่อาจจะมองเห็นได้ด้วยสติปัญญาของตนเอง. ข้อความนี้ เป็นสิ่งที่พระองค์ทรงรำพึง และตรัสไว้เองในคราวที่ตรัสรู้แล้วใหม่ๆ ซึ่งมีปัญหาเกิดขึ้นว่า พระพุทธเจ้าจะทรงอยู่โดยมีอะไร เป็นที่เคารพหรือไม่ ดังนี้.

ข้อความทั้งหมด ตามที่กล่าวมานี้ ถ้าจะสรุปความให้สั้นที่สุด ก็จะสรุปได้ความว่า เนื้อตัวจิตใจเราทั้งหมด ก็คือธรรม, กฎธรรมชาติที่ควบคุมเราอยู่ ก็คือธรรม, หน้าที่ที่เราจะต้องกระทำให้ถูกต้องตามกฎธรรมชาตินั้นๆ ก็คือธรรม, และในที่สุด ผลต่าง ๆ ที่จะเกิดขึ้นแก่เรา ตลอดจนถึงการบรรลุผลในขั้นสุดท้ายของเรา ก็คือ ธรรม อีกนั่นเอง. ดังนั้นพระพุทธองค์จึงตรัสว่า ธรรมที่ป่า ธรรมที่ภูเขา ธรรมที่น้ำ ธรรมที่อากาศ, ซึ่งแปลว่าท่านทั้งหลาย จงมีธรรมเป็นดวงประทีป, จงมีธรรมเป็นที่พึ่งอาศัย เกิด ดังนี้, และ พร้อมกันนั้น ก็ได้ตรัสว่า "ผู้ใดเห็นธรรมผู้หนึ่งเห็นเราตถาคต ; ผู้ใดไม่เห็นธรรม ผู้หนึ่งไม่เห็นเราตถาคต แม้ว่าผู้หนึ่งจะจับมูมจิวของเราถืออยู่แล้ว ก็ตาม" ดังที่กล่าวแล้ว ข้างต้น.

บัดนี้ เป็นการกล่าวได้ว่า เป็นโชคดีมหาศาล เป็นบุญกุศลมหาศาล ของประชาชนชาวไทย ที่ได้มี มหาอัครบิดร หรือ ตถาคต เป็นดวงวิญญาณของประเทศชาติ ที่เป็นธรรมิกราชา คือเป็นตถาคตที่ประกอบด้วยธรรม, เป็นตถาคตที่ทรงสรรเสริญธรรม, เป็นตถาคตที่ทรงชักชวนประชาชนในธรรม, เป็นตถาคตที่ทรงโปรดปรานผู้ที่ตั้งอยู่ในธรรม, และทรงเป็นพุทธศาสนูปถัมภก เพื่อความมีอยู่แห่งธรรม ในประเทศไทย และตลอดโลกทั้งปวง, ซึ่งมีพระราชาภารกิจต่างๆ ปรากฏเป็นประจักษ์ พยานอยู่ แก่สายตาของประชาชนชาวไทยทั้งหมดแล้ว.

ส่วนที่ควรนับว่าเป็นกรณีพิเศษในวันนี้นั้น คือสมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภาร ได้เสด็จมาถึงเมืองไชยา นี้ เพื่อทรงบำเพ็ญพระราชกุศลวิสาขบูชา, ในที่ เจาะหน้าแห่งพระธาตุเจดีย์ อันเป็นที่ประดิษฐานแห่งพระบรมสารีริกธาตุนี้ ย่อมเป็นการกระทำที่ส่งเสริมความมีอยู่แห่งธรรมในจิตใจของประชาชน ให้ยิ่งๆ ขึ้นไป ; หรือ อย่างน้อย ก็ยังคงมีอยู่อย่างเพียงพอแก่การที่จะคุ้มครองประชาชนส่วนนี้ ให้ตั้งอยู่ในธรรม, ให้มีความร่าเริงกล้าหาญในการประพฤติธรรมสืบต่อไปตลอดกาลนาน.

แม้ว่าเมืองไชยานี้ จะเป็นเมืองโบราณมาแล้วแต่สมัยศรีวิชัย เคยรุ่งเรืองด้วยพุทธศาสนามาแล้วอย่างยิ่ง ถึงกับมีแต่บทกล่อมลูกของชาวบ้าน ก็มีกล่าวถึงนิพพาน มาแล้วก็ตาม, แต่บัดนี้ ตกอยู่ในสภาพที่ต้องการสิ่งกระตุ้นเตือนใจในทางธรรม เป็นอย่างยิ่ง. ดังนั้น การเสด็จพระราชดำเนินมาจนถึงที่นี่ ในลักษณะอย่างนี้ ในสถานการณ์อย่างนี้ ย่อมเป็นพระมหากรุณาธิคุณ และสวัสดิ์มงคล แก่ประชาชนในถิ่นนี้ อย่างมหาศาล เหลือที่จะเปรียบปาน.

ขอให้สมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภาร จงได้ทรงทราบถึงความจริงข้อนี้ โดยประจักษ์, แล้วทรงสำราญพระราชหฤทัยตามวิสัยแห่งธรรมราชา ผู้ทรงชักชวนประชาชนทั้งหลาย ในทางแห่งธรรม จงทุกประการเถิด.

ธรรมเทศนา สมควรแก่เวลา, เหวี่ยง ก็มี ด้วยประการฉะนี้. ขอถวายพระพร.

บทนำ

ชีวิตและการทำงานของ พุทธทาสภิกขุ คือขุมทรัพย์อันยิ่งใหญ่สำหรับสังคมไทย และกล่าวได้ว่า คือขุมทรัพย์อันยิ่งใหญ่สำหรับชาวโลกด้วย

ขุมทรัพย์นี้สั่งสมอย่างต่อเนื่องยาวนาน เป็นเวลากว่า ๖๑ ปี นับแต่วันเพ็ญเดือนหก หรือ วันที่ ๑๒ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๕ ที่พระมหาเจี๊อม อินทปญฺโญ เข้าพำนักในวัดร้างนามว่า “วัดตระพังจิก” ณ ตำบลพุมเรียง ไชยา และก่อตั้งขึ้นเป็น “สวนโมกขพลาราม” พร้อมๆ กับการปวารณาตนเป็นทาสของพระพุทธเจ้า อุทิศชีวิตทั้งหมดเพื่อการปริยัติ การปฏิบัติ และการปฏิเวธ ในพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ ตลอดจนการเผยแผ่สู่ชาวสยามและชาวโลก และในช่วงเดียวกันนั้น ก็ดำเนินการจัดตั้ง “คณะธรรมทาน” หรือ “ธรรมทานมูลนิธิ” ร่วมกับน้องชายของท่าน คือ นายยีเกย หรือ ธรรมทาส พานิช เพื่อเป็นกำลังสนับสนุนในอีกโสดหนึ่ง

ตลอดระยะเวลาดังกล่าว พุทธทาสภิกขุได้แสดงให้เห็นถึงพลังในการบำเพ็ญหิตานุหิตประโยชน์โดยธรรม ทั้งในระดับต้น ระดับกลาง และระดับสูงสุด ซึ่งมนุษย์ผู้หนึ่งอาจกระทำได้ ต่อตนเอง คนรอบข้างและผู้คนวงกว้าง หลายเรื่องท่านสืบสานต่อจากจารีตประเพณี โดยเน้นแก่นสารและจุดมุ่งหมาย หลายเรื่องท่านสลัดตนเป็นอิสระจากกรอบเพื่อหวนคืนสู่สารัตถะเดิมแท้ และอีกหลายเรื่องท่านประดิษฐ์คิดค้นเป็นนวัตกรรมใหม่ ให้สอดคล้องกับความเปลี่ยนแปลงและสถานการณ์ร่วมสมัย ชีวิตและการทำงานของ ท่านจึงเป็นตัวอย่างที่เด่นชัดสำหรับผู้ที่มีนัยหมายในประโยชน์ทางธรรม และขยายประโยชน์นั้นสู่วงกว้าง อย่างมุ่งมั่นทุ่มเท แต่ไม่คิดยึดอย่างซื่อสัตย์ต่อคำสั่งเดิม แต่ประยุกต์สู่โลกร่วมสมัยได้ และอย่างอาจหาญแก้อั้วกล้า แต่เปี่ยมด้วยเมตตากรุณา

อันที่จริง เมื่อได้ศึกษาชีวิตและการทำงานของ ท่านพุทธทาสแล้ว เราย่อมตระหนักเช่นกันว่า ขุมทรัพย์ที่ท่านทิ้งไว้เป็นมรดกสำหรับเรา นี้ มีรากฐานและแรงบันดาลใจจากมรดกนานาประการที่ท่านรับทอดมาแต่อดีต ด้วย ไม่ว่าจะเป็นแบบอย่างชีวิตจากบุพการี บรรยาการการศึกษาเล่าเรียนในวัยเด็ก ความตื่นตัวในช่วงสังคมไทยเข้าสู่ยุคสมัยใหม่ ทั้งในคดีโลกและคดีธรรม ความสนับสนุนจาก “สหยาธรรม” ทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ จนแม้สิ่งที่ท่านเรียนรู้จากอารยธรรมและศาสนาอื่นๆ ทั้งหมดนี้ ล้วนเป็นสิ่งที่ท่านนำมาสืบสาน ฟื้นฟู หรือปรับประยุกต์ขึ้นใหม่ ด้วยวิธีการแยกคายอันเป็นแบบฉบับของท่านเอง

ยิ่งไปกว่านั้น แรงบันดาลใจทั้งหลายก็มิได้มุ่งจำกัดอยู่กับผู้คนในแวดวงใดแวดวงหนึ่งเป็นการเฉพาะเท่านั้น เพราะท่านพุทธทาส เล็งผลถึงอนาคตของพหุชนในโลกเป็นที่สุด ตามพระประสงค์ของพระศาสดาที่มีต่อพระภิกษุสงฆ์ และตามเยี่ยงอย่างปราชญ์ผู้ยิ่งใหญ่ นับแต่อดีตกาล

หากเราตระหนักว่า ตลอดหนึ่งศตวรรษที่ผ่านมา โลกได้ตกสู่กระแสวัตถุนิยมอย่างเร่าร้อนไร้สติเพียงใด เต็มไปด้วยความรุนแรงหลากหลายรูปแบบเพียงใด หลงลืมศักยภาพในทางจิตวิญญาณและชีวิตที่ดั่งงามของมนุษย์ไปเพียงใด เราจะยังเห็นได้ชัดว่า พุทธทาสภิกขุเป็นหนึ่งในผู้นำทางจิตวิญญาณหรือศาสนธรรม ที่มีอยู่น้อยนิดในปัจจุบันกาล และในบรรดาจำนวนน้อยนิดนี้ ก็มีไม่มากนัก ที่สร้างผลงานและผลกระทบต่อวิถีคิด วิถีชีวิต วัฒนธรรม และสังคมวงกว้างได้อย่างเป็นมรดกเป็นผล ท่านพุทธทาสเป็นหนึ่งในบุคคลเหล่านั้น

ในเล่ม ๑ ของ พุทธทาสยังอยู่ไปไม่มีตาย ว่าด้วย ชีวิตและการทำงานของ พุทธทาสภิกขุนี้ จึงเป็นเสมือนการเปิดขุมทรัพย์ดังกล่าว เพื่อให้เห็นแง่มุมต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในแง่มุมที่เชื่อมโยงกับปณิธาน ๓ ประการของท่าน ซึ่งก็เป็นข้อไขความของงานเฉลิมฉลองวาระครบรอบ ๑๐๐ ปีชาตกาลของท่านเช่นกัน

บทที่ ๑, ๒ และ ๓ นำเสนอภูมิหลัง ความเป็นมา ถิ่นกำเนิด และชีวิตของท่าน นับแต่วัยเยาว์ จนเข้าสู่สมณเพศในวัยหนุ่ม ชีวิตช่วงเรียนปริยัติธรรมในกรุงเทพฯ トラバจนถึงจุดเปลี่ยนผัน ที่นำท่านกลับสู่ภูมิจริง เพื่อเริ่มภารกิจของความเป็นพุทธทาส อันเป็นเสมือน “ฟ้าสาบ” ของสวนโมกขพลาราม (คำว่า ฟ้าสาบ นี้ เป็นคำคำหนึ่งที่ท่านมักใช้)

บทที่ ๔ ชื่อว่า “ระบือธรรม” มาจากข้อความในคำกลอนที่ท่านประพันธ์ไว้ อุปมาภารกิจของท่านว่าเป็นการ “ระบือคณฺหุ ระบือธรรม และระบือชารแห่งศรัทธา ฯลฯ” ในบทนี้ จึงเป็นการนำเสนอภาพรวมของการทำงานระบือธรรมหรือ “ธรรมโฆษณ์” ของพุทธทาสภิกขุ ทั้งที่สวนโมกขพลาราม และที่อื่นๆ ในเมืองไทย ตลอดจนเชื่อมโยงสู่สากลในบางเหตุการณ์

บทที่ ๕ นำเสนอหลักการและองค์ประกอบของความเป็น “อารามอันเป็นกำลังแห่งความหลุดพ้น” ซึ่งก็คือ ความหมายของสวนโมกขพลารามนั่นเอง โดยมุ่งสะท้อนให้เห็นภาพรวมของอรรถธรรม ความมุ่งหมาย ตลอดจนความจริง ความดี ความงาม ความรื่นรมย์ ที่ปรากฏและแฝงเร้นอยู่ในบรรยากาศ สิ่งแวดล้อม สิ่งปลูกสร้าง และพื้นที่ต่างๆ ภายในอาราม ณ ไชยา แห่งนี้

บทที่ ๖ มุ่งเน้นให้เห็น “นวัตกรรม” หรือ แนวทางและสิ่งริเริ่มอันเป็นรูปธรรมโดยพุทธทาสภิกขุ ทั้งในด้านการปริยัติ การปฏิบัติ การเผยแผ่ การสร้างความสัมพันธ์ระหว่างศาสนา ตลอดจนองค์กรหรือสถาบันสำคัญที่เป็นผลมาจากการดำริและการทำงานของท่าน ทั้งในส่วนของท่านเองและที่ท่านทำร่วมกับผู้อื่น

บทที่ ๗ ว่าด้วยปณิธานข้อที่สามของท่าน ได้แก่ การสร้างความเข้าใจและความร่วมมืออันดีระหว่างศาสนา จึงกล่าวถึงความคิดและกิจกรรมของท่านในด้านนี้เป็นหลัก พร้อมทั้งนำเสนอตัวอย่างข้อคิด หลักการ และแนวทางที่ท่านได้แสดงไว้

บทที่ ๘ การนำโลกออกจากวัตถุนิยม ปรากฏอยู่ในงานเขียนและบรรยายของพุทธทาสภิกขุโดยตลอด ในบทนี้ จึงมุ่งให้ผู้อ่านได้รู้ข้อวิเคราะห์วิจารณ์ของท่านเกี่ยวกับวัตถุนิยม รวมทั้งหนทางออกจากวัตถุนิยมสู่ “ธรรมนิยม” โดยคัดเลือกจากที่มาหลายแห่งตามสมควร

บทที่ ๙ นำเสนอชีวิตของพุทธทาสภิกขุในช่วง “ปัจฉิมวัย” ซึ่งสะท้อนให้เห็นการทำงานอย่างต่อเนื่องไม่หยุดหย่อนของท่าน แม้ในยามสังขารเริ่มเสื่อมถอย และเริ่มเผชิญความเจ็บไข้ อันเป็นธรรมดาที่มาพร้อมกับความชราภาพ และแม้ในบั้นปลายนี้ ท่านจะได้รับสมณศักดิ์ที่ พระธรรมโกศาจารย์ สมควรแก่ความเป็นมหาเถรจารย์ของท่าน แต่ท่านก็ยังใช้ชีวิตอย่างเรียบง่าย พึ่งตนเองเป็นส่วนใหญ่ ไม่เสื่อมคลาย

บทที่ ๑๐ นำเสนอความเป็นไปในช่วง “อาพาธและมรณภาพ” ของพุทธทาสภิกขุ ซึ่งเป็นอุทาหรณ์และบทเรียนบทท้ายๆ ที่ท่านมอบไว้ให้แก่เรา ทั้งในด้านความเข้มแข็ง ความปล่อยวาง และการปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม トラバจนวินาทีสุดท้ายของท่าน ยิ่งไปกว่านั้น ยังนำมาสู่ประเด็นอันน่าพิศวง เกี่ยวกับความตายกับความดั้งเดิมของการแพทย์สมัยใหม่ จนท่านถึงกับปรารถนาว่า “มันจะตาย แต่เขาไม่ยอมให้ตาย” ส่วนพิธีศพหรือการจัดการกับสรีระที่ท่านได้กำหนดไว้ล่วงหน้าแล้ว ก็คือตัวอย่างแห่งความสมถะเรียบง่าย ที่ยังปรากฏ แม้ท่านจะจากไปแล้ว

บทที่ ๑๑ “คื่องานพุทธทาส” เป็นการประมวลผลงานของท่าน เท่าที่จะกระทำได้ ภายในเนื้อที่ของหนังสือ แต่ก็ครอบคลุมในด้านต่างๆ เพื่อให้ผู้อ่านได้เห็นภาพรวม ศึกษารายละเอียด และอาจใช้สำหรับค้นคว้าอ้างอิงต่อไป

และบทที่ ๑๒ คือ “กาลานุกรม” หรือลำดับเวลา ชีวิตและการทำงานของพุทธทาสภิกขุ เน้นที่เหตุการณ์และกิจกรรมที่สำคัญๆ คัดมาจากส่วนท้ายของหนังสือ เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา ฉบับพิมพ์ครั้งที่สาม ๒๕๔๖ โดยแก้ไขเพิ่มเติมเพียงเล็กน้อย

คณะผู้จัดทำได้ใช้วิธีการนำเสนอชีวิตและการทำงานของพุทธทาสภิกขุในหลายรูปแบบประกอบกัน และจัดแบ่งเนื้อหาโดยไม่ใช้ลำดับเวลาอย่างเคร่งครัด ทั้งนี้เพื่อให้แต่ละส่วนแต่ละรูปแบบทำหน้าที่ของตนเอง

ประกอบกันไป และอาจเป็นวัตถุประสงค์สำหรับ “เรื่องราว” ที่ผู้อ่านจะเรียนรู้ ใฝ่ใจ และปะติดปะต่อตามความสนใจ
ดังนั้น ทั้งการเรียบเรียง การอ้างข้อความของท่าน ตั้บร่างและบัตระย่อเรื่องด้วยลายมือท่านเอง ภาพถ่ายเก่า ภาพ
ถ่ายใหม่ ภาพถ่ายลงสี ภาพลายเส้นและกราฟิก ตลอดจนคำบรรยายประกอบภาพ จึงร่วมกันเป็นส่วนหนึ่งของ
การนำเสนอ เพื่อเป็นทั้งข้อมูล มุมมอง ความรู้ความเข้าใจ และสุนทรียรส ของหนังสือเล่มนี้

การอ่านหนังสือเล่มนี้ จึงทำได้ทั้งในแบบเรียงตามลำดับ หรือเลือกอ่านตามความสนใจและความพอใจ
อย่างไรก็ตาม หนังสือเล่มนี้ย่อมไม่ใช่การนำเสนอที่สมบูรณ์แบบ ผู้สนใจคงต้องศึกษาจากหนังสืออื่นๆ ทั้งในชุด
พุทธทาสยังอยู่ไปไม่มีตาย นี้ และในที่อื่นๆ ต่อไป เราเพียงแต่หวังว่า สิ่งที่ประมวลนำเสนอไว้ในที่นี้ จะเป็นประ
หนึ่ง “มหรสพทางวิญญาณ” น้อยๆ ที่อาจจุดประกายในจิตสร้างแรงบันดาลใจได้ตามสมควร ด้วยความเชื่อมั่น
ว่า ขุมทรัพย์แห่งชีวิตและการทำงานของพุทธทาสภิกขุ นั้น เป็นมรดกที่ไม่มีวันตาย สำหรับเราทั้งหลาย ตราบใด
ที่ยังมีผู้ใฝ่ใจและได้รับแรงคลอใจในความเป็น “พุทธทาส” อยู่ไม่ว่าจะมากหรือน้อยก็ตาม

วีระ สมบูรณ์

บรรณาธิการ

บทที่ ๑

ภูมิหลัง ปฐมวัย ชีวิตก่อนบวช

หากย้อนกาลเวลากลับไปหนึ่งศตวรรษ

สยามประเทศในช่วงปลายรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 (พ.ศ. 2411-2453) เป็นช่วงเวลาที่บ้านเมืองกำลังปรับเปลี่ยน เปิดรับความเจริญจากตะวันตก ทั้งทางเศรษฐกิจ การจัดระเบียบทางสังคม ความเจริญทางเทคโนโลยี การศึกษาและวัฒนธรรม รวมไปถึงค่านิยมและความเชื่อของผู้คนในแผ่นดิน

แม้ว่าศูนย์กลางของความเจริญจะเริ่มตั้งที่กรุงเทพมหานคร หากความเจริญไม่ได้หยุดเพียงในกรุง แต่ได้ค่อย ๆ ขยายออกสู่หัวเมือง โดยมีทางรถไฟเป็นทัพหน้าตัดผ่านป่าดงดิบ ศึกคลานจากกรุงเทพฯ สู่จุดหมาย เมืองแล้วเมืองเล่าที่ไกลออกไป สิ่งที่มาคู่กับการเชื่อมต่อของการคมนาคมที่สะดวกขึ้นก็คือ สินค้าที่ทันสมัยกระจายสู่หัวเมือง รวมทั้งความคิดอันใหม่ ๆ ที่มากับหนังสือและข่าวสารข้อมูลจากเมืองหลวง

พุมเรียง - ไชยา เป็นอาณาบริเวณที่มีเรื่องราวทางโบราณคดีและประวัติศาสตร์ยาวนาน มีหลักฐานการตั้งถิ่นฐานของผู้คนมาตั้งแต่ยุคพุทธศตวรรษที่ 13-16 หรือว่าหนึ่งพันปี ร่องรอยความรุ่งเรืองของยุคศรีวิชัยมีอยู่ชัดเจน ประกอบกับเป็นที่ราบลุ่มขนาดใหญ่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ เป็นเหตุให้ผู้คนและชุมชนดำรงอยู่สืบเนื่องยาวนานตลอดยุคสุโขทัย อยุธยา จวบจนถึงยุครัตนโกสินทร์ นับได้ว่าพุมเรียง-ไชยา เป็นแผ่นดินที่สงบสุขร่มเย็น ไม่เคยผ่านเหตุการณ์ความรุนแรงในระดับชุมชน และไม่เคยเป็นสมรภูมิในศึกสงครามใด ๆ

เมื่อหนึ่งศตวรรษที่แล้ว พุมเรียงยังเป็นชุมชนเล็ก ๆ ที่มีความสำคัญยิ่ง เพราะเป็นที่ตั้งของเมืองไชยา ซึ่งเป็นศูนย์กลางการปกครองที่กินอาณาบริเวณกว้างขวาง

ณ ชุมชนบ้านพุมเรียงแห่งนี้ ในเรือนไม้เล็ก ๆ ที่เป็นหนึ่งในร้านค้าจำนวนไม่มากนักของชุมชน เป็นที่กำเนิดของมหาบุรุษท่านหนึ่ง ซึ่งต่อมาท่านได้บวชเรียนเป็นภิกษุสงฆ์ในพระพุทธศาสนา เป็นที่รู้จักในนาม “พุทธทาสภิกขุ”

ท่านได้ก่อตั้งสวนโมกขพลาราม ได้ฟื้นฟูพระพุทธศาสนาให้กลับมามีคุณค่าต่อชีวิตและสังคมไทยอีกครั้งหนึ่งในยุคหลังกึ่งพุทธกาล เป็นการสร้างมรดกธรรมอันล้ำค่าฝากไว้กับโลก เป็นแสงแห่งปัญญาที่ส่องสว่างแก่นุชนรุ่นหลัง

ภาพประกอบ

- แผนที่โบราณ แสดงถึงบริเวณพุมเรียง - ไชยา
- ภาพเก่า บ้านเรือนในพุมเรียง - ไชยา สถานที่ราชการยุคเก่า
- ภาพปืนใหญ่ที่สามแยกพุมเรียง
(อธิบายภาพ - ร่องรอยแห่งความเป็นศูนย์กลางอำนาจ ยุคที่พุมเรียงคือที่ตั้งของเมืองไชยา)
- ภาพพระบรมธาตุไชยา พระพุทธรูปหินทราย 3 องค์หน้าวัด วัดแก้ว วัดหลง
(อธิบายภาพ - ร่องรอยของอาณาจักรศรีวิชัยที่ปรากฏในไชยา)
- ภาพรูปหล่อพระโพธิสัตว์ ความสำคัญ และภาพถ่ายองค์สมบูรณ์ตามจินตนาการที่สวนโมกข์
(อธิบายภาพ - ประวัติการค้นพบ และความสำคัญในฐานะหลักฐานชิ้นสำคัญและความงดงามลึกลับของพุทธศิลปะมหานานในประเทศสยาม)
- ภาพพระพุทธรูปนาคปรก-มารวิชัย และศิลปวัตถุชิ้นสำคัญในพิพิธภัณฑสถานไชยา

(อธิบายภาพ – ความสำคัญของชุมชนชาโยในอดีตรากฎให้เห็นจากศิลปะวัตถุที่ค้นพบ และพิพิธภัณฑชาโย ก็เป็นผลงานหนึ่งที่ท่านพุทธทาสได้ผลักดันให้กรมศิลปากรก่อสร้างขึ้นเป็นแห่งแรก ๆ ตั้งแต่ปีพ.ศ))

พุทธทาสภิกขุ มีนามเดิมว่า เจื่อม นามสกุล พานิช เป็นบุตรชายคนหัวปีของพี่น้อง 3 คน บิดาชื่อนายเซียง และมารดาชื่อนางเคลื่อน พานิช เกิดเมื่อวันที่ 26 พฤษภาคม พ.ศ. 2449

(ภาพข้อความลายมือ ผมไม่ได้เกิด.....จากหนังสือ พุทธทาสลิจิต)

“ผมเกิดที่พุมเรียง... บ้านก็เป็นแบบชาวตลาดที่ค้าขายทั่ว ๆ ไปของสมัยนั้น เป็นเรือนไม้หลังคามุงจากที่บ้านก็เป็นร้านค้าขาย ถ้าเรียกอย่างสมัยนี้ก็เรียกว่าขายของชำ ไม้ใหญ่ไม้โตฐานะทางบ้านก็ไม่ใช่ว่าจะดีหรือจะร่ำรวย ไม้รู้ว่าจะเห็นคนอื่นเขา พออยู่ได้ ... ชาวบ้านส่วนใหญ่เขามีอาชีพประมงมาแต่โบราณทำขายกินกันเองในหมู่บ้าน และบ้านใกล้เคียงกัน.... ฐานะของชาวบ้านทั่ว ๆ ไปก็ไม่ร่ำรวย มันไม่มีอะไรจะทำให้รวย แล้วคนรวยก็ไม่ค่อยมีอะไรมากนัก มีเงินพันบาทก็รวยแล้ว”

ท่านพุทธทาสได้พินความหลังชีวิตวัยเด็กของท่าน ในบทสัมภาษณ์เมื่อปีพ.ศ. 2529 จากหนังสือ เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา

(ภาพโยมบิดา นายเซียง พานิช)

นายเซียง พานิช โยมบิดา เป็นชาวจีนเกิดในสยาม บรรพบุรุษอพยพมาจากมณฑลฮกเกี้ยน แซ่เคี้ยว นายเซียงมีอาชีพค้าขายในตลาดพุมเรียง เป็นศิลปิน ช่างเขียนภาพ เป็นกวีชอบแต่งโคลงกลอน เป็นช่างไม้ต่อเรือ ส่งอิทธิพลทางช่างถึงท่านพุทธทาส “หลาย ๆ อย่างที่สวนโมกข์นี้เราทำกันเอง” ท่านพุทธทาสได้ให้รายละเอียดโยมบิดาว่าท่านเป็นพุทธศาสนิกที่สมบูรณ์ “เรื่องโศลก...นางกวี กุमारทอง อะไรนี้ไม่มีเลย ศาลพระภูมิก็ไม่มีครูจีนก็มีการเล่นหูล้าเพื่อนฝูง แต่โยมไม่เคย แม้แต่จับ เล่นการพนันก็ไม่มี”

(ภาพโยมมารดา นางเคลื่อน พานิช)

นางเคลื่อน พานิช โยมมารดา เป็นชาวไทยบ้านเดิมอยู่ท่าฉาง เมื่อสมรสแล้วย้ายมาอยู่กับสามีที่พุมเรียง ท่านพุทธทาสได้เล่าถึงอิทธิพลที่ท่านได้รับจากโยมมารดาว่า “โยมหญิงละก็ประหยัดจนดิ้นไปหมด ประหยัดแม้กระทั่งเวลา เมื่อจะพักผ่อนก็ไม่ต้องเสียไปเปล่า ๆ ต้องมีอะไรทำไปด้วยแม้ไม่จำเป็นต้องประหยัดก็จะประหยัดเพื่อให้เห็นว่าทำได้” ความประหยัดจึงคิดตัวท่านพุทธทาสตลอดมา ประหยัดเพื่อประโยชน์ “มักทำอะไรเอง ไม่อยากจ้าง ไม่อยากจ่ายเงิน ใช้สิ่งของเครื่องมือเครื่องใช้ต้องประหยัด เสียก็ซ่อมไม่ทิ้งทันที”

(ภาพอาเสี้ยง และงานตีพิมพ์ผลงานของ “ท่านางสังข์” ในหนังสือ พุทธศาสนา)

อาเสี้ยง น้องชายแท้ ๆ ของโยมบิดา เคยบวชเรียนอยู่ที่กรุงเทพฯ ก่อนที่จะลาสิกขาไปมีครอบครัวอยู่ที่ชุมพร อาเสี้ยงเป็นบุคคลที่มีอิทธิพลอย่างสูงต่อท่านพุทธทาสในวัยต้น ขณะที่อาเสี้ยงบวชเรียนอยู่ที่เมืองกรุง ท่านเป็นผู้ส่งข่าวสารความเป็นไปของกรุงเทพฯ ให้โยมบิดารับรู้ ท่านเป็นผู้สนับสนุนการบวชเรียนของท่านพุทธทาส และส่งเสริมให้เดินทางเข้ามาศึกษาต่อที่วัดป่าชุมคงคาในกรุงเทพฯ ท่านยังฝากผลงานกาพย์โคลงล้อไสยศาสตร์ในหนังสือพุทธศาสนา เล่มแรก ๆ โดยใช้นามปากกา “ท่านางสังข์”

ท่านพุทธทาสได้เล่าชีวิตวัยเด็กของท่านว่า ท่านเป็นเด็กธรรมดา ไม่มีอะไรเลยแววโดดเด่น “ถูกตีบ่อยตามธรรมเนียม โยมผู้หญิงตีมากตีด้วยกำมะยม...ถูกตีบ่อยที่สุดก็เรื่องอะอะ ทะเลาะกันที่ ๆ นื่อง ๆการลงโทษการตีรู้สึกเหมือนกับการทำตามธรรมเนียม การสั่งสอนก็ไม่ได้เทศนาอธิบายอะไร ” ท่านพุทธทาสเล่าสรุปวัยเด็กของท่านว่า “รวมความแล้วไม่มีอะไรเป็นชิ้นเป็นอันหรือเรื่องคอนเด็ก ๆผมไม่ได้สนใจ แล้วก็ลืมเสียมาก”

ภาพประกอบ

- ที่ตั้งบ้านเกิดของท่านพุทธทาสในปัจจุบัน

ตามประเพณีพื้นบ้านของชาวไทยในอดีต เด็กผู้ชายเมื่อเติบโตขึ้นก็จะถูกส่งไปเป็นเด็กวัด อยู่ภายใต้ร่มเงาของพระภิกษุสงฆ์ เป็นการศึกษาเล่าเรียนและอบรมบ่มนิสัย ก่อนที่จะบวชเรียนเป็นสามเณรและเป็นพระภิกษุเมื่อถึงวัย

ท่านพุทธทาสได้เล่าชีวิตในช่วงเวลาดังกล่าวไว้ว่า

“ผมออกจากบ้านไปอยู่วัดเมื่ออายุ 8-9-10 สมัยก่อนมันเป็นธรรมเนียมเด็กชายต้องอยู่วัดกันทั้งนั้น แต่ละวัดมีเด็กเป็นฝูง จะไปอยู่วัดก็มีดอกไม้ธูปเทียนไปฝากตัวเป็นศิษย์พระ มันได้เรียนหนังสือ ได้รับการอบรมอะไรบ้าง ในเรื่องไหว้พระสวดมนต์ เรื่องอุปัฏฐากพระ เป็นเวรผลัดกันตักน้ำ ทำสวนครัวริมสระ ขร่รงปลูกผัก.....”

ชีวิตเด็กวัดเป็นอีกรูปแบบหนึ่งของการฝึกฝนการใช้ชีวิต เป็นการเรียนรู้ของเด็กชายที่จะต้องอยู่ร่วมกันเป็นสังคมกลุ่ม “การข่มเหงรังแกมีน้อยมาก เพราะกลัวอาจารย์” ต้องรู้จักเอื้อเฟื้อแบ่งปัน รู้จักการเอาตัวรอดและช่วยเหลือเกื้อกูล

ช่วงเวลาวัยเด็ก 2-3 ปีที่วัด นับเป็นเวลาแห่งการเรียนรู้ที่สำคัญในปฐมวัยของท่านพุทธทาส ซึ่งพอจะสรุปแง่มุมที่สำคัญๆ จากที่ท่านได้เล่าไว้ดังนี้

- การสวดมนต์ และสมาธิจากการสวดมนต์
- ศิลธรรมจากการอบรมโดยตรงของพระสงฆ์ และจากงานประเพณีของชุมชน เช่นเทศน์มหาชาติ ซึ่งเด็กวัดมีบทบาทอย่างสำคัญ
- ภาษาไทยจากบทเรียน ก ข ก กา ไปจนถึง มูลบทบรรพกิจ ซึ่งเด็กวัดมีโอกาสเรียนรู้การอ่านเขียนขั้นพื้นฐาน
- การสาธารณสุข โดยเรียนรู้จากพระสงฆ์ที่เป็นหมอยา เด็กวัดมีโอกาสผ่านการเก็บตัวยาสมุนไพร การบดปรุงยา การวิเคราะห์โรค การใช้ยาสมุนไพรเพื่อการรักษา
- การช่างก่อสร้าง ท่านพุทธทาสได้สรุปไว้ว่า “เป็นช่างไม้ สร้างกุฏิ กระต้อบ กระต้อม บ้านเล็กบ้านน้อย ถ้าวัดไหนไม่มีโบสถ์ ก็ช่วยกันสร้าง ”
- งานช่างฝีมือ เช่นงานจักสาน
- งานครัว ท่านพุทธทาสอยู่ในฐานะผู้นำในการทำครัว ด้วยวิชาความรู้ที่ได้รับจากโยมมารดา แต่อย่างไรก็ตาม อาหารบิณฑบาตของวัดวาอารามในพุ่มเรียงค่อนข้างจะอุดมสมบูรณ์
- ศิลปะป้องกันตัว มีธรรมเนียมการหัดมวยกันในวัด โดยการสนับสนุนของพระ เด็ก ๆ จะสอนกันเอง ซึ่งพุ่มเรียงมีครูมวยโบราณที่ขึ้นชื่ออยู่ ในฤดูแห่งพระออกพรรษา จะมีการจับคู่ชกมวยกัน
- วินัยและการยอมรับกตติกาเพื่อการอยู่ร่วมกัน ซึ่งสังคมเด็กจะมีการบัญญัติกฎร่วมกัน เช่น ไครนอนตื่นสายเพื่อนจะมีสิทธิเอาน้ำมาสาด กำหนดเวลาโดยดูจากไถ่ลงจากคอน

อย่างไรก็ดี ท่านพุทธทาสเป็นศิษย์วัดเพียงไม่กี่ปี เพราะช่วงเวลานั้นมีการจัดตั้งและขยายการประถมศึกษาแผ่ลงไปถึงหัวเมือง โรงเรียนรูปแบบใหม่ที่ชัดเจนและแยกตัวจากครรลองตามวัฒนธรรมเด็กวัดอย่างดั้งเดิมได้เริ่มมีขึ้นที่พุ่มเรียง ท่านพุทธทาสเมื่ออายุได้ 11 ขวบ จึงย้ายเข้าเรียนต่อในโรงเรียนประถมศึกษาตามแบบแผนสมัยใหม่

ล้อมกรอบพิเศษ

ช่วงอยู่วัดในวัยเด็ก ท่านพุทธทาสได้เล่าถึงกิจกรรมหนึ่งที่สำคัญ และน่าจะมีอันสงส้ออย่างมากถึงตัวท่านในเวลาต่อมา

“ มันมีอิทธิพลหนึ่งที่มีกันทุกวัดทุกวา เป็นการฝึกเด็กวัดให้เป็นคนเฉลียวฉลาด หรือถ้าพูดอย่างภาษาทางนี้ จะเรียกว่าฝึกให้เป็นคนหัวหมอกก็ได้ เล่นกันในหมู่เด็กวัด รวมทั้งเณรด้วย โดยไม่ต้องให้มีใครจัดให้ มันจัดกันเอง...คือพอมันนั่งรวมกลุ่มกัน ใจเด็กคนที่เห็นหัวใจไหนมันก็จะตั้งประเด็นขึ้น เช่น เอววันนี้ เรามาพูดกันเรื่องหุงข้าว ใครจะเล่าก่อน ...มันก็ต้องเล่าวิธีที่หุงข้าวว่าทำอย่างไร เด็กทั้งหลายก็ยกย่องฟัง“กูก็เอาข้าวสารใส่หม้อ ตั้งบนไฟ”เด็กนอกนั้นมันก็จะชวนกันค้านว่า “มึงยังไม่ได้เข้าไปในครัวสักที จะทำได้ยังไงละ” หรืออาจจะมืทางสอดคว้า“มึงยังไม่ได้ก่อไฟสักที” ถ้ามีช่องให้ซักค้านได้มากๆ มันก็ต้องให้คนอื่นเป็นคนเล่า เวลาถูกค้านได้ทีก็จะเสกทันที มันอาจจะละเอียดถึงขั้นยังไม่ได้เปิดประตูแล้วจะเข้าไปในครัวได้อย่างไร หรือยังไม่ได้หยิบขันมันจะตักน้ำได้

อย่างไร.....ในที่สุดมันจะต้องได้เล่าถึงขั้นตอนทุกขั้นตอน จะไม่มีอะไรบกพร่อง เหมือนการบรรยายของนักประพันธ์ละเอียดถี่ถ้วนไปหมด มันเป็นการฝึกความละเอียดถี่ถ้วน ฝึกการใช้ลอจิก*”

ด้วยการละเล่นสนุกของเด็กวัดนี้เอง เป็นส่วนหนึ่งของพื้นฐานที่สำคัญ สร้างนักคิดนักปาฐกถาทงพระพุทธศาสนาที่หลักแหลมและทรงพลังในเวลาต่อมา

(*หมายถึง logic)

ภาพประกอบ

(วัดใหม่พุมเรียง) สถานที่ที่ท่านพุทธทาสได้มาใช้ชีวิตในฐานะศิษย์วัดในช่วงวัยต้นราว 3 ปี

-

ชีวิตในโรงเรียน

เมื่อท่านพุทธทาสอายุได้ 11 ปี บิดามารดาได้พาท่านเข้าเรียนที่โรงเรียนวัดเหนือ (วัดโพธาราม) ซึ่งตั้งอยู่ในเขต..... เป็นโรงเรียนในรูปแบบใหม่ที่เริ่มมีในยุคนั้น ก่อตั้งขึ้นเพื่อปรับปรุงการศึกษาของกุลบุตรตามนโยบายการปฏิรูปที่เริ่มในสมัยรัชกาลที่ 5 ท่านพุทธทาสเรียนจบประถม 3 ได้ย้ายเข้าไปเรียนชั้นมัธยม 1 ที่โรงเรียนสารภีอุทิศ ซึ่งเป็นโรงเรียนในระดับอำเภอ ตั้งอยู่ในไชยา และท่านพุทธทาสได้จบประโยคมัธยม 3 ที่นี่

ท่านพุทธทาสได้เล่าความเป็นไปของการศึกษาในยุคนั้นไว้ว่า “สมัยนั้นเป็นยุคเริ่มต้นที่เปลี่ยนจากเรียนหนังสือวัดมาเป็นโรงเรียน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ท่านรับอาสานจากในหลวงรัชกาลที่ 5 ให้พระทั้งหลายทั่วประเทศจัดโรงเรียน โดยให้พระองค์หนึ่งสององค์ไปเรียนครูที่วัดบวรนิเวศฯ กรุงเทพฯ แล้วออกมาเป็นครู ที่พุมเรียงมีคนหนึ่งไปอบรม แล้วกลับมาเป็นครู นักเรียนชั้นหนึ่งมี 20-30 คน”

ช่วงเวลาที่ท่านพุทธทาสเรียนที่โรงเรียนสารภีอุทิศ ท่านได้แยกมาพักกับบิดาที่ไชยา “อยู่ด้วยกันสองพ่อลูกที่ตลาดไชยา” เพราะบิดาได้มาเปิดร้านอีกร้านหนึ่งที่ตลาดไชยา ในขณะที่น้อง 2 คนพักอยู่กับมารดาที่ร้านค้าในตลาดพุมเรียง การที่มีร้าน 2 ร้านแยกกันอยู่ ทำให้ต้องมีเกวียนเพื่อขนส่งสินค้าระหว่างร้าน ท่านพุทธทาสจึงมีหน้าที่ช่วยเลี้ยงวัว พาวัวกินหญ้า และสนุกกับการช่วยผู้ใหญ่ขับเกวียน ซึ่งให้วัวคู่เทียมช่วยแรงกันทำให้วิ่งได้เร็วขึ้น

เมื่อท่านพุทธทาสเรียนจบชั้นมัธยม 3 ท่านต้องออกจากการศึกษา สาเหตุเพราะบิดาเสียชีวิตลง ร้านค้าที่ตลาดไชยาต้องปิดกิจการ ท่านได้กลับไปช่วยกิจการที่ร้านของมารดาในตลาดพุมเรียง เป็นผู้จัดการและดูแลรับผิดชอบร้านค้า เพราะมารดาชราและป่วยอยู่ในขณะนั้น และยังเป็นโอกาสให้น้องชายท่านได้เล่าเรียนหนังสือ

อธิบายภาพ

- ภาพนายชี่เกย พานิช

(อธิบายภาพ) นายชี่เกย พานิช น้องชายแท้ ๆ ของท่านพุทธทาส ต่อมาได้เปลี่ยนชื่อเป็นนายธรรมทาส ภาพนี้ถ่ายในชุดนักเรียนของโรงเรียนสวนกุหลาบ ก่อนที่จะเข้าเรียนต่อที่โรงเรียนเตรียมแพทย์ จุฬาฯ แต่ได้ลาออกมา ท่านธรรมทาสเป็นกำลังสำคัญของการเผยแพร่ความคิดของท่านพุทธทาสสู่สาธารณะในช่วงแรกของการก่อตั้งสวนโมกข์

- ภาพป้ายสถานีรถไฟไชยา

(อธิบายภาพ การขายตัวของความเจริญมาตามทางรถไฟ แม้แต่ที่ตั้งของเทศบาลได้ย้ายจากพุมเรียงมาอยู่ไชยา)

- ภาพวัดโพธาราม

- ภาพโรงเรียนสารภีอุทิศ หรือสถานที่ดั้งเดิม

ชีวิตฆราวาสช่วงสุดท้าย

หลังจากออกจากโรงเรียนสารภีอุทิสเมื่อเรียนจบชั้นมัธยม 3 แล้ว ท่านพุทธทาสได้ช่วยงานร้านค้าของมารดาในตลาดพุมเรียง เป็นการรับภาระเต็มรูปแบบ “ผมไม่เพียงแต่ขายของ เป็นกรรมกรด้วย แบกของไปส่งตามบ้าน...ไม่มีลูกจ้าง ไม่มีรถรา มันก็ยุ่ง ทำงานหนักด้วย ”

ช่วงที่ช่วยมารดาค้าขายอยู่ไม่กี่ปีก่อนบวชเรียน เป็นเวลาที่ท่านพุทธทาสอยู่ในเทศฆราวาสและเข้าสู่ความเป็นวัยรุ่น ในขณะที่สังคมรอบตัวท่านยังเป็นชุมชนหัวเมืองชนบทขนาดเล็ก “ที่พุมเรียงสมัยผมรุ่นหนุ่มนั้นไม่มีหรรษาอะไรมาก มีภาพยนตร์ครั้งหนึ่งนานแล้ว เป็นหนังญี่ปุ่น แล้วก็ไม่มีอีก มีก็หนังตะลุง นานๆ มีมโนห์รา นานๆ มีลิเกมาเล่นที่วัด เป็นลิเกแถวๆนั้นแหละ ไม่ใช่ลิเกคลาสสิกอย่างกรุงเทพฯ” ท่านพุทธทาสได้เล่าถึงระดับทางศีลธรรมของผู้คนในชุมชนรอบข้างในเวลานั้น “คนเขาไม่ยอมทำผิด เขาระวังไม่ยอมให้เกิดเรื่อง พวกชอบเป็นความเป็นคนดีไม่ค่อยมี ไม่ค่อยสนุก นักเลงอันธพาลไม่ค่อยมี มันคงกลัวมั้ง กลัวเจ้าเมือง ถ้าเป็นอันธพาลนักเลงโตมันจะอึ้งไม่มี ในตลาดพุมเรียงมีไม่ได้” ในขณะที่ความขัดแย้งเรื่องชนชั้นทางสังคมก็ยังไม่เกิดขึ้น “อยู่อย่างมีสูงมีต่ำโดยสมัครใจ ไม่เดือดร้อน ไม่เป็นเหตุให้ต้องปฏิวัติ มันช่วยเหลือกันไปตามเรื่อง”

สำหรับตัวท่านพุทธทาสเอง เมื่อถูกถามถึงชีวิตในวัยหนุ่มเคยเกรงบ้างไหม “เกรงขนาดไหนศิลปะ ไม่ค่อยมีที่จะไปลักขโมย ไปตีรันฟันแทง ไม่มี มันไม่รู้จะไปทำได้อย่างไร ไอ้คอกกุหลาบข้างรั้วของเขา ไม่ทันสว่างไปขโมยเก็บละก็มีบ้าง มันไม่ทันสว่าง เขาปลุกไว้ริมรั้วบ้าน ถึงเขาเห็นเขาจะไม่ว่าอะไร แต่เขาก็ไม่เต็มใจให้ มันก็ต้องเรียกว่าขโมยละ นี่เกรงอย่างนี้มีบ้าง ”

ท่านพุทธทาสได้เล่าความทรงจำของท่านในช่วงเวลาวัยรุ่นของท่าน “เรื่องเจ้าชู้ไม่รู้เรื่อง ไม่มีเวลาที่จะไปเจ้าชู้ มันมีงานทำอยู่ตลอดเวลา ไม่เคยจับผู้หญิง กลางคืนไม่เคยไปเที่ยว ไม่เคยติดต่อกับผู้หญิงที่ไหน นึกชอบเขามันก็มีบ้างเหมือนกัน แต่มันไม่มีโอกาส มันกำลังสนุกกันอย่างอื่น ตอนที่ยังไม่ได้บวชมันก็สนุกเรื่องการทำงาน ช่วยโยมค้าขาย”

สิ่งหนึ่งที่ท่านพุทธทาสชอบในสมัยเป็นฆราวาสก็คือ ดนตรี “ชอบเป็นชีวิตจิตใจ แต่ไม่มีโอกาสฝึก....มันชอบเอง ผมเคยหัดร้องเพลงและสะสมเพลงไว้เยอะ ๆ สมัยเมื่อมีเทปแล้ว ก็เอามาศึกษาว่า เพลง 1 ชั้น 2 ชั้น 3 ชั้น มันเป็นอย่างไร มันทำให้ออกข้างในยาวออกไปสมัยก่อนบวชผมต้องหนีไปหัดที่บ้านที่เขามีการเล่นร้องเพลง ที่บ้านเราทำไม่ได้โยมผมถือว่าดนตรีเป็นของไม่ดี เป็นของเสื่อม เป็นของทำให้เกิดความเสื่อมเสีย”

ภาพประกอบ

- ภาพตลาดพุมเรียง
- ภาพพลับพลาปากแม่น้ำพุมเรียง
- ภาพบ้านเรือนคหบดีเก่าในพุมเรียง

นักเลงคุณธรรมะ

ท่านพุทธทาสได้เล่าถึงกิจกรรมหนึ่งในช่วงท้ายของชีวิตมรณวาส คือกิจกรรมที่ท่านเรียกเชิงเปรียบเทียบเปรยว่า “นักเลงคุณธรรมะ”

“เรื่องคุณธรรมะนี้ ผมทำตัวเป็นอาจารย์ธรรมะกลาย ๆ ตอนเช้าก็มีคนมาคุณธรรมะ เราต้องโต้ต้องสู้ ข้าราชการคนหนึ่ง..... เขาต้องเดินผ่านที่ร้านเราไปทำงาน ถ้าเห็นตาคนนี่มาเขาจะมาดักเข้าธรรมะกัน กว่าแก่จะหลุดไปทำงานก็เป็นชั่วโมงผมต้องซื้อหนังสือ นักรธรรมตรี นักรธรรมโท นักรธรรมเอก อภิธรรมอะไรนี่มาอ่าน ตอนนั้นเรายังเป็นเด็กกว่าเขาเพื่อน ส่วนใหญ่เขาคนแก่ทั้งนั้น แต่เรามักพูดได้ถูกกว่า เพราะเรามีหนังสืออ่านมันก็สนุกกับการได้พูดให้คนอื่นฟัง ถ้าว่ากันถึงการเรียนธรรมะนี้มันเรียนมาก่อนบวช เมื่อบวชก็เกือบจะไม่ต้องเรียนอีกแล้ว ขนาดนักรธรรมตรีเกือบจะไม่ต้องเรียนเพราะเคยอ่านมาได้กันก่อน”

ภาพประกอบ

- หนังสือนักรธรรมเอก โท ตรี รุ่นโบราณ (ถ้ามี)
- หนังสือของเทียนวรรณ ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ

(อธิบายภาพ) ช่วงเวลาเดียวกันนี้ ทางกรุงเทพฯ ก็มีนักคิดนักเขียนที่ถือได้ว่าเป็นปัญญาชนรุ่นใหม่ที่ออกมานำเสนอความคิดที่วิพากษ์วิจารณ์สังคม อาทิเช่น เทียนวรรณ และ ก.ศ.ร. กุหลาบ หนังสือของนักเขียนเหล่านี้ท่านพุทธทาสได้มีโอกาสรับรู้ เพราะอาศัยซึ่งบวชเป็นพระอยู่ที่วัดปทุมคงคา กรุงเทพฯ ได้รับหนังสือเหล่านี้เป็นประจำและส่งไปให้อ่านที่บ้าน ท่านพุทธทาสเรียกบางส่วนของหนังสือกลุ่มนี้ว่า “หนังสือฝ่ายค้านของสมัยนั้น”

(ภาพท่านพุทธทาสกำลังอ่านหนังสือหน้าข้าง มีกองหนังสืออยู่)

บทที่ ๒

ช่วงต้นในเทศบรรพชา

“สมัยผมเป็นเด็ก วัดมาก พระมาก พุทธเรื่องมี 4-5 วัดติด ๆ กัน แต่ละวัดมีพระอยู่ในอัตรา 20-30 รูป บวชกัน 3-4 พรรษาถึงสึก”
ท่านพุทธทาสได้ย้อนเล่าถึงความเข้มแข็งของวัดวาอารามรอบบ้านเกิดของท่านในวัยเด็ก แต่เมื่อถึงช่วงที่ท่านอายุครบบวชเรียน
ความเปลี่ยนแปลงได้เริ่มขึ้น เห็นได้จากจำนวนพระสงฆ์ในชุมชน “ลดลงเรื่อย ๆ พระทั้งพุทธเรื่องก็มีราว 50 กว่ารูปอย่างมาก
ผมอุปสมบทที่โบสถ์วัดนอก (อุบล) แล้วมาประจำอยู่ที่วัดใหม่(พุทธเรื่อง) ท่านพระครูโสภณเจตสิกการาม(คง วิมล) เป็นพระ
อุปัชฌาย์ พระปลัดห่ม อินทโชโต เจ้าอาวาสวัดนอก (อุบล) และพระครูศักดิ์ ธรรมฤทธิโต เจ้าอาวาสวัดหัวตุ้(วินัย) เป็นพระ
คู่สวด.....พระจุล จันทาโก เป็นผู้คิดฉายา ตั้งฉายาให้ผมว่า อินทปัญญา”

ท่านพุทธทาสได้เล่าไว้ว่า การบวชของท่านเป็นการบวชตามประเพณี

“แต่ไม่รู้แน่ ๆ ก็คือความประสงค์อย่างยิ่งของโยม แต่คำสั่งนั้นไม่เคยได้รับ คำขอร้องก็ไม่เคยได้รับ.....ตามพันธสัญญาที่จะบวชให้
โยม 1 พรรษา คือ 3 เดือน คนหนุ่มสมัยนั้นเมื่ออายุครบบวชก็บวชกันเป็นส่วนมาก..... เป็นเรื่องบวชตามประเพณีคอนั้น
ความคิดวิพากษ์วิจารณ์ยังไม่เกิด....ไม่เคยมีวิพากษ์วิจารณ์เกี่ยวกับคณะสงฆ์ จะมีบ้างก็เรื่องผิดถูกของธรรมะ....สงสัย ต้องพูดว่า
มันเริ่มสงสัย หลาย ๆ คนเริ่มตั้งข้อสงสัยเช่นการอธิบายตีความหมายของธรรมะ ซึ่งคนทั่วไปเขาก็สนใจกันอยู่ เมื่อเราไม่เห็น
ด้วยเราก็อ่าน ก็แย้ง ก็ถาม เช่นเรื่องความหมายของพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เรื่องทำงาน รักษาศีล ใจเรื่องที่มีพื้นฐานแรงก็เรื่อง
นรกเรื่องสวรรค์ที่เขาเชื่อกันอยู่ก่อน ก็เอามาวิจารณ์กัน”

ภาพประกอบ ของหน้า 36-37

-ภาพอุปัชฌาย์

อธิบายภาพ พระครูโสภณเจตสิกaram (คง วิมล) เจ้าอาวาสวัดโพธาราม และรองเจ้าคณะเมือง พระอุปัชฌาย์ของท่านพุทธทาส

-ภาพพระอาจารย์คู่สวด

อธิบายภาพ รูปซ้ายคือ พระครูคณานุกูล (ศักดิ์) เจ้าอาวาสวัดหัวคู (ศักดิ์คุณาราม) รูปขวาคือ พระปลัดท่ม เจ้าอาวาสวัดนอก (อุบล) ทั้งสองเป็นพระอาจารย์คู่สวดในพิธีอุปสมบท

ภาพอุโบสถวัดนอก

อธิบายภาพ อุโบสถวัดนอก หรือ วัดอุบล ในปัจจุบัน อยู่ในสภาพวัดร้าง

-ภาพภายในอุโบสถวัดนอก

อธิบายภาพ พระประธานภายในพระอุโบสถวัดนอก (วัดอุบล) ท่านพุทธทาสอุปสมบทภายในอุโบสถแห่งนี้ เมื่อวันที่อาทิตย์ที่ 29

กรกฎาคม พ.ศ.2469

-ภาพวัดใหม่พุมเรียง

สถานที่เล่าเรียนนักธรรม และจำพรรษาในช่วง 3 พรรษาแรก

สองพรรษาแรกที่วัดบ้านเกิด

ท่านพุทธทาสเริ่มต้นชีวิตในเพศบรรพชิตตามครรลองของชุมชน แม้ว่าความคิดอ่านในการปฏิรูปฟื้นฟูหลักธรรมอันถูกต้องของพระพุทธศาสนายังไม่เกิด แต่ท่านก็เริ่มฉายแววของความเป็นพระนักเทศน์ที่โดดเด่น

“บวช 2-3 วันก็เข้าโรงเรียนมัธยมแล้ว เขาคงสังเกตเห็นจากการพูดจาหรือเสียงเล่าลือจากคนบางคนที่รู้ธรรมะ พูดได้ ท่านสมภารก็เทศน์เองจนเบื่อเต็มที่ ใช้พระองค์นั้นองค์นี้ก็มีแต่อด ๆ ออก ๆ พอใช้เรา เราไม่อึดอด มันก็กลายเป็นได้งานที่สนุกทำ ก็ทำเรื่อย ๆ มา....ผมบวชได้ไม่กี่วันก็ขึ้นเทศน์ ชาวบ้านเกิดชอบ อาจารย์ที่เป็นสมภารก็เลยหนุนให้เทศน์ทุกวันแทนสมภาร คนฟังก็มากขึ้นเรื่อย ๆ ผิดจากแต่ก่อน เพราะว่าการเทศน์มันไม่เหมือนเดิม มันครั้งสมัยใหม่ครั้งสมัยเก่าผมเทศน์ก็เอาใบลานไปถืออ่านเหมือนกัน ก็อ่านในนั้นบ้าง แล้วเอาข้อความที่เรียนไปจากโรงเรียนมัธยมทุกวันไปเทศน์ประกอบขยายความ มันก็แปลก เพราะมันฟังรู้เรื่อง”

ชีวิตพระในพรรษาแรก ๆ ของท่านพุทธทาสนั้นแตกต่างจากพระนวกะในเวลานั้น ซึ่งกิจวัตรทั่วไปของพระก็มี ทำวัตรเช้าวัตรเย็น สวดเจ็ดตำนาน สิบสองตำนาน ภาณยักษ์ นอกนั้นก็ทำงานฝีมือไปตามเรื่อง เล่นหมากรุก และช่วยงานก่อสร้างของวัด แต่สำหรับท่านพุทธทาส ท่านเล่าว่า “เรามันบ้า นั่งเขียน นั่งอ่าน หนังสือก็มีไม่มาก แต่เรานั่งคัดลอก ซ้อมแต่งกระทู้” ท่านนั่งทำงานมากเกินจนท่านป่วยเป็นโรคที่ชาวบ้านเรียกว่า กระจับย แต่ท่านก็สามารถรักษาตัวเองจนหาย

แม้ว่าท่านพุทธทาสจะจริงจังกับการศึกษาหาความรู้จากคำรับตำรา แต่ท่านกลับสรุปความเป็นไปในพรรษาแรก ๆ ของท่านไว้ดังนี้ “ความรู้สึกไม่มีอะไรเปลี่ยน มันไม่รู้สึกรู้สึกเป็นพระหรือเป็นฆราวาสชนิดที่ว่าตรงกันข้าม อุดมคติที่จะเป็นพระหรืออุทิศตัวเพื่อพระศาสนาอะไรยังไม่มี มันเกิดขึ้นทีหลังเมื่อเรียนอะไรมากขึ้น คิดนึกอะไรมากขึ้นในภายหลัง เรื่องสมาธิอะไรยังไม่มี ไม่มีใครพูดถึงเลยที่เรียนจากนักธรรมอะไรนี่ก็เป็นเรื่องธรรมดา เพียงแต่รับรู้ไว้อย่างเรื่องธรรมดา ไม่ได้ลึกซึ้งอะไรถึงกับคิดทู่พระศาสนา มันสนุกอย่างเด็กนักเรียน”

ท่านพุทธทาสได้เล่าถึงความสนุกในช่วงพรรษาแรก ๆ “มีแต่เล่นตามใจ คอยเอาอกเอาใจ ทำอะไรก็ได้ เล่นอะไรก็ได้ ยังสนุกอยู่ก็ยังไม่คิดสึกไอ้ธรรมะมันทำให้สนุกเพลิดเพลินจนลืมเรื่องนี้” สาเหตุหนึ่งที่ทำให้ท่านพุทธทาสสามารถดำรงเพศบรรพชิตต่อก็คือภาระทางบ้านได้คลี่คลาย ทั้งนี้เพราะน้องชายของท่านได้ตัดสินใจเลิกเรียน กลับมาช่วยงานทางบ้าน ดังนั้นในพรรษาที่สอง ท่านพุทธทาสได้เรียนนักธรรมโทจนสำเร็จ โดยที่ท่านยอมรับว่า “แต่ผมไม่ได้เรียนในโรงเรียน ผมขอเรียนเอง”

เป็นธรรมเนียมโดยมากพระหนุ่มที่สอบได้นักธรรมโทแล้ว จะมีการส่งเสริมให้เข้ามาเรียนในกรุงเทพฯ ท่านพุทธทาสได้รับการสนับสนุนจากอาต๋อง ซึ่งเคยบวชเรียนอยู่ ณ วัดปทุมคงคา กรุงเทพฯ และยังได้แรงเสริมจากพระครูชยาภิวฒน์(มหาภักดิ์) แห่งสำนักเรียนบาลีวัดปทุมคงคา

(ล้อมกรอบพิเศษ)

หนังสือพิมพ์เดือน

“มันมีอยู่อย่างหนึ่ง ผมออกหนังสือพิมพ์เดือน เป็นกระดาษฟูลสเก็ป 2 คู่ มันเป็นเรื่องสนุกเท่านั้น เราเขียนก่อนสวดมนต์ตอนค่ำ พอพระสวดมนต์เสร็จ เราก็เอามาให้อ่านกัน เขาอ่านแล้วหัวเราะ วิพากษ์วิจารณ์กัน เรามีความพอดี ที่จะทำให้อ่านอื่นเขาหัวเราะได้ รู้สึกว่ามันทำให้เพื่อนสบายใจ จิตมันเป็นบุญเป็นกุศล ไม่ได้คำนึงถึงสาระอะไรในตอนแรก.....ผมก็เข้าไปนอนฟังเขาหัวเราะ เขาวิพากษ์วิจารณ์กันในห้อง”

ท่านพุทธทาสได้ความคิดเรื่องนี้จากนายเอื้อน ซึ่งรับราชการเป็นเสมียนตราในอำเภอ นายเอื้อนเป็นคนกรุงเทพฯมีการศึกษา นายเอื้อนออกหนังสือพิมพ์ล้อ เป็นกระดาษฟูลสเก็ป ใช้เขียนตัวเล็ก อ่านกันในหมู่ข้าราชการบนอำเภอ แล้วค่อยแพร่มาในตลาด เวียงกันอ่าน

หนังสือพิมพ์เดือนของท่านพุทธทาสนั้น “ออกรายตามสบายเกือบจะทุกวัน ทำอยู่ 2-3 ปี มีแบ่งเป็นคอลัมน์ มีการดู เขียนภาพล้ออะไรพวกนี้ ดูเหมือนจะทำอยู่ 2 พรรษา พอปีที่ 3 มีเรื่องยุ่ง ๆ เพราะงานมันมีมากขึ้น ”

ชีวิตในกรุงเทพฯครั้งที่หนึ่ง พ.ศ. 2471

“ก่อนไปถึงกรุงเทพฯ เราก็เคยคิดว่า พระที่กรุงเทพฯมันไม่เหมือนที่บ้านเรา พระกรุงเทพฯจะดี เคยคิดว่าคนที่ได้เปรียญ 9 คือคนที่ เป็นพระอรหันต์ด้วยซ้ำไป เคยคิดว่ากรุงเทพฯดีที่สุด ถูกต้องที่สุด ควรจะถือเป็นตัวอย่าง เคยนึกว่าพระอรหันต์เต็มไปทั้งกรุงเทพฯ”

ต้นปีพ.ศ. 2471 ท่านพุทธทาสเข้ากรุงเทพฯเป็นครั้งแรก และท่านพุทธทาสก็พบความจริง ที่ตรงกันข้ามกับที่เคยนึกคิด และต้อง พบกับความผิดหวัง “แต่พอไปเจอจริง ๆ มันรู้ว่ามหาเปรียญมันไม่มีความหมายอะไรนัก มันก็เริ่มเบื่อ อยากสึก รู้สึกว่าเรียนที่ กรุงเทพฯมันไม่มีอะไรเป็นสาระมันอยากจะสึกอยู่บ่อย ๆ พระเณรไม่ค่อยมีวินัย มันผิดกับบ้านนอก มันก็เป็นมาจนกระทั่งเดี๋ยวนี้ เรื่องสตางค์ เรื่องผู้หญิง... หัวเมืองมันยังมีอิทธิพลในทางเคร่งครัดแบบเก่าอยู่” ท่านพุทธทาสได้สรุปไว้ว่า “ในกรุงเทพฯ มันเป็น โรคภัยระบาดทั่วกรุงเทพฯ”

การใช้ชีวิตในกรุงเทพฯ เพียงไม่กี่เดือน ท่านพุทธทาสพบว่าตัวท่านเองไม่เหมาะ และไม่สามารถดำรงอยู่กับความไม่ถูกต้องที่ท่านพบ เห็น และบังเกิดความเบื่อหน่ายเมืองกรุง ความผิดหวังและความเบื่อนำไปสู่ความรู้สึกอยากจะลาสิกขา ท่านจึงตัดสินใจเดินทาง กลับบ้านเกิด เพื่อไปสึกกับพระอุปัชฌาย์ตามธรรมเนียม แต่ความตั้งใจของท่านถูกขัดขวาง ด้วยเหตุผลคือขณะนั้นเป็นเวลาใกล้เข้า พรรษาเต็มที่แล้ว เพียง 4-5 วันเท่านั้น ซึ่งสำหรับชาวบ้านนับเป็นสิ่งน่าเกลียดถ้าสึกในเวลาเช่นนี้

“น่าคิดที่ว่ามันหุกหวิด ถ้ามันสึกมันหุกหวิดเกือบจะไม่มีสวนโมกข์ในโลก”

พรรษาที่ 3 ของท่านพุทธทาสที่วัดใหม่พุ่มเรียง และท่านได้เรียนนักธรรมเอกในพรรษานี้ ท่านเริ่มมีเพื่อนร่วมสนทนธรรม เป็น เพื่อนพระจากต่างถิ่นที่ร่วมสำนักเรียน และเริ่มสนุกกับการเรียน ในระหว่างพรรษาท่านได้อ่านหนังสือมากขึ้น ส่วนหนึ่งคือ หนังสือที่ท่านซื้อติดตัวมาจากกรุงเทพฯ เมื่อออกพรรษารู้สึกที่จะลาสิกขาได้จางลง ด้วยบรรยากาศที่ต่างไปจากเมืองกรุง ความ สงบและร่มเย็นของชุมชนบ้านเกิดได้บรรเทาความขุ่นข้องในจิตใจของท่าน พร้อม ๆ กับภารกิจใหม่ที่ท้าทายรอคอยท่านอยู่

ภาพประกอบ

-หนังสือที่ท่านได้อ่านได้ช่วงนั้น ไทยเขมร หนังสือโคลงกลอนของครูเทพฯ หนังสือหลวงวิจิตรวาทการ หนังสือของ น.ม.ส.

ครูสอนนักธรรม ความท้าทายใหม่

ปีพ.ศ. 2472 วัดพระบรมธาตุไชยาได้เปิดสำนักเรียนนักธรรมขึ้นใหม่ โดยมีคุณนายห้วงน เศรษฐภักดี ซึ่งนับญาติเป็นอาของท่าน พุทธทาส เป็นผู้บริจาคเงินสร้าง “คุณนายห้วงน...นับญาติก็เป็นอา แก่เป็นสะใภ้ของพระยาปฏิปัตย์มัทธวิริย์ เจ้าสัวบ้านดอน สามี ร่ำรวย น้ำห้วงนแก่เกิดศรัทธาขึ้นมา บริจาคเงินสร้างโรงเรียนนักธรรมวัดพระธาตุไชยา โดยท่านพระครูเอี่ยมซึ่งอยู่ที่วัดพระธาตุฯ นั้นเป็นผู้ดำเนินงานพอสร้างเสร็จก็ต้องช่วยจนกระทั่งหาครูสอน ที่นี้พระครูเอี่ยมท่านรู้ว่าผมเป็นนักธรรมเอกแล้ว เขาก็ให้น้ำ ห้วงนขอร้องหรือบังคับผมนั่นแหละให้มาสอน ทั้ง ๆ ที่อาเสี่ยงที่ชุมพรไม่เห็นด้วย อยากให้รีบไปเรียนต่อที่กรุงเทพฯ เสียเร็ว ๆ ที่นี้ ผมก็เกรงใจเพราะฝ่ายนี้ก็มีแะ โยมผมก็หันมาทางนี้ ผมก็เลยมาช่วยสอนนักธรรมเสียปีหนึ่ง มันจึงฆ่าเวลาไปอีกปีหนึ่งไม่ได้สึก”

“สอนนักธรรมนี่ก็สนุก สอนคนเดียว 2 ชั้น มันคุยไว้ว่าสอบได้หมด.... ก็กลายเป็นครูที่มีชื่อเสียงขึ้นมาทันที มันสนุก เพราะเป็น ของใหม่ และมันซักจะอด ๆ อยู่ว่าเราพอทำอะไรได้ หัววิสัยก็ย้ายสอนให้มันสนุก ไม่เหมือนกับที่เขาสอนฯ กันอยู่ เช่นผมมีวิธีเล่า วิธีพูดให้ชวนติดตาม หรือให้ประกวดกันตอบปัญหา ทำนองชิงรางวัล นักเรียนก็เรียนกันสนุก ก็สอบได้กัน”

“เป็นครูสอนนักธรรมมันก็เปลี่ยนอารมณ์ไปได้มากที่ไม่สึกก็เพราะมันยุ่งจนลืมไป”

(ล้อมกรอบพิเศษ พร้อมภาพเครื่องพิมพ์ดีด)

เครื่องพิมพ์ดีดเครื่องแรก

นำหิ้ววนไปให้รางวัล ในฐานะครูช่วยสอนนักเรียนที่ประสบความสำเร็จ ที่แรกพูดกันว่าจะให้พระไตรปิฎกสักหนึ่งปีฎก แต่ท่านพุทธทาสขอเปลี่ยนเป็นเครื่องพิมพ์ดีด เป็นเครื่องพิมพ์ดีดภาษาไทยกระเป่าหัวรุ่นแรกของเรมิงตัน ราคา 150 บาทในสมัยนั้น เครื่องพิมพ์รุ่นนี้มีความพิเศษสำหรับใช้ในวัดคือ มีจุดได้และนิกหิต ทำให้สะดวกสำหรับพิมพ์งานบาลี “เห็นเขาใช้กันอยู่เป็นเครื่องตั้งโต๊ะ เราอยากมีไว้ใช้บ้าง แต่อยากได้อย่างกระเป่าหัว พอได้มาเวลาเขียนบทความเขียนหนังสืออะไรก็ใช้พิมพ์เลย ไม่ได้ร่างด้วยปากกาเดินสอก่อน บางทีพิมพ์แล้วใช้ไม่ได้ก็ต้องพิมพ์ใหม่ เวลาพิมพ์ก็ไม่ได้ใช้สัมผัส ใช้ 2 นิ้ว ซ้อมมาแรก ๆ ก็พิมพ์เป็นการใหญ่ เรียนบาลีมันมีอะไรให้คัดลอกมาก”

(ภาพประกอบ)

-ภาพโรงเรียนนักธรรมแห่งวัดพระบรมธาตุไชยา

อธิบายภาพ อาคารโรงเรียนนักธรรมวัดพระบรมธาตุไชยา ที่ท่านพุทธทาสเคยเป็นครูสอนเป็นคนแรก หลังจากที่พักสงบได้นักธรรมเอกแล้ว สร้างเมื่อราวปี ๒๔๗๒

“ที่นี้พอสอนนักธรรมจนได้สอบกันเรียบร้อยแล้ว อาเสียงที่ชุมพรก็เร่งเร้าให้ไปเรียนต่อที่กรุงเทพฯ ให้ได้.....คนอื่น ๆ ก็สนับสนุนทั้งนั้น รวมทั้งท่านพระครูชยาภิวัฒน์ซึ่งอยู่ที่นั่นแล้ว แต่ก็สนับสนุนเต็มที่อยากให้ไปอยู่ด้วยในที่สุดผมจึงขึ้นกรุงเทพฯ อีกครั้งหนึ่ง (2473) แต่การขึ้นตอนนี้ความคิดมันเปลี่ยนไปแล้วถูกคิดด้วยกันที่หลัง พระกรุงเทพฯ จะเป็นอย่างไรไม่สนใจ ตั้งใจจะไปเอาความรู้ภาษาบาลีก่อน ยังไง ๆ ก็ต้องเรียนบาลีเสียทีก่อน เรื่องอื่นค่อยว่ากันทีหลัง.....ก็เหลือแต่จะเรียนบาลีเท่านั้นที่น่าสนใจกว่าอย่างอื่น” ทั้งนี้เพราะภาษาบาลีคือเครื่องมือที่สำคัญที่สุดในการเข้าถึงสาระและความหมายที่แท้จริงของหลักธรรมที่มีในพระไตรปิฎก ซึ่งเป็นธรรมที่ออกจากพระโอษฐ์ของพระพุทธองค์

อย่างไรก็ตาม ท่านพุทธทาสเรียนร่วมในสำนักเรียนปกติเพียงไม่กี่วัน ท่านก็รู้สึกไม่สนุก ไม่ทันใจเพราะวิธีการสอนอัดอาด ท่านจึงขอเรียนตรงกับท่านพระครูชยาภิวัฒน์ ขอให้ท่านช่วยสอนให้เวลากลางคืนที่กุฏิ เรียนร่วมกับพระเณรอื่นอีก 4-5 รูป ท่านพุทธทาสจึงมีเวลาอิสระในช่วงกลางวัน มีโอกาสได้เที่ยวสำรวจวัดสำคัญ ๆ ในกรุงเทพฯ โดยมีท่านพระครูฯ นำเที่ยว หรือคิดตามพระนักเทศน์ที่รับกิจนิมนต์นอกสถานที่ เป็นเวลาที่ท่านศึกษาเปิดโลกทัศน์ใหม่ ๆ เรียนรู้เทคโนโลยีที่ก้าวหน้าของคนกรุงเทพฯ ในเวลานั้น “เล่นพิมพ์ดีด เล่นงานเสียง เล่นวิทยุ ไล้เล่นพิมพ์ดีด เล่นงานเสียง มีเล่นกันไม่กี่คน แต่เล่นวิทยุนี้เล่นกันหมดเลย ผมยังเล่นกล้องอีกด้วย”

ท่านพุทธทาสอธิบายของเล่นของท่านในกรุงเทพฯ ดังนี้ “เครื่องพิมพ์ดีดมันมีประโยชน์ เราไปซื้อที่มันชำรุดจากเวียงนครเขมรมาแก้ไขกันใช้ พอซ่อมใช้ได้ ก็ขาย ซื้อใหม่อีกที ก็ได้เครื่องที่ดีกว่า....กล้องถ่ายรูปก็เหมือนกัน ซื้อที่เวียงนครเขมร มันก็ถ่ายได้ดี แล้วก็มาหัดล้างหัดอัดเอง มันเป็นงานง่าย ๆ น้ำยามันสำเร็จรูป ผสมมาเป็นขวดมาเติมน้ำ 10 เท่าก็ล้างได้ กระดาษไปสกราดแผ่นละ 1 สตางค์อัดกันเป็นภูเขาเลากาอัดเองมันถูกมาก ถูกกว่ากันหลายเท่า 50 เท่าได้เวลาเราไปถ่ายรูป เราก็ทำอย่างไม่จู้จี้จ้านแล้วมันไม่ค่อยได้ถ่ายคนหรือถ่ายสถานที่ ถ่ายวัดอะไรเสียมากกว่า.....แผ่นเสียงก็เรียนภาษาบ้าง ลิงกัวโฟนอะไรพวกนั้น แผ่นเสียงเพลงไม่ได้ซื้อ แต่ที่ฟังที่เขาฝากซื้อ มีคนฝากซื้อเรื่อย”

ชีวิตที่กรุงเทพฯ ครั้งที่สองนี้ ท่านพุทธทาสเรียนรู้ที่จะอยู่อย่างไม่ทุกข์ “พอไปอยู่กรุงเทพฯ ตัวเล็กลงไปเป็นกอง ที่บ้านนอกนี้ตัวใหญ่เราที่ยอมแหละ จึงไม่อดอดอะไร เพราะเรายอมเล็กจึงไม่กระทบกับใครเราก็อยู่แต่ในคณะ กับสมภารก็อยู่คณะเดียวกัน ผมเป็นหลานอาเสียง ท่านก็ยินดีต้อนรับ” อย่างไรก็ตามในความทรงจำของท่าน กรุงเทพฯ ณ เวลานั้นพระศาสนาเสื่อมลง ผู้คนเข้าวัดน้อยลง “ถ้าเป็นวันพระก็เต็มหมดที่ศาลา วันธรรมมาพระขึ้นธรรมมาสน์ก็มีคนเฝ้าศาลา พอไม่ให้ขาด” กรุงเทพฯ กลายเป็นแหล่งรวมของ

พระสงฆ์จากหัวเมืองที่เข้ามาศึกษาและแสวงหาโอกาส “มาจากทั่วประเทศ พระ 500 รูปนี้ พระกรุงเทพฯ 4-5 รูปเท่านั้น ไปเรียนบาลีเรียนนิกกรรมกันส่วนมากก็ไปเรียนแบบโลก ๆ เป็นกันเกือบทุกวัด”

ชีวิตพระในกรุงเทพฯรอบที่สองนี้ ท่านพุทธทาสผ่านพรรษาแรกพร้อม ๆ สอบบาลีได้เปรียญธรรม 3 ประโยคอย่างไม่ยากเย็น “แต่พอปีที่ 2 ก็เริ่มเห็นว่า ไปด้วยกันไม่ค่อยได้แล้วครั้งปีหลังของการเรียน ปธ.4 มันก็เริ่มไม่สนุก มันเรียนแบบซังกะตาย เรียนด้วยความประมาท แล้วมันเบื่อ รสนิยมมันเริ่มเปลี่ยน...มันเปลี่ยนด้วยเหตุปัจจัยหลายอย่าง”

ท่านพุทธทาสเริ่มตระหนักถึงความบกพร่องของสารธรรมที่แปลจากพระบาลี ซึ่งเป็นเนื้อหาหลักของการเล่าเรียนเปรียญธรรมของพระสงฆ์ไทย มีความคิดเพี้ยนคลาดเคลื่อนซึ่งท่านไม่เห็นด้วย ประกอบกับปฏิปทาของคณะสงฆ์ในเมืองกรุงย่อหย่อน ความคิดอ่านที่จะกอบกู้พระศาสนา โดยเข้าไปให้ถึงแก่นแท้ของความจริงที่มีในพระบาลีเริ่มปรากฏชัดในสำนึกของท่าน และนี่คือจุดกำเนิดทางความคิดของกิจกรรมที่ขยายต่อเป็นสวนโมกขพลารามในเวลาต่อมา แต่อย่างไรก็ตาม ท่านพุทธทาสยอมรับในภายหลังว่า “เราไม่ได้คิดมากมายว่าจะให้เป็นเรื่องของประเทศชาติ มันเป็นเรื่องส่วนตัวมากกว่า เพราะรู้สึกไม่ได้ทำอะไรมากไปกว่าเรื่องส่วนตัว”

ในจดหมายฉบับหนึ่งที่ท่านพุทธทาสได้เขียนถึงนายธรรมทาส น้องชายของท่าน ได้เล่าไว้ว่า “กรุงเทพฯ มิใช่เป็นที่ที่จะพบความบริสุทธิ์ เราด่าเข้าเรียนปริยัติธรรมทางเจ็ดด้วยศศิกดิ์ เป็นผลดีที่เรารู้สึกตัวว่าเป็นการก้าวคิดไปก้าวหนึ่ง หากไม่รู้ทันก็ต้องก้าวผิดไปอีกหลายก้าว และยากที่จะถอนออกได้เหมือนบางคน หากการรู้ตัวว่าก้าวคิดนั่นเอง ทำให้พบเงื่อนไขทำอะไรเราจะไม่ก้าวด้วย” ท่านพุทธทาสได้อธิบายเพิ่มเติมในภายหลัง เมื่อมีลูกศิษย์ทำความเข้าใจจดหมายฉบับดังกล่าว “พระทั้งหลายสนใจเรื่องสังคมมากกว่า สังคมกับคนรวย ไม่ได้สนใจเรื่องธรรมะธัมโม เรื่องการศึกษา ความก้าวหน้า เว้นไว้แต่มันจะให้ผลเป็นลาภสักการะ เรียกว่าตกอยู่ในยุคฆราวาสลาภสักการะ.... ลาภสักการะและเสียงยินยอมเป็นอันตรายแก่การบรรลุนิพพาน เป็นข้าศึกต่อพรหมจรรย์....” ท่านพุทธทาสถึงกับเรียกขานความรู้สึกดังกล่าวว่า “ลัทธิเกลียดลัทธิ หรือเกลียดกรุงเทพฯ”

ปัญหาภายในที่สำคัญอีกประการหนึ่งที่ท่านพุทธทาสประสบก็คือ การอธิบายตีความหลักธรรมในพระพุทธศาสนาของสังคมนักศึกษาในเวลานั้น บ่อยครั้งที่ท่านรู้สึกไม่เห็นด้วย และรุนแรงถึงขั้นที่ไปด้วยกันไม่ได้แล้ว อย่างที่เขาสอนกันในโรงเรียน ท่านเริ่มแสดงความคิดเห็นที่ไม่เห็นด้วย ท่านพุทธทาสได้ใช้เวลาอย่างมากกับการอ่านคำรับตราที่หาได้ง่ายในกรุงเทพฯ เวลานั้น ทำให้ท่านพบว่า ปัญญาชนไทยในขณะนั้นได้มีความเคลื่อนไหวใหม่ๆ ในการอธิบายหลักธรรมที่ใหม่และน่าสนใจ ซึ่งเริ่มมีมาตั้งแต่ยุคสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส และที่เด่นๆ ในยุคหลังจากนั้นอีก 4 ท่านมี น.ม.ส. พระองค์วรมณฯ ครูเทพ และหลวงวิจิตรฯ แต่สังคมนักศึกษาโดยเฉพาะสังคมนักศึกษาคณะ

“ยุคสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ นี้ นับว่าบุกเบิกมาในระดับหนึ่งแล้ว ขยับเปลี่ยนแปลงขึ้นมาไม่น้อยเลย แต่มันไม่มีคนสานต่อมันไปยึดหลักตายตัวเท่าที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้วางเอาไว้ สักคำหนึ่งก็ไม่กล้าแตะต้องหรือแก้ไข ปัญหาหมั่นมืออยู่อย่างนี้แหละในวงการศาสนา.....พวกหัวเก่าที่ไม่ยอมเปลี่ยนแปลงอะไรเลยก็ยังมีอยู่มาก พวกหัวใหม่นั้นก็ยังไม่ถึงกับจะทำอะไรได้จริงจัง ชัดเจนออกมาจนชนะน้ำใจพวกหัวเก่า”

เมื่อถึงเวลานี้ ปัญหาที่ท่านพุทธทาสครุ่นคิดอย่างหนักก็คือ

“เรื่องจะทำพุทธศาสนาให้มันบริสุทธิ์ ให้มันถูกต้องอย่างไร....แล้วเราจะทำได้อย่างไร ที่พยายามทำจริงจังอยู่ก็คือ การพยายามเข้าใจพระธรรมในพระบาลีให้ถูกต้องถึงที่สุด....วางเข็มว่าจะต้องทำอย่างไร จะต้องทำอย่างไร คือฟื้นฟูการปฏิบัติพุทธศาสนาที่มันสูญหายไปกลับมา”

ท่านพุทธทาสพบว่า กรุงเทพฯไม่ใช่สถานที่สำหรับภารกิจการสืบค้นพระศาสนาที่แท้จริง “มันถูกบีบบังคับให้อยู่ไม่ได้ที่กรุงเทพฯ มันไม่มีทางจะทำอะไรได้ ถ้าจะทำอะไร มันต้องออกมาบ้านนอก ...อยู่กรุงเทพฯมันจำกัด ทำอะไรไม่ได้ก็กลับเข้าไป”

จากจดหมายฉบับสำคัญของท่านพุทธทาสได้เขียนถึงนายธรรมทาส โยมน้องชาย ในช่วงเวลาแห่งการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญของท่านไว้ดังนี้

“ฉันจะออกจากกรุงเทพฯ...เป็นการออกครั้งสุดท้าย และตั้งใจจะไปหาที่สงบปราศจากการรบกวนทั้งภายนอกและภายในสักแห่งหนึ่ง เพื่อสอบสวนค้นคว้าวิชาธรรมที่ได้เรียนมาแล้ว.... ฉันก็มีคิดแปลคำ "ไม่รู้ว่าจะไปขออาศัยสถานที่ไหนเพื่อการศึกษาของเราจึงจะเหมาะ นอกจากบ้านเราเอง และไม่มีที่ไหนนอกจากบ้านเราคือที่พุมเรียงก่อนที่อื่น จึงจำเป็นต้องขอความช่วยเหลือรบกวนในบางอย่าง คือต้องมีผู้ช่วยให้ได้โอกาสเรียนมากที่สุดข้าวที่ใส่บาตรจะคลุกน้ำปลาเสียดกนั้นก็จะได้ ลูกศิษย์ของพระพุทธเจ้าจะไม่รบกวนอย่างอื่นอีกเลย”

ปลายปี พ.ศ.2474 ท่านพุทธทาสออกจากกรุงเทพฯ เดินทางกลับสู่พุมเรียงบ้านเกิด และร่วมกับคณะอุบาสก 4-5 คนออกสำรวจ

ไม่นานนัก ได้พบวัดร้างชื่อวัดตระพังจิก จึงได้ทำที่พักง่าย ๆ ภายในอุโบสถหลังองค์พระพุทธรูป และนี่คือจุดเริ่มต้นของการก่อกำเนิดขบวนการแสวงหาเพื่อเข้าถึงและสืบสานแก่นแท้ของพระพุทธศาสนา ซึ่งรู้จักกันต่อมาในนาม สวนโมกขพลาราม และธรรมทานมูลนิธิ

บทที่ ๓

ฟ้าสว่างแห่งสวนโมกขพลาราม

พุทธทาสภิกขุเดินทางเข้าไปพำนักที่วัดร้างที่พุ่มเรียง ซึ่งเรียกตามชื่อสระใหญ่ภายในบริเวณว่า “วัดตระพังจิก” เมื่อวันวิสาขบูชาที่ ๑๒ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๕ อันอาจถือได้ว่าเป็นวันเริ่มต้นแห่งสวนโมกขพลาราม

วัดตระพังจิกแม้ครั้งหนึ่งจะเป็นวัดสำคัญระดับวัดเจ้าคณะเมือง แต่เมื่อถูกทิ้งร้างไปนานถึง ๘๐ ปี ป่าได้เข้าปกคลุม เหลือสิ่งปลูกสร้างเพียงเพิงหลังคาสังกะสีที่สร้างคลุมพระประธาน และบ่อน้ำที่ยังพอใช้สอยได้

“ที่พักของเราทำเป็นเพิงต่อออกไปจากหลังพระพุทธรูป พาดจากช่อแล้วต่อออกไป มุงด้วยจาก กั้นด้วยจาก นอนด้วยแคร่ มีเสาค้ำกว้างยาวพอนอนพอดี พื้นก็เป็นพื้นดิน...แลดูแต่ไกลเหมือนกับโลงศพ” ชีวิตพระป่าที่อยู่องค์เดียวในป่ารก้างที่แน่นทึบ มีเพียงผ้าครองกาย ๓ ผืน บาตร ตะเกียงน้ำมัน และหนังสือ ๒-๓ เล่ม ท่านพุทธทาสอยู่กับสัตว์ป่าน้อยใหญ่สารพัด ความไม่คุ้นเคย ความมืด ความเงยบ ความหวาดกลัวภัย เป็นหน้าด่านแรกของการเรียนรู้ที่สำคัญ “ตอนแรก ๆ พระพุทธเจ้าก็แย้มเหมือนกัน ท่านว่าป่านี้เหมือนรีบเอาจิตใจไปหมดเลย” เพียงช่วงเวลาสั้น ๆ ท่านพุทธทาสใช้หลักปฏิบัติของพระพุทธเจ้าเอาชนะความกลัวได้ และท่านก็พบกับความสบาย ความคล่องตัว ความมีอิสระ และ“เกิดความรู้สึกใหม่ ๆ ขึ้นมากหลายเหลือที่จะขีดเขียนไว้หมดสิ้นได้ ภาพอันเต็มไปด้วยความหมายลึก ๆ และปัญหายาก ๆ เหล่านี้ ธรรมชาตีมให้โดยพร้อมมูล”

เป็นเวลาสองพรรษาที่ท่านพุทธทาสอยู่องค์เดียว ใต้เพิงพักหลังองค์พระซึ่งท่านได้ย้อนกลับสู่วิถีปฏิบัติของพระพุทธเจ้าในยุคพุทธกาลที่หาอ่านจากในพระไตรปิฎก ท่านได้สัมผัสพบสิ่งใหม่ ๆ ทั้งศึกษาค้นคว้าจากคัมภีร์หรือตำรา และจากการคิดนึก ตีความ ท่านพุทธทาสได้เขียนเล่าไว้ว่า “ความรู้ที่ได้มาจากการเคยผ่านมาทางจิตของตนเอง กับความรู้ที่คาดคะเนเอาตามหลักเกณฑ์ในตำรานั้นยังไกลกับอยู่ไม่น้อย..... การอ่านข้อความในพระไตรปิฎก ส่วนมากที่กรุงเทพฯ ได้รสรชาติจับใจน้อยกว่าในที่สงบในป่า ตั้ง ๔-๕ เท่า....การขบความบางอย่าง หรือส่วนมากที่สุดทำในป่าขบได้เป็นคั่งเป็นแควติดต่อกันเป็นสาย...”

ความรู้และคิดนึกที่ค้นพบได้สั่งสมมากขึ้น นำไปสู่ความปรารถนาในการเผยแพร่แบ่งปันสู่สาธารณะ โดยความร่วมมือร่วมใจของคณะธรรมทาน ซึ่งนำโดยนายธรรมทาสโยมน้องชายของท่าน จัดทำหนังสือพิมพ์ฉบับรายไตรมาสในชื่อ พุทธศาสนา เริ่มตีพิมพ์เผยแพร่ในปีพ.ศ. ๒๔๗๖ หนังสือฉบับนี้เป็นการเปิดตัวแนวคิดและกิจการของสวนโมกขพลาราม และคณะธรรมทานสู่ผู้คนทั่วประเทศ ท่านพุทธทาสและสวนโมกขจึงเริ่มเป็นที่รู้จัก จับตา ติดตาม ของผู้ใส่ใจในพระพุทธศาสนา ภารกิจของท่านจึงมากขึ้นและหนักขึ้น งานเขียนบทความงานเทศน์ทั้งในพื้นที่และต่างถิ่น การต้อนรับสหายทางธรรมจากแดน

ไกล ส่วนโหมกซ์ต้องขยายกุฏิและเรือนพักด้วยความจำเป็น ควบคู่ไปกับการค้นหาขบคิดและตีความหัวข้อธรรมใหม่ ๆ และงานเผยแผ่สู่สาธารณชนด้วยสื่อที่ท่านมีอยู่ คืองานหนังสือและการเทศน์ ซึ่งภารกิจนี้ท่านพุทธทาสบัญญัติค่าขึ้นใหม่ว่า การบั่นล้อธรรม อนุโมทนาตามการเริ่มต้นของขบวนการส่วนโหมกซ์เป็นเพียง“งานเล็ก ๆ ทำกันแบบป่าๆ ทำแบบบ้านนอก ๒-๓ คนทำ ทำกันกลางป่ากลางทุ่ง.....เป็นของแปลกมากสำหรับประชาชน หนังสือพิมพ์ พุทธศาสนา บ้า ๆ บอ ๆ ออกที่บ้านนอก มันมีอะไรที่ไม่น่าจะเป็นไปได้”

ปีพ.ศ. ๒๔๗๘ เมื่อทางรถไฟสร้างมาถึงไชยา ตลาดใหม่เกิดขึ้น ใกล้สถานีรถไฟ เพื่อความสะดวกในการทำงาน คณะธรรมทานได้ย้ายที่ตั้งมาอยู่ตลาดใหม่ นอกจากทำงานด้านหนังสือแล้ว คณะธรรมทานยังขยายห้องอ่านหนังสือ จัดเทศน์ประจำทุกวันพระ ต่อมาได้สร้างหอสมุดธรรมทานเพื่อใช้เป็นที่เก็บหนังสือสำหรับค้นคว้า และได้สร้างสโมสรธรรมทานซึ่งเป็นเรือนไม้ขนาดใหญ่ เพื่อใช้เป็นที่ประชุมอบรมในกิจกรรมของคณะธรรมทาน และด้วยเหตุที่เรือนสโมสรธรรมทานต้องใช้ไม้จำนวนมาก จึงมีการออกสำรวจป่าเพื่อหาไม้มาปลูกสร้างเป็นปฐมเหตุให้ท่านพุทธทาสค้นพบบริเวณที่เรียกว่าด้านหน้าไหล ซึ่งเขาพุทธทอง ซึ่งมีสภาพเป็นป่าที่สมบูรณ์มีธารน้ำไหลผ่าน มีเนินเขาอยู่กลาง บริเวณยอดเขามีสระรอยรอยของพุทธสถานที่เก่าแก่ถึงยุคศรีวิชัย

ต่อมา ในปี พ.ศ. ๒๔๘๖ จึงมีการซื้อผืนดินบริเวณเชิงเขาพุทธทอง ๙๐ ไร่ (ต่อมาขยายพื้นที่รวมได้ ๓๑๐ ไร่) เพื่อก่อตั้งเป็นอารามแห่งใหม่ และขยับขยายกลายเป็นส่วนโหมกซ์พลารามในปัจจุบัน แต่โดยนิตินัยนั้นจุดทะเบียนอารามแห่งนี้ในชื่อ วัดธารน้ำไหล ท่านพุทธทาสเล่าถึงสภาพส่วนโหมกซ์แห่งใหม่ในยุคนั้นว่า “คนแถบนี้ล้ำหลังที่สุดของไชยา....สัตว์ป่ายังเหลืออยู่ตามสมควร กวางมีเขาตัวเกือบเท่าม้า....ตอนเช้าก็มักจะพบรอยเลือดตามทางหน้าวัด ผมบิณฑบาตก็เดินตามรอยเลือด”

(แทรกภาพฝั่งส่วนโหมกซ์ลายมือท่านพุทธทาส)

ท่านพุทธทาสเริ่มมาอยู่ที่ส่วนโหมกซ์แห่งใหม่ในปีพ.ศ. ๒๔๘๗ ท่านยังคงยืนยันงานเผยแผ่พระศาสนาของท่านอย่างต่อเนื่อง และยึดถือเป็นงานหลักสำคัญที่สุด ควบคู่ไปกับการสร้างส่วนโหมกซ์แห่งใหม่ตามความฝันที่วาดขึ้น

แทรกภาพ กุฏิหลักของท่านพุทธทาสที่ส่วนโหมกซ์แห่งใหม่ เป็นกุฏิไม้

สองชั้น เดิมทีหลังคามุงจาก

img6712

แทรกภาพ

โรงธรรม เรือนไม้ขนาดใหญ่ สร้างขึ้นโดยการขุดภูเขาขนย้ายก้อนหิน ออก ก่อนที่จะปรับพื้นดินเพื่อสร้างศาลาโรงธรรม

img6723

แทรกภาพ การขนย้ายก้อนหินขุดภูเขาสร้างโรงธรรมด้วยแรงงานชาวบ้าน ซึ่งท่านพุทธทาสรับว่าเป็นหน้บุญคุณชาวบ้านอย่างมหาศาล เพราะไม่รู้จะตอบแทนอะไร วิชาความรู้เขาก็ไม่ต้องการ เงินทองก็ไม่มีให้

img6674

bw00929

bw1306

แทรกรูปภาพ

ธรรมนาถา เรือ ๒ ลำสร้างเป็นที่เก็บน้ำฝน ลำเล็กดาดฟ้าทำเป็นส่วนหินแบบเซน ลำใหญ่ชั้นบนใช้เป็นห้องประชุม เป็นที่แสดงเทศนาในยามฝนตก และยังใช้เป็นที่พักของพระที่จาริกมา

bw00630

bw00751

bw01219

bw00814

แทรกภาพ

โรงแรมรศพทางวิญญาน หรือเรียกกันสั้น ๆ ว่า โรงแรม สร้างเพื่อสอน
ธรรมแก่ประชาชนวงกว้างที่แะมาเยือน ท่านพุทธทาสเคยกล่าวไว้ว่า
โรงแรมรศพทางวิญญานมีความจำเป็นยิ่งกว่าโบสถ์วิหาร “สิ่งก่อสร้าง
ต่าง ๆ ในส่วนโฆกข์ ถ้าไม่รีบการสร้างหนังสือแล้ว โรงแรมจะเป็นสิ่ง
ที่ให้ประโยชน์มากที่สุดแก่ประชาชน”

bw00810

img6640

แทรกภาพ

อุโบสถ ของวัดธารน้ำไหลหรือสวนโมกขพลารามนั้นเห็นความเรียบง่ายและประหยัด คล้ายครั้งพุทธกาลมากที่สุด คือไม่มีอาคาร กำหนดใช้ลานดินบนยอดเขาพุทธทองบริเวณซากฐานเจดีย์เก่ายุคศรีวิชัย ปรับพื้นที่ระดับเป็นเขตวิสุงคามสีมาเพื่อพระภิกษุสงฆ์ประกอบสังฆกรรม โดยได้รับอนุญาตถูกต้องโดยสมบูรณ์

bw0785

img7117

แทรกรภาพ

ลานหินโค้ง สร้างขึ้นเพื่อรองรับการเสด็จพระในสมัยพุทธกาล ที่พระสงฆ์ฉันจังหันบนพื้นดิน ลานหินโค้งจึงเป็นจุดกำเนิด ประเพณีตักบาตรสาธิต “ความคิดเรื่องหินโค้งก็ค่อย ๆ เข้ามา จำไม่ได้แล้วว่าความคิดฟักตัวขึ้นอย่างไร แต่เราชอบโค้ง พระจันทร์ครึ่งซีก มันสวยกว่าเป็นศิลปะกว่าที่อื่น ๆ แล้วก็สะดวก ประธานสงฆ์นั่งตรงกลางสามารถเห็นองค์อื่น ๆ หมด”

bw0363 ภาพถ่ายเดี่ยว

แทรกรภาพ

อวโลกิเตศวร พระโพธิสัตว์ “ผู้เพ่งมอง” และปกป้องคุ้มครองสรรพสัตว์ด้วยพระกรุณา ตามคติมหายาน ซึ่งครั้งหนึ่งเคยรุ่งเรืองในถิ่นไชยา อวโลกิเตศวรองค์นี้นับว่างามที่สุดและยังประดิษฐานอยู่ในไชยาเมื่อครั้งโบราณ ท่านพุทธทาสจึงให้ความสำคัญนำมาสร้างใหม่เป็นสัญลักษณ์ที่โดดเด่นของสวนโมกข์

bw01656

bw 0796

แทรกภาพ

ศาลาธรรมโฆষণ์ ท่านพุทธทาสสร้างอาคารหลังนี้ไว้เพื่อเตรียมไว้ เป็นอนุสรณ์ของตัวท่านเอง “เป็นที่รวบรวมงานหนังสือของเราเอง เป็นที่รวบรวมผลงานทั้งหมดที่มีอยู่ รวมทั้งเทปบันทึกเสียงด้วย แล้วก็ไว้ บรรจุศพด้วย พอเราตายแล้วเอาไว้ในนั้น ใต้ฐานพระพุทธรูป....คนแต่ง หนังสือกับหนังสือมันก็ควรอยู่ด้วยกัน....ศาลาธรรมโฆষণ์เป็นที่รวบรวมผลงานไว้เป็นหลักฐาน ว่าได้ทำงานไว้ในโลกนี้ก็มากน้อย”

bw01464

สวนโฆกขพลาราม สร้างขึ้นจากความคิดและจิตนภาพของท่านพุทธทาส เพื่อเป้ำประสงค์หลักเป็นสถานที่ที่โฆมนำให้ผู้คนได้เข้าถึงแก่นแท้แห่งพุทธธรรมของพระพุทธรเจ้า สิ่งปลูกสร้างทั้งมวลจึงเน้นหนักที่ประโยชน์สูงสุดในการเผยแผ่ธรรม ท่านพุทธทาสได้เล่าไว้ว่า “จะทำอะไรก็ทำ ให้มีเหตุผลที่สุด ทำให้ประหยัดที่สุด คุ่มค่าที่สุด ที่จำเป็นต้องจ้งจ้งจ้ง ที่จำเป็นต้องซ้อจ้งซ้อ ทำในนามของสวนโฆกขหรือส่วนตัว เสร็จแล้วก็ยกให้เป็นของวัด....ไม่เคยฝัน ไม่เคยคิด ไม่เคยกะแผนการอะไรมากมาย ทำตามความคิดนึกชั่วขณะ....ตอนแรกมันหวังอยู่กระตือบเล็ก ๆ มันไม่มีภาพตึกอะไรแบบนี้ แต่เหตุการณ์มันบังคับให้ต้องทำ ปรรากประโยชน์ของประชาชน”

ภาพประกอบช่วงต้นบท

๑ ดอกโหมก ดอกพลา

ต้นโหมกมัน และต้นพลา เป็นไม้ยืนต้นขนาดกลาง ที่มีมากในวัดตระพังจิก เป็นที่มาแห่งชื่อวัดที่ท่านพุทธทาสตั้งขึ้นใหม่ จากต้นโหมก ต้นพลา และอาราม จึงกลายเป็นสวนโหมกขพลาราม ซึ่งมีความหมายว่า สวนอันเป็นสถานที่ก่อเกิดพลังแห่งความหลุดพ้น

แทรกข้อความ ตีกรอบ หนึ่งหน้า แยกต่างหาก

“เรื่องชื่อสวนโหมกขนี้... พลุคที่ว่ามันมีต้นโหมกและต้นพลาที่สวนโหมกข เก่านั้น ต้นโหมกก็ยังอยู่ที่หน้าโบสถ์หลายต้น และต้นพลา ก็มีอยู่ทั่วไป ต้นโหมกกับต้นพลา เอาโหมกกับพลา มาต่อกันเข้า มันก็ได้ความเต็มว่า กำลังแห่งความหลุดพ้น พลังแห่งความหลุดพ้น ส่วนคำว่าอารามย่อ มธรรมดา แปลว่าที่ร่มรื่น ที่รื่นรมย์” เมื่อมันพลุคอย่างนี้ มันก็ออกมา จริงจัง ตรงกับความหมายแท้จริงของธรรมะ วัตถุประสงค์ก็คือโหมกข สถานที่อันเป็นพลังเพื่อโหมกขะ ก็เหมาะแล้ว.... มีความหลุดพ้นเป็นวัตถุประสงค์ ที่มุ่งประสงค์ จึงเกิดวัดชนิดที่ช่วยส่งเสริมให้เกิดความหลุดพ้น เรียกว่า โหมกขพลาราม”

๒ สภาพสระตระพังจิกสมัยที่ท่านพุทธทาสยังอยู่ที่นั่น (bw0093)

๓ เฟิงสังกะสีที่เดิมชาวบ้านสร้างคุ้มพระประธานวัดตระพังจิก ซึ่งร้างอยู่ ท่านพุทธทาสพำนักอยู่บริเวณหลังพระพุทธรูปเมื่อแรกเข้าไป พระพุทธรูป (img6722)

๕ ภูมิหลังแรก สร้างขึ้นเมื่อเริ่มค้นคว้าและทำงานหนังสืออย่างจริงจัง หนังสือ ตามรอยพระอรหันต์ พุทธประวัติจากพระโอษฐ์ และอีกเป็น

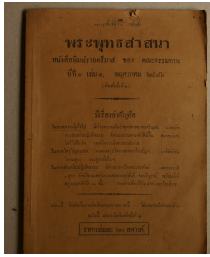

จำนวนมาก เขียนบนภูมิหลังนี้ (img6718)

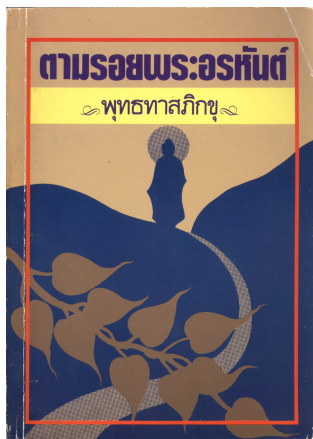
๕ สภาพอุโบสถสวนโมกข์พุ่มเรียง ถ่ายเมื่อราวปี พ.ศ.๒๕๓๕.(bw01126)

๖ หนังสือพิมพ์ พุทธศาสนา ฉบับปฐมฤกษ์ พฤษภาคม พ.ศ.๒๕๗๖ (ภาพ ที่แสดงเป็นฉบับตีพิมพ์ ครั้งที่สอง) (img6459)

๗ หนังสือ ตามรอยพระอรหันต์ ท่านพุทธทาสทยอยเขียน ตั้งแต่เดือนสิงหาคม ๒๔๗๕ โดยเริ่มคำ “ประณมพจน์” และประกาศใช้นาม “พุทธทาส” เป็นครั้งแรก แต่ในปีแรกนั้นยังไม่ได้ตีพิมพ์ ปีต่อมาจึงเริ่มทยอยตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ “พุทธศาสนา” และหลายปีต่อมาคือ ปี พ.ศ. ๒๔๙๕ คณะธรรมทาน จึงรวมพิมพ์เป็นเล่มครั้งแรก ต่อมาสำนักพิมพ์ “สุวีชาन्ह” จัดพิมพ์ขึ้นใหม่เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๙๙ และ ๒๕๐๑

๘ (img7103) สำนักงานคณะธรรมทาน เป็นทั้งบ้านและสำนักงาน ตั้งอยู่

ริมทางรถไฟ ตลาดไชยา

๙ (img6661) หอสมุดธรรมทาน ภายในวัดชยาราม ท่านพุทธทาสเคยใช้เก็บหนังสือเพื่อค้นคว้าเขียนหนังสือ ในช่วงพ.ศ. ๒๔๘๒-๒๔๘๙

๑๐ สโสมสรรธรรมทาน สร้างในปีพ.ศ. ๒๔๘๕ การเข้าป่าหาไม้มาสร้าง
อาคารสโสมสรเป็นสาเหตุให้พบด้านหน้าไหล ซึ่งเป็นที่ตั้งของสวนโมกข์
ปัจจุบัน

นับจากวันวิสาขบูชา วันที่ ๑๒ พฤษภาคม ๒๕๖๕ ที่พระมหาเจี๊อม อินทปญโญได้ตั้งปณิธานในความเป็น "พุทธทาส" พร้อมกับกรอกำเนิดขึ้นของสวนโมกขพลารามจากวัดร้างตระพังจิก ที่ตำบลพุมเรียง อำเภอไชยา พระหนุ่มวัยเบญจเพสได้อาศัยร่มวิเวกแห่งวนาละแวกบ้านเกิดแห่งนั้น เป็นเสมือนห้องทดลองศึกษาปฏิบัติคัมภีร์วิทยาศาสตร์ทางจิตวิญญาณอย่างเข้มข้น ท่านมิได้ศึกษาปฏิบัติคัมภีร์ชีวิตด้านในของตนเองตามลำพังกลางป่าดงเท่านั้น หากยังพยายามสื่อสารแลกเปลี่ยนความรู้ความเข้าใจทางธรรมะกับโลกภายนอกอยู่ตลอดเวลา ด้วยการออกหนังสือพิมพ์ "พุทธศาสนา" รายไตรมาส มีนายธรรมทาส พานิช น้องชาย รับผิดชอบบรรณาธิการ ส่วนตัวท่านเองทำหน้าที่เป็นนักเขียนเกือบตลอดเวลาในช่วงแรกๆ ทั้งยังมีลิตติดต่อกับนักศึกษาพุทธศาสนาท่านอื่นๆ ที่ไม่เคยรู้จักเห็นหน้ากันมาก่อน

ยกตัวอย่าง เช่น ศาสตราจารย์ สัญญา ธรรมศักดิ์ เมื่อครั้งยังเป็นนักเรียนกฎหมายที่กรุงลอนดอนประเทศอังกฤษที่อยู่มาวันหนึ่งในปี ๒๕๖๖ ก็ได้รับลิตติดฉบับหนึ่งจากพุมเรียง ไชยา ลงนาม อินทปญโญภิกขุ บอกว่ายีนดีที่ได้อ่านบทความของนักเรียนอังกฤษเรื่องคณะมหาโพธิสมมาคมแห่งลังกาที่ส่งมาตีพิมพ์ในหนังสือ "ไทยเซชมรวมข่าว" ที่เมืองไทย ทั้งยังแนะนำตนเองว่า ท่านกับพรรคพวกได้ตั้งคณะธรรมทานขึ้นที่ไชยา ทำงานเผยแพร่แก่นพระพุทธศาสนาค้ำชูกับคณะมหาโพธิสมมาคม

ต่อมาไม่นาน ในปี ๒๕๖๖ นั้นเอง ทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ทั้งสองท่านนั้นก็ได้โคจรมาพบกันที่วัดบวรนิเวศวิหารในกรุงเทพฯ เพื่อฟังปาฐกถาธรรมของพระโลกนาถ พระภิกษุชาวอินเดีย โดยท่านเนติบัณฑิตหนุ่มทำหน้าที่เป็นล่ามแปล ในครั้งนั้นพระโลกนาถแลเห็นแววธรรมกถึกของพระภิกษุหนุ่มจากไชยาถึงกับชักชวนเข้าร่วม "กองทัพธรรม" ไปเผยแพร่พระพุทธศาสนาในยุโรป แต่ท่านอาจารย์พุทธทาสปฏิเสธโดยภายหลังได้เขียนบทความลงหนังสือพิมพ์ "ประชาธิปไตย" ฉบับวันที่ ๒๕ ธันวาคม ๒๕๖๖ ภายใต้นามปากกา "เปรียญเด็ก" มีความตอนหนึ่งว่า

“...พระโลกนาถได้เดินทางมาชักชวนพระภิกษุสยามที่มีความศรัทธา ยอมเสียสละออกเดินดูดงค้ำไปเผยแพร่ศาสนาที่กรุงโรมและเยรูซาเล็ม และเที่ยวไปรอบโลก. ข้าพเจ้าเป็นผู้มีความเสียสละทุกอย่างผู้หนึ่ง แต่ทำไมข้าพเจ้าจึงไม่ไปกับพระโลกนาถหรือไปกับพระโลกนาถไม่ได้... ข้าพเจ้าไม่เลื่อมใสในพระโลกนาถเฉพาะอย่างหนึ่งคือ การที่ท่านตั้งนามตัวเองว่า "โลกนาถ" ซึ่งเป็นนามที่หมายเอาพระพุทธเจ้าจำพวกเดียวเท่านั้น ถ้าใจของข้าพเจ้าเชื่อว่าท่านรูปนี้เป็นพระพุทธเจ้า ข้าพเจ้าจะไปกับท่านทันที แต่บัดนี้ยังไม่เชื่อ ทำให้เกิดความรังเกียจเล็กน้อย ทั้งบางครั้งยังสงสัยว่าเราควรรอดูการกระทำของผู้ที่ย่างตัวเป็นพระอรหันต์โดยอ้อมผู้หนึ่งไปก่อนจะดีกว่ากระมัง”

ท่านอาจารย์พุทธทาสจึงมุ่งมั่นทำงานตามรอยพระอรหันต์ในทุ่งนาป่าดงที่สวนโมกข์ต่อไป แต่หนังสือพิมพ์ "พุทธศาสนา" ได้แผ่อิทธิพลต่อปัญญาชนคนชั้นนำทางความคิดของสังคมไทยในเวลานั้นเกินความคาดหมาย โดยเฉพาะต่อบุคคลในวงการศึกษาและผู้พิพากษาที่สำคัญ ได้แก่

พระยาฉัตรสิริธรรมประคัลภ์ (วงศ์ ลัดพลี) ผู้ที่ท่านพุทธทาสถือว่าเป็น "สหายธรรมทานหมายเลขหนึ่ง" ที่นอกจากจะสนับสนุนทุนรอนในการพิมพ์เผยแพร่ผลงานของท่านแล้ว ท่านเจ้าคุณลัดพลี ยังเป็นเพื่อนนักศึกษาของท่านทางด้านบูรพวิทยา ซึ่งนอกเหนือไปจากเรื่องราวของพุทธศาสนาแบบเถรวาท อันได้แก่ เช่น เต่ากฤษณามูรติ รวมทั้งสวามีวิเวกนั้นทะ เป็นต้น กล่าวได้ว่า งานแปลคัมภีร์เว่ยหลงของฝ่ายมหายานที่ท่านอาจารย์เนรมิตออกมานั้น ได้รับแรงกระตุ้นสำคัญจากสหายธรรมทานหมายเลขหนึ่งผู้นี้เอง

พันธมิตรทางธรรมสำคัญอีกท่านหนึ่ง คือ พระคุณูปากย์สุวัฒน์ (ปิ่นท ภัทมสถาน) เป็นข้าราชการตุลาการระดับสูงคนแรก ที่ไปเยี่ยมสวนโมกข์พุมเรียงในยุคที่เพิ่งก่อตั้งได้ ๑-๒ ปี ท่านผู้นี้ได้รับการยกย่องจากท่านอาจารย์พุทธทาสว่าเป็นทั้ง "สหายเผยแพร่ธรรม" "สหายนักศึกษา" และ "สหายกิจกรรม" ผู้เป็นกำลังสำคัญร่วมกับพระยาฉัตรสิริในการเผยแพร่ธรรมะแนวสวนโมกข์สู่ปัญญาชนในกรุงเทพฯ โดยเริ่มจากการติดต่อประสานกับกลุ่มบุคคลผู้ก่อตั้งพุทธธรรมสมาคม (ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นพุทธสมาคมแห่งประเทศไทย ในปี ๒๕๔๔) ได้แก่ หลวงประดิษฐมนูธรรม (ปรีดี พนมยงค์) หลวงสิริราชไมตรี (จรูญ สิงหนณี) หลวงวรพากย์พิณิจ และพระราชาธรรมนิเทศ เพื่อเตรียมการให้พระบ้านนอกจากไชยาขึ้นมาแสดงปาฐกถาธรรมในเมืองกรุงฯ

การเปิดฉากระบือธรรมตามแนวสวนโมกข์ต่อชาวกรุงเทพฯ เป็นครั้งแรกในปี ๒๕๔๓ นั้นท่านพุทธทาสได้เตรียมการไปอย่างดี ปฐมปาฐกถาครั้งนั้นชื่อว่า "วิถีแห่งการเข้าถึงพุทธธรรม"

ดูเหมือนท่านพุทธทาสจะทราบดีว่าสิ่งที่ท่านจะเป็นเสมือนระเบิดปรมาณูทางจิตวิญญาณที่จะมากระทบต่อกรอบความคิดของชนชั้นนำในกรุงเทพฯ ที่คุ้นเคยกับการตีความคำสอนพุทธศาสนาตามแบบจารีตประเพณี ท่านจึงกล่าวเกริ่นนำก่อนแสดงปาฐกถาธรรมครั้งนั้นว่า

“ก่อนแต่ที่จะกล่าวถึง วิถีแห่งการเข้าถึงพุทธธรรมได้อย่างไร สืบไปนั้น ข้าพเจ้ามีความจำเป็นจะต้องขอความร่วมมือจากท่านผู้ฟังทั้งหลายสักอย่างหนึ่ง สิ่งนั้นก็คือ นอกจากจะขอให้ท่านทั้งหลายตั้งอกตั้งใจฟังอย่างถี่ถ้วนแล้ว ยังจำเป็นต้องยืนยันต่อท่านทั้งหลายว่า การที่จะเข้าใจพุทธธรรมให้ได้จริงนั้น ท่านผู้ฟังจะต้องเพิกถอน ทำลายล้างความคิดนึก ความยึดถือ หรือความรู้สึกอันป่วนอยู่ในใจของท่านทั้งหลายออกไปเสียให้หมดก่อน แม้ที่สุดแต่ความรู้สึกแปลกใจประหลาดใจในถ้อยคำที่ข้าพเจ้ากำลังกล่าวนี้ก็ดี ความรู้สึก และความเห็นที่ท่านมีอยู่ในทางธรรมหรือลัทธินิยาย วงการสมาคม ย่อมมีหลักปรัชญาอย่างใดอย่างหนึ่งประจำอยู่, ซึ่งครอบงำอยู่ในจิตใจของท่านทั้งหลายมาแต่กาลก่อนนั้น ในบัดนี้ขอให้เก็บไว้ก่อน, เพียงแต่ให้ท่านทั้งหลายกระทำตนเป็นกลาง ปราศจากเสียซึ่งความเห็นด้วยหรือยอมรับ ปราศจากเสียซึ่งความเพ่งแต่จะคัดค้านหรือปฏิเสธ ขอให้ฟังด้วยน้ำใจที่เป็นกลาง, ก็อาจจะเข้าใจข้อความที่ข้าพเจ้าจะกล่าวได้เป็นอย่างดี

อันการที่จะมองโลกในด้านใน เพื่อให้เห็นพุทธธรรมนั้น เราจะต้องใช้เครื่องมือที่เป็นอินทรีย์ ชันพิเศษ

อินทรีย์ธรรมตา กล่าวคือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ตามธรรมดานั้น ไม่มีกำลังพอ อินทรีย์ชันพิเศษนั้น ได้แก่ ปัญญา และตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ที่ควบคุมไว้ได้ภายใต้อำนาจของปัญญา มิใช่ชนิดที่ถูกตันทาให้ติดแน่นอยู่กับโลก กิริยาที่มองในด้านในนั้น ได้แก่ มองให้ทะลุโลกอันประกอบไปด้วยจากที่สวางาม ซึ่งสามารถจะจับเอาใจของสัตว์ให้หยุดชะงักติดอยู่เพียงนั้น”

และท่านอาจารย์ยังสรุป "วิถีแห่งการเข้าถึงพุทธธรรม" ไว้ว่า

“พุทธธรรม หรือ “สิ่ง” สิ่งหนึ่งซึ่งพระพุทธองค์ทรงค้นพบ ก็เป็นสิ่งที่มีความพร้อมอยู่ในที่ทั่วไป พร้อมทั้งจะเข้าสัมผัสกับจิตซึ่งปราศจากโลกิยธรรมอันหุ้มห่อ เช่นเดียวกับที่ถ้า เมื่อลอกเปลือกออกมาเสียแล้ว อากาศข้างนอกย่อมสัมผัสกับสิ่งที่เปี่ยมภายในได้ นั่นเอง การเข้าถึงพุทธธรรมจึงมีความสำคัญอยู่ที่ว่า จงทำลายเปลือกหุ้มหรือกรงหรือบ่วง อันรังครัดนั้นๆเสียให้แหลกลาญ”

แล้วการณก็เป็นไปตามความคาดหมาย ช่วงเวลา ๒ ชั่วโมง ๑๕ นาที แห่งปฐมปาฐกถาคราวนั้น ได้กลายเป็นชั่วโมงประวัติศาสตร์แห่งภูมิปัญญาพุทธแนวใหม่ ที่สร้างความตื่นตะลึงในวงการพุทธบริษัทของกรุงเทพฯเป็นอย่างมาก เรียกได้ว่า เป็นที่กล่าวขวัญไปทั่ว หรือ **Talk of the Town** ในยุคนั้น พร้อมกับได้เปิดที่ทางให้แก่คำสอนแนวสวนโมกข์ในสังคมไทยนับแต่นั้นเป็นต้นมา โดยเป็นที่รู้จักในอัตลักษณ์ของแนวคำสอนที่ปกเปลือกกะพ้อจารีตประเพณีพิธีกรรมแบบเก่า รวมทั้งกระพือวัฒนธรรมทุนนิยมตะวันตกที่ห่อหุ้มพุทธศาสนา จนเผยให้เห็นแก่นพุทธธรรมอันบริสุทธิ์ ที่จะช่วยให้ผู้คนบรรลุถึงความจริงและนิพพานแห่งชีวิตได้ในโลกนี้

ศาสตราจารย์สัญญา ธรรมศักดิ์ ผู้เข้าร่วมฟังคนหนึ่งเป็นประจักษ์พยานถึงความสำคัญของปฐมปาฐกถาครั้งนั้นได้เป็นอย่างดี

“ในการแสดงปาฐกถาธรรมครั้งสำคัญของท่านอาจารย์ที่พุทธธรรมสมาคม (เมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๓ ถ้าผมจำไม่ผิด) ในหัวข้อว่า “วิถีแห่งการเข้าถึงพุทธธรรม” นั้น เป็นการชี้ทางสว่างโล่งโดยแท้จริง และเป็นนำเอาพระพุทธศาสนาวางลงเหมือนวางแผนที่ ทำให้คนธรรมดาๆ อย่างผมได้สามารถมองเห็นและสัมผัสพระธรรมเนื้อแท้ และจุดมุ่งหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา ได้กระจ่างชัดกว่าแต่ก่อนเป็นอันมาก ทั้งนี้ผมรู้สึกว่าเป็นบุญคุณอันยิ่งใหญ่ที่ได้ “รู้จัก” พระพุทธศาสนาและรู้สึกว่าเป็นวิทยาศาสตร์อันยิ่งใหญ่เหนือกว่าวิทยาการใดๆ ที่ได้เรียนมาในโลกทั้งสิ้น และทั้งทำให้เกิดจุดมุ่งหมายในชีวิตของผมด้วย ว่าขอให้ “เข้าถึง” พระธรรมในชาติภพนี้

ทั้งนี้คงจะไม่ใช่ว่าเป็นความที่ได้รับความสัมผัสของผมนคนเดียว คงจะสัมผัสเข้าถึงใจของผู้อื่นอีกเป็นอันมากด้วย มิฉะนั้น โฉมพุทธธรรมสมาคมจึงเขียนไว้ในคำนำหนังสือที่พิมพ์เป็นครั้งแรกว่า “ไพเราะทั้งเบื้องต้น ไพเราะทั้งท่ามกลาง ไพเราะทั้งเบื้องปลาย” ซึ่งเป็นการแสดงความรู้สึกที่สูงยิ่ง (แต่ท่านอาจารย์พุทธทาสบอกถึงภายหลังว่าเขียนอย่างนั้นไม่ชอบ เพราะไปเหมือนเข้ากับคำสรรเสริญพุทธคุณไม่สมควร) นี่ประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่ง ถ้าปาฐกถาครั้งนี้ไม่ซึ่งใจจริง โฉมจึงมีผู้ออกอนุญาตพิมพ์เผยแพร่ครั้งแล้วครั้งเล่า จนมีจำนวนตั้งหลายแสนเล่ม และก็มิบางท่านถึงกับกล่าวไว้ว่า หนังสือเล่มนี้ ทำให้ชีวิตเขาเปลี่ยนจากหน้ามือเป็นหลังมือไปทีเดียว”

ในปีต่อๆ มาช่วงระหว่างและหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ ท่านพุทธทาสได้รับนิมนต์เป็นปาฐกของพุทธสมาคมแห่งประเทศไทย อันเป็นที่มาของปาฐกถาชุดพุทธธรรมอันลือชื่อ ได้แก่ เรื่อง “พุทธธรรมกับสันติภาพ” (พ.ศ. ๒๕๔๙) และ “พุทธธรรมกับเจตนารมณ์ประชาธิปไตย” (พ.ศ. ๒๕๙๐) ท่านปรีดี พนมยงค์ อดีตผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์และรัฐบุรุษอาวุโสได้เข้าร่วมฟังด้วยความชื่นชม

ท่านปรีดี พนมยงค์ เป็นชนชั้นนำอีกท่านหนึ่งของสังคมไทยที่ได้รู้จักความคิดของท่านอาจารย์พุทธทาสผ่านหนังสือพิมพ์พุทธศาสนา และบังเกิดความเลื่อมใสในกิจการของสวนโมกข์ จึงได้นิมนต์ท่านไปปรึกษาหารือกันอย่างจริงจังถึงสามครั้งติดต่อกัน ที่ทำเนียบท่าช้างของผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ เพื่อดำเนินการก่อตั้งสถานปฏิบัติธรรมแบบสวนโมกข์ขึ้นที่วัดพนมยงค์ อำเภอกงเก่า จ.พระนครศรีอยุธยา ในระหว่างนั้นเป็นช่วงสงครามโลกครั้งที่ ๒ การดำเนินงานจึงหยุดชะงัก แต่ครั้นสิ้นสุดมหาสงครามไม่นาน ท่านรัฐบุรุษอาวุโสประสพภัยทางการเมืองต้องลี้ภัยไปนอกประเทศ โครงการทำสวนโมกข์ที่อยุธยาจึงเป็นอันระงับไป

อย่างไรก็ตาม ปาฐกถาในชุด “พุทธธรรม” ที่เป็นเรื่องสุดท้าย และโด่งดังที่สุดก็คือ “ภูเขาแห่งวิถีพุทธธรรม” (พ.ศ. ๒๕๙๑) ซึ่งกล้าเสนอทัศนะวิจารณ์อันคมเฉียบว่า พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ของชาวพุทธนั้น หากนับถืออย่างไม่ถูกต้อง อาจกลายเป็นภูเขาค้างคาว กีดขวางบุคคลไม่ให้เข้าถึงพระนิพพานได้ เป็นเหตุให้ท่านถูกโจมตีว่ารับจ้างคอมมิวนิสต์มาพูดโจมตีพระรัตนตรัย แต่ด้วยพลังแห่งความจริงที่ท่านสื่ออย่างบริสุทธิ์ใจ ทำให้พุทธบริษัทผู้มีสัมมาทิฐิขวยออกมากปกป้องท่านให้พ้นภัยจากการถูกใส่ร้ายป้ายสี

นอกจากที่พุทธสมาคมที่มีแผนสวนโมกข์ชำระจำแล้ว ท่านพุทธทาสยังได้รับนิมนต์ให้ไปแสดงธรรมที่กรุงเทพฯอีกหลายแห่ง ก่อให้เกิดหัวข้อธรรมะแนวสวนโมกข์อย่างหลากหลาย ได้แก่ เรื่อง “ข้อควรทราบเกี่ยวกับหลักพุทธศาสนาระหว่างนิกายต่างๆ” (ณ สมาคมพุทธบริษัทไทยจีนประชา พ.ศ. ๒๕๔๙) “พระพุทธศาสนาจะช่วยพวกเราในปัจจุบันได้อย่างไร” (ณ หอประชุมใหญ่ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๙๐) “ทุกขัปปนุทนาการ” หรือ “วิถีแห่งการบรรเทาทุกข์” (อบรมข้าราชการในสำนักงานปลัดกระทรวงยุติธรรม และศาลที่กรุงเทพฯ พ.ศ. ๒๕๙๕) “ศาสนาคือโรงพยาบาลของโลก” (ณ โรงพยาบาลสงฆ์ พ.ศ. ๒๕๙๖)

ทุกครั้งที่ท่านพุทธทาสขึ้นไปปาฐกถาที่กรุงเทพฯ นายกุหลาบ สายประดิษฐ์ นักเขียน นักหนังสือพิมพ์ชั้นนำของเมืองไทย จะมาร่วมฟังแล้วนำไปเขียนลงในหนังสือพิมพ์ที่ท่านเป็นบรรณาธิการด้วย

แต่งงานพุทธที่เป็นชุดสำคัญต่อจากชุด “พุทธธรรม” ก็คือ ชุดอบรมข้าราชการตุลาการ เริ่มเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๙๙ ประเดิมด้วยเรื่อง “ใจความสำคัญของพุทธศาสนา” ต่อมาพิมพ์เป็นเล่มชื่อ “หลักพระพุทธศาสนา” และพิมพ์ในชุดธรรมโฆษณ์ ชื่อ “ตุลาการภิวัตน์ เล่ม ๑” การบรรยายชุดนี้ทำต่อเนื่องมาอีกรวม ๑๕ ครั้ง เป็นเวลากว่า ๑๐ ปี

ศาสตราจารย์สัญญา ธรรมศักดิ์ ได้เล่าถึงเบื้องหลังการนิมนต์ท่านพุทธทาส (ซึ่งขณะนั้นยังเป็นเพียงพระราชาคณะชั้นสามัญ ที่พระอริยธานุเมธี) ไปบรรยายธรรมอบรมผู้พิพากษาที่กรุงเทพฯ อย่างเป็นทางการ แทนที่จะนิมนต์พระผู้ใหญ่ที่มีสมณศักดิ์สูงกว่านั้น

“ที่นิมนต์ท่านมา เนื่องจากราชการสั่งให้ผมดำเนินการจัดอบรมผู้พิพากษาให้เป็นคนที่อยู่ในศีลในสัตย์ และที่ดีที่สุดเท่าที่จะปฏิบัติได้ ผมเห็นว่าคนเราที่จะดีที่สุดในงานของแผ่นดินต้องรู้จักและเข้าใจพุทธศาสนา และเห็นว่าไม่มีใครแล้วในขณะนั้นที่จะมาพูดให้ผู้พิพากษานั่งฟังได้อย่างน่าสนใจนอกจากท่านอาจารย์พุทธทาส

ถ้าไปนิมนต์ท่านเจ้าคุณใหญ่ๆ ตามวัดต่างๆ มา ผู้พิพากษาเขาก็คงฟังด้วยความเคารพ และเขาก็ไปพูดถึงเรื่องอื่นๆ ไม่ได้รับอะไรเลยเพราะมันเป็นธรรมดา แต่นี่ท่านพุทธทาสมานี่ มาพูดเรียบเรียงไปหมดทั้งห้องเลย ที่หนึ่งตั้งสามสิบสี่สิบคน และอานาภาของการสนอบรมผู้พิพากษานี้ทำให้ผู้พิพากษามไปบวชที่สวนโมกข์กันเยอะเลย จนกระทั่งถึงวันหนึ่งที่ผมจนจะออกจากปลัดกระทรวง ผมบอกว่าพวกเราสร้างอนุสรณ์กันสักอย่างหนึ่ง โดยรวบรวมเงินได้ไปสร้างกุฏิถวาย”

เมื่องานพูดมากขึ้น งานเขียนโดยตรงก็ค่อยๆ ลดน้อยถอยลงไป งานส่วนใหญ่ของท่านที่ได้รับการตีพิมพ์เป็นเล่มในระยะต่อมา จึงเป็นการเรียบเรียงมาจากการพูดในโอกาสต่างๆ ซึ่งบางครั้งได้ก่อปฏิริยาในหมู่ผู้ฟังรวมทั้งผู้ร่วมอภิปราย ที่นับว่าฮือฮาที่สุดเป็นประวัติการณ์วิวาทะที่เล่าขานกันมากระทั่งทุกวันนี้ คือหนังสือชื่อ “วิวาทะระหว่าง ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช กับ ท่านพุทธทาสภิกขุ” อันเป็นผลพวงมาจากการอภิปรายแบบธรรมสภาที่จัดกับหม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ๒ ครั้งที่หอประชุมคุรุสภา โดยครั้งแรก (ปลายปี ๒๕๐๖) วิวาทะกันในหัวข้อ “การทำงานคือการปฏิบัติธรรม” โดยมีปัญญาชนอาวุโสอย่างนายป๋วย ใจนุญานนท์ และนายฉันทิชย์ กระแสสินธุ์ ร่วมวงอยู่ด้วย และครั้งที่ ๒ (ต้นปี ๒๕๐๗) เป็นเรื่อง “การทำงานด้วยจิตว่าง”

บรรยากาศการได้วิวาทะกันในครั้งนั้นกล่าวได้ว่าเผ็ดร้อนพอสมควร โดยฝ่ายเจ้าของค่ายหนังสือพิมพ์สยามรัฐ ไม่เห็นด้วยกับการสอนเรื่องจิตว่าง และไม่ควรมีนำเอาเรื่องโลกุตระธรรมสูงๆ มาสอนชาวบ้าน ซึ่งน่าจะรับรู้เพียงแค่งานทำทาน รักษาศีล ๕ ยึดมั่นในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ก็เพียงพอแล้ว ทั้งยังไม่ถึงกับเกี่ยวพันในวัฒนธรรมแบบไทยๆ นั้น พุทธกับไสยควรร่วมกันพร้อมกับความเชื่อเรื่อง นรก สวรรค์ และการเวียนว่ายตายเกิด ส่วนฝ่ายบรรพชิตผู้เป็นคู่อภิปรายนั้น ท่านพุทธทาสหลักเลียงที่จะปะทะคารมกับตัวบุคคล หากยืนยันหลักการว่าชาวพุทธควร “ทำงานทุกชนิดด้วยจิตว่าง ยกผลงานให้ความว่างทุกอย่างสิ้น” คือการทำงานด้วยจิตที่เป็นอิสระ ไม่ถูกครอบงำด้วยวัตถุนิยม และความยึดติดหลงใหลในตัวตน แม้แต่สามัญชน เช่น ชาวนาที่สามารภไถนาด้วยจิตว่าง ไม่ทำนาด้วยความทุกข์ หรือหมายมันว่าจะได้ข้าวก็เกวียนเพื่อเอาไปขายใช้หนี้ แต่ปลูกพืชผลโดยทำใจว่า “นกกินเป็นบุญ คนกินเป็นทาน”

บริบททางสังคมที่อยู่เบื้องหลังวิวาทธรรมครั้งนั้น ก็คือสังคมไทยที่กำลังก้าวเข้าสู่ยุคพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมตามแบบตะวันตกอย่างเป็นทางการ ในสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ซึ่งเริ่มแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับแรก (พ.ศ. ๒๕๐๔-๒๕๐๙) พร้อมกับบรรณรังค์คำขวัญ “งานคือเงิน เงินคืองาน บันดาลสุข” ซึ่งท่านพุทธทาส เห็นว่าขัดต่อค่านิยมดั้งเดิมของชาวพุทธที่มีให้ทำงานด้วยความโลภ หากทำงานเพื่อเป็นปัจจัยไปสู่วิษณูปทาน (นิพพาน ปัจจโย โหตุ) ดังที่ท่านได้ปรารภเป็นคำกลอนไว้ในช่วงเวลานั้นว่า

อันการงาน คือ ค่าของมนุษย์
ของมีเกียรติที่สุด อย่าสงสัย
ถ้าสนุกด้วยการทำงาน เบิกบานใจ
ไม่เท่าให้รู้ธรรม จำซึ่งจริง
ตัวการงาน คือ ตัวการประพฤดิธรรม
พร้อมกันไปหลายล้ำ มีคำยิ่ง...

(๑ มกราคม ๒๕๐๙)

อีกช่วงหนึ่งของการเปลี่ยนแปลงสังคมไทยที่ส่งผลสะท้อนให้สวนโมกข์ต้องออกมาแสดงบทบาทชี้นำทางสติปัญญา คือ ช่วงวิกฤตการณ์ทางการเมือง เดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๕๑๖ - ๒๕๑๙ (แม้จะเป็นช่วงที่ท่านเริ่มอาพาธด้วยโรคภาวะสมองขาดเลือดเฉียบพลันจนต้องเข้ารับการรักษาตัวที่โรงพยาบาลศิริราชถึง ๒ ครั้ง ติดต่อกัน (ครั้งแรก ธันวาคม ๒๕๑๖ ครั้งที่ ๒ พฤษภาคม ๒๕๑๗)

หลังเหตุการณ์ ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ ใหม่ๆ ท่านพุทธทาสได้เปิดจากบรรยายเรื่อง “ประชาธิปไตยแบบสังคมนิยม” (๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๑๖) ต่อมาได้บรรยายเป็นชุดว่าด้วยสังคมนิยม ในหัวข้อต่างๆ กัน ได้แก่ “สังคมนิยมตามหลักแห่งพระพุทธศาสนา” (๑๕ กันยายน พ.ศ. ๒๕๑๗) “พระพุทธเจ้ามีอุดมคติเป็นสังคมนิยม” (พ.ศ. ๒๕๑๘) และในวันล้ออายุวันเกิดของท่านในปีนั้นเองท่านได้บรรยายเรื่อง “สังคมนิยมชนิดช่วยโลกได้” (๒๗ พฤษภาคม ๒๕๑๘)

งานบรรยายเรื่องพุทธศาสนากับสังคมนิยมดังกล่าวภายหลัง ดร. โดนัลด์ เค. สแวนเนอร์ ภาควิชาศาสนา วิทยาลัยสวาร์ทมอร์ เพนซิลเวเนีย สหรัฐอเมริกา ได้ทำการศึกษาและรวบรวมตีพิมพ์ขึ้นเป็นชุดหนังสือชื่อ **Dhammic Socialism** (๑๙๘๕) (ธัมมิกสังคมนิยม) ซึ่งเป็นสังคมนิยมแบบที่มีพุทธธรรมเป็นรากฐาน มิใช่สังคมนิยมแบบตะวันตกหรือสังคมนิยมแบบมาร์กซิสต์ โดยท่านกล่าวถึงระบบธรรมชาติว่าเป็นระบบสังคมนิยม

“ในสากลจักรวาล มันก็เป็นระบบสังคมนิยม ดวงดาวไม่รู้ว่ามีมากมายเท่าไรในท้องฟ้า มันอยู่กันด้วยระบบสังคมนิยม มันถูกต้องอยู่ตามระบบของสังคมนิยม จักรวาลนั้นมันจึงรอดอยู่ได้” (สังคมนิยมชนิดที่ช่วยโลกได้ พ.ศ. ๒๕๑๘)

พร้อมกันนั้นท่านได้ยืนยันหลักการทางศาสนาว่า “ทุกศาสนาในโลกนี้เป็นสังคมนิยม พระศาสนาทุกศาสนาต้องการให้ยึดหลักสังคมนิยม เพื่อเห็นแก่ประโยชน์ของสังคมเป็นใหญ่” (ประชาธิปไตยแบบสังคมนิยม พ.ศ. ๒๕๑๖)

ข้อวิจารณ์ของท่านที่มีต่อลัทธิเสรีนิยมทางการเมืองก็คือ “ถ้าจะใช้อุดมคติว่าเสรีนิยม คำว่า ‘เสรีนิยม’ นี้ ความหมายมันก็เดินผิดทางแล้ว เพราะคำว่า politics นี้หมายถึง เรื่องคนมารวมกัน ถ้าแยกออกเป็นเสรีก็เริ่มผิดตามความหมายของเรื่อง politics ไม่ใช่เรื่องของคนมากเสียแล้ว กลายเป็นเรื่องของคนๆเดียว

ไปเสีย... จะไม่ตรงกับความหมายของคำว่า **politics** ซึ่งเป็นเรื่องของคนมากและรวมกัน แล้วมันก็เป็น **politics** ปดอม **politics** บาบ **politics** ของพญา
มารของภูติผีปีศาจไปเลย

ถ้าเป็นเสรีนิยมในทางศาสนา ก็จะไม่เห็นได้ว่าปลอดภัยแน่ เพราะว่าเราจะต้องเสรีจากกิเลส... เสรีได้มากเท่าไรก็มีโอกาสที่จะใช้ระบบสังคมนิยมได้มากเท่า
นั้น ถ้าเราเสรีเหนือกิเลส ก็ไปนิพพาน" (สังคมนิยมตามหลักแห่งพระศาสนา พ.ศ. ๒๕๑๗)

อย่างไรก็ตาม งานระบือธรรมของท่านพุทธทาส ทั้งที่เป็นงานเขียน และงานพูดที่สมบูรณ์ที่สุด มีอยู่ ๒ โครงการด้วยกัน คือ

๑. โครงการหนังสือชุดธรรมโฆษณ ที่ท่านพุทธทาสดำริขึ้นตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๑๑ โดยมีธรรมทานมูลนิธิ และสวนอุคมเป็นผู้สนองงาน มีเป้าหมายที่จะรวบรวม
งานพูด งานเขียน ของท่านทั้งหมดไว้เป็นหลักฐาน ปัจจุบันได้รับการตีพิมพ์ออกมามากครั้งหนึ่งแล้ว จำนวนประมาณกว่า ๗๐ เล่ม

๒. โครงการ "บรรยายธรรมวันเสาร์" ภายในสวนโมกข์เป็นประจำทุกเสาร์ ปีหนึ่งแบ่งเป็น ๓ ภาคๆ ละ ๓ เดือน ยกเว้นฤดูฝน การพูดแต่ละภาคจะได้นี้
ความสำหรับพิมพ์หนังสือขนาดมาตรฐาน ๑ เล่ม ที่สำคัญได้แก่ สันตเสตัพพะธรรม (ธรรมที่พึงสอบสวนใคร่ครวญก่อนเชื่อ) โสภารัตนธรรม (ธรรมที่พึงปฏิบัติ เช่น ทาน
ศีล สมาธิ นิพพาน) อานาปานสติ (การฝึกสติโดยกำหนดลมหายใจ) อิทัปปัจจยตา (ธรรมที่เป็นเหตุเป็นผลแบบวิทยาศาสตร์, ปรมัตถสภาพธรรม (ธรรมชั้นสูง)
โกวัถลยธรรม (ธรรมทั้งปวงเป็นหนึ่งเดียว) เป็นต้น

แม้ท่านพุทธทาสจะใช้วิธีพูดแทนการเขียนมากขึ้น แต่ก็มิได้หมายความว่า ท่านวางมือจากงานเขียนโดยสิ้นเชิง งานหลักที่ท่านไม่เคยทอดทิ้งเลยตลอดชีวิต
สมณะกว่า ๖๐ ปี ของท่านก็คือ การค้นคว้าพระไตรปิฎกบาลี และเลือกสรรเรื่องที่น่าสนใจแปลออกเป็นภาษาร่วมสมัย และหนังสือที่ท่านภาคภูมิใจที่สุดในชีวิตของท่านก็
อยู่ในงานแปลชุดนี้ คือ อริยสัจจากพระโอษฐ์ งานชิ้นนี้ท่านเริ่มจัดตั้งแต่ยุคก่อตั้งสวนโมกข์ใหม่ๆ และเพิ่งมาเสร็จสิ้นสมบูรณ์ เมื่อชีวิตท่านล่วงเข้าสู่ปัจฉิมวัยแล้ว (พ.ศ.
๒๕๒๗)

นอกจากนี้ยังมีงานแปลอันทรงคุณค่าอย่างยิ่งที่ท่านบากบั่นนมรมิตไว้ ให้แก่บรรณพิภพทางพุทธศาสนาอีกสองผลงานคือ พุทธประวัติจากพระโอษฐ์ และ
ปฏิจลสมุปบาทจากพระโอษฐ์

กล่าวได้ว่างานแสดงธรรมของพุทธทาสภิกขุไม่ว่าจะเป็นงานเขียน หรืองานพูด ไม่ว่าจะมิชชีนในสถานที่ไหน วันใด ปี พ .ศ.ใด ก็ล้วนถูกรวบรวมตีพิมพ์เป็นเล่ม
อย่างมาตรฐาน โดยเฉพาะหนังสือชุดธรรมโฆษณที่เหล่าศิษยานุศิษย์ของท่านกำลังร่วมแรง ร่วมใจ ร่วมสติปัญญา ร่วมทุนทรัพย์ ทโยยจัดพิมพ์ออกมาเป็นเล่มๆ จนกว่า
จะเสร็จสมบูรณ์เป็นเล่มสุดท้าย ที่จะนำไปบรรจุไว้ในศาลาธรรมโฆษณ อันเป็นเสมือน สียงระบือแห่งธรรมของพุทธทาส เป็นเครื่องแสดงว่า แม้กายเนื้อของท่านดับขันธไป
แล้ว แต่กายธรรมของพุทธทาสยังอยู่ไปไม่มีตายตราบเท่าทุกวันนี้...

บทที่ 5 อารามอันเป็นกำลังแห่งการหลุดพ้น

"สวนโมกข์" หรือ สวนโมกขพลาราม เป็นทั้งชื่อของสถานที่และชื่อของขบวนการ
อภิวัฒน์พระพุทธศาสนา ในยุคใกล้ถึงพุทธกาลของท่านอาจารย์พุทธทาสภิกขุและสหายนคร ณ
เมืองไชยา

ในมิติของสถานที่ สวนโมกข์คือการริเริ่ม ซึ่งสวนกระแสวัดตามแบบยุคสมัยใหม่ โดยปฏิเสธ
ความใหญ่โตหรูหรา อลังการ อันมักสิ้นเปลืองและสูญเปล่า ท่านอาจารย์ย้อนกลับไปหาต้นแบบดั้ง
เดิมของวัดในสมัยพุทธกาล คือ การอิงอาศัยอยู่กับธรรมชาติ โดยมักจะทำอยู่เสมอว่าพระพุทธรูปเจ้า
ประสูติ ตรัสรู้ และปรินิพพานท่ามกลางธรรมชาติ วัดอันเป็นสถานที่สำคัญของพุทธศาสนาจึงควร
ใกล้ชิดหรืออยู่กับธรรมชาติ และให้ความเป็นธรรมชาติอบรมบ่มเพาะธรรมให้แก่ผู้อยู่อาศัยคือพระ
ภิกษุสงฆ์ รวมไปถึงคฤหัสถ์ที่เข้ามาศึกษาและปฏิบัติธรรมในวัด ดังนั้นสวนโมกข์ซึ่งแรกตั้งที่ตำบลพุม
เรียง และที่ขยายมาสู่สถานที่ใหม่ในปัจจุบันยังตำบลเวียง ในชื่อทางการว่า "วัดธารน้ำไหล"
จึงมีลักษณะโดดเด่น คือเน้นความกลมกลืนกับธรรมชาติ

ในยุคแรกนั้น ที่อยู่อาศัยของพระภิกษุเป็นกุฏิกรรมฐานขนาดเล็กกระจายแทรกอยู่ในความ
สงบวิเวกของป่าเขาในเขตพื้นที่วัด 310 ไร่ สำหรับพื้นที่ส่วนกลางเช่น โบสถ์ ท่านอาจารย์ให้สร้างบน
เขาพุทธทอง เป็นลานกว้าง มีฟ้าและร่มไม้เป็นหลังคา ต้นไม้เป็นผนังอุโบสถ ส่วนโรงฉัน ศาลาโรง
ธรรม ฯลฯ ก็สร้างขึ้นด้วยความเรียบง่าย มุ่งการใช้ประโยชน์เป็นสำคัญเช่นกัน แม้ในเวลาต่อมาจะ
ต้องมีการขยายสิ่งปลูกสร้างเพิ่มขึ้นเพื่อรองรับผู้คนหลากหลายที่สนใจมาศึกษาปฏิบัติธรรมมากขึ้นใน
แต่ละปี สวนโมกข์ก็ยังคงพยายามรักษาไว้ซึ่งหลักการของการเป็นธรรมชาติให้มากที่สุด

ยิ่งไปกว่านั้น เมื่อมีสิ่งปลูกสร้างใดในสวนโมกข์ ท่านอาจารย์ก็พยายามที่จะสอดแทรก
ความหมายในทางธรรมด้วยเสมอ ดังเช่น ธรรมนาวา (ชื่อเต็มว่า "ธรรมวารีนาคีศรกุลนฤมิตร) ศาลา
โรงธรรม (หรือศาลานางาม) ลานหินโค้ง สระนาฬิกา ฯลฯ เพื่อให้สวนโมกข์มีบรรยากาศของ
สถานที่อันเอื้อตามความหมายที่ว่า "อารามอันเป็นกำลังแห่งการหลุดพ้นจากทุกข์"

ในด้านการก่อสร้างของสวนโมกข์ ยุคแรกใช้แรงงานของพระภิกษุสามเณรในวัด รวมทั้งแรง
งานของชาวบ้านทั้งใกล้และไกลวัด ผลัดเปลี่ยนหมุนเวียนกันมาช่วยทั้งกลางวันและกลางคืน ในบาง
โอกาสจะมีครูและนักเรียน ทหารช่างมาร่วมก่อสร้างด้วย ในยุคที่วัดยังยากจน ชาวบ้านจะทำ
อาหารมาเลี้ยงกันเองอีกด้วย อันสะท้อนถึงความเลื่อมใสศรัทธาของชาวบ้านที่มีต่อวัตรปฏิบัติของ
ท่านอาจารย์และงานบุกเบิกการพระศาสนาของพุทธทาสภิกขุ สวนโมกข์ และธรรมทานมูลนิธิ

วิถีชีวิตในสวนโมกข์ ท่านอาจารย์เน้นความเรียบง่าย กินอยู่สมถะ ตามหลักคิด "กินข้าว
จานแมว อาบน้ำในคู นอนกุฏิเฝ้าหมู ฟังยุงร้องเพลง ฯลฯ" และถือว่า "การทำงานคือการปฏิบัติ
ธรรม" โดยให้ยึดหลัก "ทำงานทุกชนิดด้วยจิตว่าง" คือว่างจากตัวตน (ตัวกู ของกู) ดังนั้นกระบวนการ
ศึกษาเรียนรู้ธรรมจึงสอดแทรกอยู่ในวิถีชีวิตทั้งของบปรพรจิตและคฤหัสถ์ตลอดเวลา มิได้แยก
เป็นเวลาส่วนตัวกับเวลาปฏิบัติศึกษาธรรมออกจากกัน โดยมีวิถีชีวิตของท่านอาจารย์พุทธทาสเป็นผู้
แสดงให้ดูถึงหลักการและหลักคิดดังที่กล่าวมา รวมถึงผลแห่งการปฏิบัตินั้นด้วย

ในด้านวิถีชีวิต ท่านอาจารย์ดำรงตนด้วยความสมถะเรียบง่ายตามแบบพระป่า ยึดพระวินัย 227 ข้อเป็นหลักอย่างเคร่งครัด และถือจุดดั่งศรัทธาบางข้อเป็นนิตย พระอุปัฏฐากและผู้รับใช้ของท่าน อาจารย์อย่างใกล้ชิดจะกล่าวเสมอว่า ไม่ว่าจะสภาพแวดล้อมทางวัตถุจะเปลี่ยนแปลงไปตามยุคทันสมัยอย่างไร มีความสะดวกสบายเพิ่มมากขึ้นเพียงใด เช่น เมื่อถนนสายเอเชียตัดผ่านหน้าวัด นำความเปลี่ยนแปลงทางกายภาพหลายประการมาสู่สวนโมกข์ อาทิ ข้าวของเครื่องใช้ อาหารการกิน ฯลฯ ท่านอาจารย์ยังคงเลือกที่จะดำรงองค์ท่านด้วยแบบแผนอย่างเดิม คือสมถะเรียบง่าย มุ่งการอยู่ด้วยคุณค่าแท้มากกว่าคุณค่าเทียม ท่านอาจารย์จึงใช้ทรัพยากรทุกชนิดอย่างประหยัดที่สุด และพยายามที่จะใช้ให้น้อยแม้แต่ปัจจัย 4 อีกทั้งยังเน้นการอยู่กับธรรมชาติเป็นหลักการใหญ่ ท่านยังคงใช้สมุนไพรและยาตำรับไทย รวมทั้งใช้วิธีการรักษาแบบพื้นบ้านในการรักษาโรคที่ท่านเคยใช้ได้ผล

ในด้านของการทำงาน งานในสวนโมกข์ของท่านอาจารย์จะมี 2 ส่วนสำคัญ ส่วนแรกคืองานใช้แรงงาน ในวัยหนุ่มท่านอาจารย์จะทำงานก่อสร้างร่วมกับพระเณรและชาวบ้านที่มาช่วยงาน สิ่งปลูกสร้างหลายแห่งในสวนโมกข์สำเร็จลงได้ด้วยการทำงานอย่างอาบเหงื่อต่างน้ำของท่านอาจารย์ พระเณรและชาวบ้าน เช่น ศาลาโรงธรรม โรงมหรสพทางวิญญูณ ธรรมนาวา ฯลฯ ท่านอาจารย์กล่าวว่าเหงื่อจากการทำงานเป็นเสมือนน้ำมัน พุทธบริษัทจึงไม่ควรรังเกียจการทำงาน การใช้แรงงานหนัก และการเข้าใจว่าการทำงานคือการปฏิบัติธรรมด้วยทางหนึ่งนั้น จะช่วยขัดเกลาและฝึกฝนตนเองให้น้อมนำธรรมมาอยู่ในวิถีชีวิตได้จริง มิจำเป็นที่จะต้องปลีกเวลาไปหาธรรมเป็นการเฉพาะเท่านั้น

การทำงานอีกส่วนหนึ่งของท่านอาจารย์ที่สวนโมกข์ คือ การเผยแผ่ธรรมในรูปแบบต่าง ๆ ในสมัยเดิมที่ท่านอาจารย์ยังแข็งแรงนั้น ท่านมักเดินทางไปแสดงธรรมยังที่ต่าง ๆ เช่น กรุงเทพฯ, เชียงใหม่ ราชบุรี พิษณุโลก ฯลฯ และใน 14 จังหวัดทั่วภาคใต้ ต่อมาเมื่อสุขภาพไม่เอื้อต่อการเดินทาง งานเผยแผ่จึงปักหลักอยู่ที่สวนโมกข์เพียงอย่างเดียว และยังเป็นงานสำคัญที่ท่านอาจารย์ทุ่มเทศึกษาอย่างสุดกำลังความสามารถให้ครบบริบูรณ์ตามหลักไตรสิกขา ทั้งด้านหลักการหรือทฤษฎี (ปริยัติ) การนำไปทดลองทำจริง (ปฏิบัติ) และนำผลที่ได้ประจักษ์ (ปฏิเวธ) มาเผยแผ่ ทั้งโดยการแสดงธรรม และผ่านงานหนังสือ

งานเผยแผ่ธรรมของท่านที่สวนโมกข์มีตั้งแต่การบรรยายธรรมที่โรงฉันแก่พระภิกษุในวัดหลังฉันภัตตาหารเช้า และการบรรยายธรรมช่วงค่ำในระหว่างเข้าพรรษา ต่อมาเมื่อมีผู้มาเยือนสวนโมกข์มากขึ้น คือการแสดงผลธรรมแก่กลุ่มบุคคลที่มาศึกษาธรรมที่สวนโมกข์ ซึ่งมีมากมายทั้งกลุ่มนักศึกษา ผู้พิพากษา แพทย์พยาบาล ครู ฯลฯ การแสดงผลธรรมชุดสำคัญที่สุดซึ่งดำเนินการอย่างต่อเนื่อง จนเป็นเสมือนหนึ่งประเพณีมาตั้งแต่ ปี 2514 คือ การแสดงปาฐกถาธรรมในทุกบ่ายวันเสาร์ของสวนโมกข์ เนื้อหาจากการแสดงผลธรรมที่โรงฉัน ช่วงค่ำในพรรษา และบ่ายวันเสาร์ ได้ทำให้เกิดหนังสือธรรมโฆษณ เล่มสำคัญต่าง ๆ ออกเผยแพร่อีกอย่างต่อเนื่อง เช่น อิทปิปัจเจยตา, ธัมมิกสังคณนิยม, อานาปานสติภาวนา เป็นต้น และการแสดงผลธรรมโดยการอัดเทปบันทึกเสียงเพื่อส่งไปออกอากาศทางสถานีวิทยุแห่งประเทศไทยในทุกเช้าวันอาทิตย์สัปดาห์ที่ 3 ของเดือน

นอกจากนี้ ท่านอาจารย์ยังมีเวลาให้กับสนทนาธรรมกับผู้มาเยือนอยู่โดยตลอด ทั้งพระภิกษุ สามเณร ชาวบ้านพื้นถิ่นทั่วไป นักคิด นักเขียน นักวิชาการ ศาสNIKต่างศาสนา ตลอดจนสาธารณชนที่แวะเวียนมา เพื่อกราบนมัสการท่านและสัมผัสกับบรรยากาศของสวนโมกข์ ยิ่งไปกว่านั้น

ในบางวโรกาสดูมาเขื่อนนั้นก็เป็นบุคคลอันสำคัญยิ่ง มีสมเด็จพระสังฆราช สมเด็จพระราชาคณะ พระบรมวงศานุวงศ์ องค์ทะไลลามะ เป็นอาทิ

วิถีชีวิตของการอยู่อาศัยและการทำงานในสวนโมกข์ของบุคคลต่าง ๆ จึงดำเนินไปตามแบบอย่างของท่านอาจารย์ด้วย ในส่วนของพระภิกษุสงฆ์คือการทำวัตรเช้าและนั่งสมาธิในเวลาประมาณ 4.00 น. และออกบิณฑบาตเมื่อฟ้าเริ่มสว่าง เมื่อกลับจากบิณฑบาตจะร่วมกันทำงาน เช่น ทำความสะอาดบริเวณวัดหรืองานอื่น ๆ ตามหน้าที่ จนกระทั่งได้เวลาฉัน เมื่อฉันภัตตาหารเสร็จก็จะแยกย้ายกันไปทำงานตามหน้าที่ต่อ งานในสวนโมกข์แต่ละยุคแต่ละช่วงจะแตกต่างกันไป ในช่วงของการก่อสร้างอาคาร สถานที่สำคัญในสวนโมกข์ พระเถรก็จะไปทำงานร่วมกับชาวบ้าน พระซึ่งมีฝีมือทางศิลป์ ก็จะทำงานปั้น งานวาดรูป ฯลฯ ช่วงต่อมาซึ่งมีงานเผยแผ่ธรรมเพิ่มมากขึ้น พระภิกษุสงฆ์จะแยกย้ายกันทำงานในโรงมหรสพทางวิญญูณ โรงปั้น หีบสมุด บางรูปก็ทำงานหนังสือกับท่านอาจารย์ ฯลฯ การทำงานถือหลักการเดียวกันว่า การทำงานคือการปฏิบัติธรรม งานทุกชนิดมีคุณค่าความสำคัญไม่ว่าจะเป็นงานใช้แรงหรือใช้สมอง ล้วนส่งเสริมการปฏิบัติธรรมทั้งสิ้น ในสวนโมกข์ทุกวันโกนจึงกำหนดให้เป็น "วันกรรมกร" พระภิกษุสงฆ์จะร่วมกันใช้แรงงานทำงานก่อสร้างหรืองานปรับปรุงซ่อมแซมสถานที่ภายในสวนโมกข์

ในส่วนของคฤหัสถ์นั้น ผู้อยู่อาศัยประจำจะมีงานประจำของตนเองแตกต่างกันไปตามอัธยาศัย อุบาสิกาบางคนช่วยงานต่าง ๆ ของพระภิกษุในโรงปั้น โรงมหรสพทางวิญญูณ งานหนังสือ งานทำความสะอาด งานก่อสร้าง ฯลฯ ส่วนอุบาสิกาช่วยทำภัตตาหารถวายพระ ทำความสะอาด เก็บขยะ ฯลฯ ตามความถนัดของแต่ละคน คฤหัสถ์ทั้งชายหญิงจะได้มีโอกาสฟังธรรมจากท่านอาจารย์เช่นเดียวพระสงฆ์สามเณร และการแสดงธรรมของท่านจะมีการถ่ายทอดเสียงและบันทึกเสียงเก็บไว้เพื่อเผยแพร่และเพื่อจัดทำหนังสือ รวมทั้งนำมาเปิดกระจายเสียงใหม่ภายในวัดตามโอกาสอันควร

วิถีชีวิตและการทำงานในสวนโมกข์ตามหลักคิดของท่านอาจารย์ดังที่กล่าวมา มีการเปลี่ยนแปลงไปบ้างตามเงื่อนไขและเหตุปัจจัยของยุคสมัยเพื่อความเหมาะสม โดยที่ยังคงหลักการสำคัญของการใช้ชีวิตคือ "กินอยู่อย่างต่ำ มุ่งกระทำอย่างสูง" และ "การทำงานคือการปฏิบัติธรรม" ตามวัตรปฏิบัติของท่านอาจารย์พุทธทาสซึ่งได้แสดงให้เห็นปรากฏมาตลอดอายุขัยของท่าน

ปัจจุบัน สหายนธรรมและศิษยานุศิษย์ของท่าน ยังพยายามรักษา สวนโมกขพลาราม ให้คงสภาพและรูปแบบที่ท่านพุทธทาสภิกขุได้วางไว้มากที่สุด โดยมีสิ่งปลูกสร้างเพิ่มเติมไม่มากนัก อาทิ เช่น อนุสรณ์สถาน ณ จุดที่กระทำพิธีฌาปนกิจสรีระของท่านใกล้อุโบสถบนเขาพุทธทอง ที่เก็บอัฐิของท่าน ในศาลาธรรมโฆษณี และสำนักงานโครงการพุทธทาสพิพิธภัณฑสถานและจดหมายเหตุ เป็นต้น

ในทุกวันนี้ "อารามอันเป็นกำลังแห่งความหลุดพ้น" นี้ ก็ยังคงเปิดกว้างต่อผู้คนที่ทั้งหลายดังเช่นที่เป็นมา และสาธารณชนต่างก็แวะเวียนไปกราบนมัสการอัฐิและรูปปั้นหุ่นขี้ผึ้งของท่าน ณ บริเวณกุฏิที่ท่านเคยพำนัก รวมทั้งเรียนรู้อุทธมเพื่อการดับทุกข์ด้วยเนื้อหา รูปแบบ สัญลักษณ์ การฝึกอบรม ตลอดจนงานสื่อต่างๆ ที่ปรากฏโดยแจ้งและโดยนัยอยู่ทั่วไป ท่ามกลางบรรยากาศใกล้ชิดธรรมชาติ สมดังเจตนารมณ์ของท่าน

นอกจากบริเวณที่เป็นสวนโมกขพลารามแล้ว ในปัจจุบัน อีกส่วนหนึ่งที่ได้รับเริ่มโดยท่านอาจารย์พุทธทาสเอง และกำลังเติบโตตามปณิธานของท่านอย่างเข้มแข็งจริงจัง ก็ได้แก่ พื้นที่ฝั่งตรง

ข้ามฟากถนนด้านหน้า ลึกเข้าไปในเส้นทางผ่านเขาน้ำพุร้อน เป็นพื้นที่ประมาณ 200 ไร่ ประกอบด้วย
อาคารสถาน หรือที่ท่านอาจารย์ใช้คำเป็นภาษาไทยว่า “ธรรมาสครม” และเป็นภาษาอังกฤษว่า
“hermitage” จำนวน 3 แห่งซึ่งแล้วเสร็จในปัจจุบัน ประกอบด้วย ธรรมาสครมนานาชาติ (International
Dhārma Hermitage) ธรรมาสครมธรรมมาตา (Dharma Mātā Hermitage) และธรรมาสครมธรรมทูต
(Dhārma Dōta Hermitage) ทั้งยังมีโครงการร่วมกับมหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ ในการจัดตั้ง
อาคารพุทธบุตร สำหรับเยาวชนต่อไป

ภาพสวณโมกข์ (mood)

“สวณโมกข์คือสถานที่ให้ความสะดวกในการเป็นเกลอกับธรรมชาติ ทั้งฝ่ายจิตและฝ่ายวัตถุ. ควรจัดให้มีกันทุกแห่งหน เพื่อการศึกษาธรรมชาติโดยตรง. เพื่อการรู้จักกฎของธรรมชาติ. และเพื่อการชิมรสของธรรมชาติ จนรู้จักรักธรรมชาติ ซึ่งล้วนแต่ช่วยให้เข้าใจธรรมะ ได้โดยง่าย.

สวณโมกข์คือมหรสพทางวิญญาณ เป็นสิ่งจำเป็นต้องมี สำหรับสัตว์ที่มีสัญชาตญาณแห่งการต้องมีสิ่งประเล้าประโลมใจ อันเป็นปัจจัยฝ่ายวิญญาณ เพิ่มเป็นปัจจัยที่ห้า ให้แก่ปัจจัยทั้งสี่อันเป็นฝ่ายร่างกาย. ขอให้ช่วยกันจัดให้มีขึ้นไว้สำหรับใช้สอยเพื่อประโยชน์ดังกล่าว”

พระศาสดาทรงสอนให้เราเสพที่สังัด คือ ป่าไม้ โคนไม้ และสุญญาคาร เช่นถ้ำ เป็นต้น ก็เพื่อช่วยให้เราพบเราเห็นได้ง่ายเข้า พระศาสดาของเราทั้งหลาย ประสูติ ณ พื้นดิน ใต้โคนไม้สาละ ในสวนลุมพินี ตรัสรู้ กลางพื้นดิน ซึ่งมีหญ้าคารองแต่บางๆ ใต้ต้นไม้โพธิที่พุทธคยา และทรงปรินิพพาน แทบพื้นดิน ใต้โคนไม้สาละ เพียงแต่มีสังฆาฏิรองเท่านั้น, ยิ่งกว่านั้นเป็นส่วนมาก เมื่อพระองค์ทรงพระชนม์อยู่ก็ทรงประทับแทบพื้นดินโคนไม้เสมอๆ ทั้งนี้บ่งว่าชีวิตของพระองค์วิเวก ไม่คลุกคลีเสพเสนาสนะอันเอิกเกริก และทรงทราบความจริงแห่งนามธรรมได้ก็เพราะอาศัยความสงบนั้น

“สัญลักษณ์เสาห้าต้นบนหลังคา หมายถึง นิเวศน์ห้า ปัญญาทานขันธห้า พละห้า อินทรีย์ห้า ธรรมสาระห้า มรรคผลนิพพานห้า แม้ที่สุดแต่นิ้วมือทั้งห้าของตนเอง ล้วนแต่เป็นเครื่องเตือนใจในเรื่องการกำจัดความทุกข์ ของคนเราทั้งสิ้น.”

“สวณโมกข์ ๗ นานาชาติ สำหรับแสงสว่างทางวิญญาณของเพื่อนมนุษย์ต่างชาติต่างภาษา โดยเฉพาะ. เป็นความคิดที่เกิดขึ้นมา เมื่อมองเห็นคนเหล่านั้น ดิ้นรนเสาะแสวงหา เพื่อให้พบตัวของตัวเอง. ขอฝากไว้ให้ช่วยกันจัด และรักษาที่จัดแล้ว ไว้สืบไป.”

“คติพจน์ หรือ **slogan** ประจำสวณโมกข์ คือ กินข้าวจานแฉวง อาบน้ำในคูน นอนกฏิเล่าหมู ฟังยูงร้องเพลง ฯลฯ ดังนี้ เป็นต้นนั้น เป็นหลักปฏิบัติเพื่อไม่มีปัญหาทางด้านความเป็นอยู่ฝ่ายวัตถุ และเหมาะสมแก่การก้าวหน้าทางจิตใจ โดยหลักธรรมชาติที่ว่า กินอยู่อย่างต่ำ มุ่งกระทำอย่างสูง นั่นเอง.”

“มหรสพทางวิญญาณ เพื่อความเพลิดเพลินทางวิญญาณด้วยรสแห่งธรรมะ เป็นสิ่งจำเป็นต้องมี เพื่อแทนที่มหรสพทางเนื้อหนัง ที่ทำมนุษย์ให้เป็นปีศาจชนิดหนึ่ง อยู่ตลอดเวลา. มนุษย์ต้องมีความเพลิดเพลิน (Entertainment) เป็นปัจจัยที่ห้าของชีวิต จำเป็นที่จะต้องจัดทำให้ ให้ดี.”

“ปริญาจากสวณโมกข์มีอยู่ว่า “ตายก่อนตาย” คือจิตหมดความรู้สึกว่าตัวกูของกู เสียก่อน แต่ที่ร่างกายจะตาย เหลืออยู่แต่สติปัญญาบริสุทธิ์ในชีวิต. นี่เป็นสิ่งที่มิได้แต่เดี๋ยวนี้ ดังนั้น ตายได้เร็วเท่าไร ก็ยังมีกำไรชีวิตเท่านั้น.”

“สระมะพร้าว นาฬิกาฬิกา คือบทเรียนด้วยของ จำลองมาจากบทกล่อมลูกให้นอนของประชาชนที่แสดงว่า สมัยโน้นประชาชนได้เข้าถึงธรรมะสูงสุดกันเพียงไร จนถึงกับนำเอาเรื่องของพระนิพพานมาทำเป็นบทเพลงกล่อมลูกได้. ขอให้รักษาเกียรติของบรรพบุรุษในข้อนี้ และทำตนให้สมกับเป็นลูกหลานของท่าน จงทุกคนเถิด.”

เอ่อน้องเอ๋ย มะพร้าว นาฬิกาฬิกา
ต้นเดียวโนเน กลางทะเลซึ้ง
ฝนตกไม่ต้อง ฟ้าร้องไม่ถึง
กลางทะเลซึ้ง ถึงได้แต่ผู้พันบุญเอ๋ย

(บทกล่อมลูกของเก่า)

ข้อความประกอบ อวโลกิเตศวร

“เราพอใจเรื่องของอวโลกิเตศวรมานานแล้ว ตั้งแต่แรกศึกษาโบราณคดีสมัยศรีวิชัย โดยเฉพาะนายธรรมทาสเขาสนใจยิ่งนัก เป็นที่เชื่อได้ว่า ประชาชนสมัยศรีวิชัยใช้รูปนี้เป็นที่บูชาทั้งในวัดและในบ้าน พระพุทธรูปสมัยศรีวิชัยใช้รูปนี้เป็นที่บูชาทั้งในวัดและในบ้าน พระพุทธรูปสมัยศรีวิชัยหายาก แต่รูปอวโลกิเตศวรกลับมีมาก ขนาดเล็กไว้ตามบ้านเรือน ขนาดใหญ่สำหรับวัดปุชนียสวน ทำให้เรามีเรื่องพูดถึงเกี่ยวกับอวโลกิเตศวรได้มาก และเรื่องกวนอิมที่เมืองจีนก็ไม่ใช่เรื่องเล็ก เป็นเรื่องเดียวกับอวโลกิเตศวรนั่นเอง เราเอามารวมกันเข้าให้ประชาชนได้รู้เรื่องนี้ เมื่อเราโฆษณาเรื่องนี้มาก... ก็ขอแรงให้คุณโกวิท (อดีตพระโกวิท เขมานันทะ) ช่วยปั้นอวโลกิเตศวร ได้ปั้นไว้ถึง ๒ ขนาด ขนาดเล็กเอาไปไว้ตามบ้านเรือนได้ ขนาดกลางไม่ต้องปั้น จำลองก็อปปี้จากของเดิม ขนาดใหญ่มากคือองค์ที่อยู่บนเสาสูงกลางสนามหญ้าใกล้โรงฉันนี่....

ขนาดเท่าของเดิมนี่ ขอจำลองจากพิพิธภัณฑ์ที่ไชยาอีกทีหนึ่ง เขาจำลองมาจากของจริงที่กรุงเทพฯ ซึ่งกรมพระยาดำรงท่านมาพบที่วัดพระธาตุไชยา แล้วนำขึ้นไปไว้ที่กรุงเทพฯ

ใบหน้าของรูปปฏิมากรนี้ จะแสดงอารมณ์ สุทธิ ปัญญา เมตตา ชันติ จะดูให้เป็นคนสุทธิ คือบริสุทธิ์ทางจิตใจก็ได้ จะมองให้เป็นคนยอดทางปัญญาก็ได้ จะมองในทางเมตตาก็ได้ มีความอดทนก็ได้ ถ้ามีได้ครบ ๔ อย่างนี้ก็พอจะเรียกได้ว่าชั้นเยี่ยม ชั้นเลิศ....

ทำจากคติมหายาน พบทั่วไปในอินเดีย ในประเทศไทยดูเหมือนจะชุดพบหลายจังหวัด ในธิเบตก็มาก ในเมืองจีนก็เป็นกวนอิม

ที่อินเดียโดยมากเป็นรูปสลักหิน เขาไม่หล่อสัมฤทธิ์ เพราะดีบุกทองแดงของเขาหายาก

ภาพนี้นักโบราณคดีในไทยถือกันว่าเป็นภาพยุคปาละ แต่เมื่อผมเอารูปถ่ายไปให้พวกนักโบราณคดีอินเดียดู เขาร้องออกมาว่า คุปตะๆ และเป็นแบบชั้นยอดเสียด้วย สายตามผมเห็นพ้องกับที่ว่าเป็นยุคคุปตะ เพราะเหมือนกับคุปตะทั้งหลายในอินเดีย....ที่ถ้าอชันตา...มีรูปอวโลกิเตศวรเยะ หน้าสวยเหมือนกัน แต่รู้สึกว่าจะไม่สวยเท่าองค์ที่พบในบ้านเรา”

(จาก เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา)

บทที่ ๖

พุทธทาสนวัตกรรม

ตลอด ๘๗ ปีของชีวิต “พุทธทาสภิกขุ” ได้สร้างนวัตกรรมมากมาย นวัตกรรมหรือการสร้างสรรค์สิ่งใหม่เหล่านี้ หลายเรื่องเป็นสิ่งที่แตกต่างไปจากเดิม แต่หลายเรื่องเป็นการฟื้นฟูสิ่งจริงแท้ดั้งเดิมขึ้นมาอีกครั้ง หลังจากที่ผู้คนหลงลืมหรือหลงทางกันไป ดังที่ท่านได้บรรยายไว้เมื่อวัย ๘๐ ปี ว่า

“ถ้าจะคิดเล็ก มันไม่รู้จะเล็กไปไหนเหมือนกัน และสิ่งที่ทำอยู่ มันก็กำลังมีผลอย่างนั้นอย่างนี้บ้างอยู่เรื่อยๆ มันมีความคิดว่าจะเป็นผู้เปิดเผยสิ่งที่คนส่วนมากยังไม่รู้ เราจึงสามารถค้นของใหม่ออกมาสู่ประชาชนอยู่เสมอ แม้กระทั่งเดี๋ยวนี้(๒๕๒๙)ก็ยังพยายามหาของใหม่มาอยู่เสมอ ทำให้มีของใหม่ขึ้นในโลก สังคมบางอย่างเป็นสิ่งที่มียอยู่แล้ว แต่คนอื่นเขาไม่สังเกตก็มี เมื่อรวม ๆ กันเข้า มันเกิดประโยชน์ มันก็มีกำลังใจ”

นวัตกรรมของท่านอาจารย์พุทธทาสครอบคลุมทั้งงานปริยัติ ปฏิบัติและเผยแผ่ ดังที่ท่านได้กล่าวไว้ว่า

“เราไม่ได้รื้อฟื้นส่งเสริมเฉพาะการปฏิบัติอย่างเดียว แม้การปริยัติก็รื้อฟื้นส่งเสริม เพราะว่าเมื่อการปริยัติไม่เพียงพอไม่เหมาะสมแล้ว การปฏิบัติมันก็เป็นไปไม่ได้... จะต้องมีปริยัติที่ถูกต้อง การปฏิบัติจึงจะถูกต้อง การปฏิบัตินั้นสูญหายไปได้ง่ายกว่าปริยัติ เพราะปริยัติเราบันทึกลงไปในกระดาษ ในวัตถุอะไรก็ได้ มันสูญยาก เมื่อปริยัติยังอยู่ แม้ว่าคนเขาไม่ปฏิบัติกันแล้ว เราก็ยังไปค้นเอามาได้จากปริยัตินั้นเอง มาเปิดการปฏิบัติขึ้นใหม่ได้ เราจึงต้องส่งเสริมการมีอยู่แห่งปริยัติ” และ “งานเผยแผ่นั้นทำให้ตั้งใจแรงขึ้น ๆ เพราะต้องทำให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป แล้วก็เลยหันมาสนุกกับเรื่องเผยแผ่ เรื่องการปฏิบัตินั้นเรียกว่ามีพอรักษาตัว รักษาเนื้อรักษาตัว พุทธตามสำนวนภาษาปักษีใต้ เรียกว่ามีพอรักษาหลุง ใ้อหลุงก็คือที่ที่วัวควายมันนอน มันหางที่ตรงนั้น มันคุ้มครองรักษา รักษาหลุงไม่ให้ใครมาดูหมิ่นได้ ก็เรียกว่าปฏิบัติเท่าที่จำเป็น แล้วเราก็ทำให้การปฏิบัตินั้นมียู่ในการศึกษาค้นคว้า มันจึงกลายเป็นเรื่องเดียวกันไป”

การปริยัติ

ในด้านปริยัตินั้น ลำดับต้นของท่านอาจารย์คือ การแปล การตีความ และการคิดค้นคำ สำนวนใหม่ๆ ที่ท่านอาจารย์ระบุว่า “เราแปลแบบของเราให้คนอ่านรู้เรื่องจนเกิดสำนวนสวนโมกข์ขึ้น...ความคิดจึงเกิดขึ้นมาใหม่ ถึงกับต้องแต่งหนังสือเรื่อง ตามรอยพระอรหันต์ และ เปิดแผนกพระไตรปิฎกแปลไทย ขึ้นมาอย่างกว้างขวาง จนกระทั่งบัดนี้ พุดง่าย ๆ เท่าที่มีอยู่ มันไม่พอที่จะถือเป็นหลักปฏิบัติ” ซึ่ง “มันสนุกอัศจรรย์ดี พอใจ พอใจในตัวเอง คิดอะไรใหม่ ๆ คิดอะไรออกมาได้ ก็สำเร็จที่หนึ่ง เรื่องเล็ก ๆ แต่ทว่าสำเร็จก็พอใจ จะเป็นแง่ใดแง่หนึ่งที่คิดออกมาได้ อย่างคิดคำพูด ๒-๓ คำขึ้นมาได้ ก็พอใจแล้ว พอใจและเป็นสุข เช่น คำว่า ตัวกูของกู กิน กาม เกียรติ สะอาด สว่าง สงบ อะไรอย่างนี้ มันช่วยประหยัดการพุดจาได้มาก ช่วยให้การพุดจาได้เร็ว” ตลอดทั้งการค้นคว้าศึกษาอย่างขุดเพชรในพระไตรปิฎก ให้ได้ “หลักปริยัติที่ใช้ปฏิบัติได้จริงจนเพียงพอ” แล้วแต่งออกเป็นหนังสือต่าง ๆ มากมาย เช่น อานาปานสติภาวนา สัจจะนิพนธ์ ตถาคต อนัตตา

ปฏิจจนสมุปบาท รวมทั้ง ธรรมะ ๔ ความหมาย, ธรรมะ ๙ ตา จนกระทั่งประมวลแม่บท แห่งพรหมจรรย์ นิพพาน และอีกมากมาย อย่างที่ท่านอาจารย์พุทธทาสกล่าวไว้ว่า “อาตมารวบรวมขึ้นมา มาทำให้เป็นระเบียบ ระบบขึ้นมาสำหรับผู้ที่ต้องการ จะอยู่เหนือความเวียนวายตายเกิด คือ ไม่มีตัวไม่มีตน ก็เลยมี ระบบสัญญาตา เมื่อ จิตไม่ยึดถืออะไร เรียกว่า จิตว่าง เลยถูกดำทิ้งเมืองเลย...สมน้ำหน้าที่มีนอติริ พุค ไม่เหมือนใคร”

“ส่วนโมกข์ได้ทำให้เกิด ผลผลิตทางนามธรรมใหม่ ๆ ขึ้นมาอย่างไรบ้าง... เช่น ระบบคำสอน คำอธิบาย ที่ตั้งขึ้นมาเป็นเรื่อง ๆ เป็นชุด ๆ ซึ่งไม่เคยมีมาก่อน เช่นคำสอนระบบว่า มีภาษาอยู่ ๒ ภาษา คือ ภาษาคนธรรมดา กับภาษาธรรมะอัน ลึกซึ้ง...เช่น คำว่าชาติ-ความเกิดนี้ เขาหมายความว่าเกิดจากท้องพ่อท้องแม่แล้ว เข้าใจ..เราว่าไม่ใช่ใช้อย่างนี้ คำว่าชาติในปฏิจจนสมุปบาทของพระพุทธเจ้า นั้น คือ การเกิดขึ้นแห่งความรู้สึกด้วยอวิชชา เมื่อใดเกิดความรู้สึกเป็นตัวกู-ของกูขึ้นมาที หนึ่ง ก็เรียกชาติหนึ่ง ถ้าจิตใจยังว่าง ๆ เฉย ๆ เช่นเวลานี้ ไม่ได้นึกถึง ตัวกู-ของกู นี้ ไม่ใช่ได้มีชาติ คล้ายกับตายอยู่อย่างนั้นแหละ ไม่มีชาติ ยังไม่มีชาติ...คำว่าพระเจ้ก็ เหมือนกันแหละ เราตีความใหม่ว่าพระเจ้านี้ไม่ใช่ใช้อย่างที่เขาเชื่อ เขาถือกัน มีรูป ร้างอย่างนั้น อยู่บนสวรรค์อย่างนั้น พระเจ้า คือ กฎสูงสุดของธรรมชาติ ที่ควบคุมสิ่ง ทั้งหลายนั้น นั่นแหละคือพระเจ้า”

“การตีความเรื่องอนัตตา เรื่องอัตตา.....ความหมาย ของปรมาตธรรมอันสูงสุด...โลกุตระธรรม...ตายเสียก่อนตาย...เช่นนั่นเอง...ธรรมะ ๔ ความหมาย ธรรมะคือตัวธรรมชาติ ธรรมะคือตัวกฎของธรรมชาติ ธรรมะคือ หน้าที่ตามกฎของธรรมชาติ ธรรมะคือผลที่เกิดจากหน้าที่ตามกฎของธรรมชาติ...”

“กฎสูงสุดของธรรมชาติคือเรื่อง ปฏิจจนสมุปบาท เรื่อง อทิปปัจจยตา นั้น แหละประเสริฐที่สุด แก้ปัญหาทั้งหมดได้ ต้องนำมาใช้เป็นประโยชน์ได้ทั้งแก่ชาว บ้านชั้นศีลธรรม และใช้ได้แก่ชาววัดชั้นโลกุตระธรรม กฎธรรมชาติใช้ได้ทั้งชาว วัดและชาวบ้าน ทั้งชั้นต่ำและชั้นสูง”

จนแม้การประยุกต์ธรรมสู่สังคมอย่างเหมาะสม ไม่ว่าจะเรื่อง นิพพานที่นี้, ธรรมิกสังคมนตรี, วิทยาศาสตร์กับศาสนา และไม่มีศาสนา เป็นต้น

การเผยแผ่

ในด้านกาเผยแผ่ของท่านอาจารย์พุทธทาส หนังสือพิมพ์พุทธศาสนา นับ เป็นสื่อแรกของการริเริ่ม แผนงานธรรมโฆษณและกองตำราคณะธรรมทาน ซึ่ง ต่อมาได้ผลิตหนังสือออกมาเป็นจำนวนมากมาเหลือคณนา โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ชุดธรรมโฆษณ ดังที่ท่านเล่าว่า

“ผลิตหนังสือออกมาเท่าที่เห็น ๆ กันอยู่ หนังสือธรรมโฆษณ ปกติ ๆ หนาไม่น้อยกว่าเล่มละ ๕๐๐ หน้า...ส่วนหนังสือเล่มเล็ก ๆ นั้นนับไม่ไหวแล้ว ไม่รู้กี่พัน กี่หมื่นเล่ม...เรายังอุดหนุนหน้าคนอื่นที่ใช้ชื่อหนังสือมีคำว่า (ชุดจากพระโอษฐ์ การแต่งเรื่องใด ๆ ที่ไม่เอาคำของผู้แต่งเลย เอาคำของพระพุทธเจ้าล้วน ๆ มาต่อ กันเป็นเรื่องยาวตลอด...เมืองไทยใครเคยทำบ้าง? นี่อาตมาทำขึ้น จะใช้คำว่าอูตรี ก็ตามใจ แต่มีประโยชน์ที่สุด เดียวนี้หนังสือที่มีคำว่าจากพระโอษฐ์ทำยชื่อนี้ได้รับความ ไว้วางใจมากที่สุด”

“งานหนังสือนี้ บางวันบางเวลามันคลังขึ้นมาทำได้อันหนึ่ง ๑๘ ชั่วโมง ทำเล่น ๆ แต้นับรวม ๆ แล้ว วันหนึ่งมันได้ ๑๘ ชั่วโมง.....บางเรื่องมันชวนให้ค้น ชวนให้หาของใหม่ของแปลก แล้วมันค้นด้วยความยากลำบากด้วย.....ชุดแรกสุด เราก็รวบรวมเรื่องที่เคยลงพิมพ์ในพุทธศาสนาจัดเป็นเล่ม ๆ มีชุดจากพระโอษฐ์ ชุ่มนุมน เรื่องยาว ชุ่มนุมนเรื่องสั้น ชุ่มนุมนข้อคิดอิสระ ชุ่มนุมนอภิสิทธิ์กาลพจน์ ชุ่มนุมนบทประพันธ์โคลงกลอนของสิริวิลาส ชุ่มนุมนเทศน์ครั้งสำคัญ ๆ อีก ๒ เล่ม รุ่นนี้คณะธรรมทานพิมพ์เอง”

“เท่าที่พิมพ์ออกมาแค่นี้ก็เรียกว่าโล่งไปที เราได้ทำสิ่งที่มันสมควรจะทำ ไม่เสียค่าข่าวสูกของผู้อื่นแล้ว เชื่อว่ามันคุ้มค่า อย่างน้อยผมกล้าพูดได้ อย่างหนึ่งว่า เดียวนี้ไม่มีใครในประเทศบ่นได้ว่าไม่มีหนังสือธรรมะอ่าน ก่อนนี้ได้ยินคนพูดจนติดปากว่าไม่มีหนังสือธรรมะจะอ่าน เราก็งงติดปาก ไม่มีหนังสือธรรมะจะอ่าน ตอนนั้นบ่นไม่ได้แล้ว”

งานเผยแผ่สำคัญที่ท่านอาจารย์พุทธทาสริเริ่มคือ การปาฐกถาแทนเทศน์ “ความคิดที่จะใช้ปาฐกถาแทนเทศน์มันเกิดจากรู้สึกว่าของเดิมเต็มสมัยแล้ว คิดจะเอาอย่างสากลเสียบ้าง ยินบรรยายแบบสากล แต่มันผิดวินัยตามตัวหนังสือ ห้ามพูดกับผู้ฟังที่นั่งอยู่ ไม่เป็นไปใช้ ยินแสดงธรรมกับผู้หนึ่งเป็นอาบัติทุกกฏ แต่เราตีความวินัยว่าเป็นคนละยุค คนละสมัย คนละถิ่น คนละประเทศ”

และเมื่อทำงานได้ไม่ทัน ท่านยังได้ เขียนหนังสือผ่านการเทศน์ ที่สามารถสร้างงานปริยัติควบคู่งานเผยแผ่ว่างอย่างมากมาย ด้วยการเตรียมปาฐกถาที่ดีเป็นหัวข้อเป็นชุด แล้วบันทึกเสียงไว้ให้ถอดเพื่อจัดพิมพ์เป็นหนังสือต่อเรื่องได้ ขณะเดียวกันยังได้ให้ดำเนินกิจการบริการ ห้องสมุดเสียงธรรมบรรยาย อีกด้วย

บทพระธรรมคำกลอน สุภาษิต คำสั้น ตลอดจนการใช้ภาพประกอบธรรมบรรยายก็เป็นนวัตกรรมที่สำคัญ ดังประมวลบทประพันธ์ที่มีมากกว่า ๕๐๐ บท สุภาษิต คำสั้นมากมาย และโรงมหรสพทางวิญญูณาทังหลัง

การปฏิบัติ

แน่นอนว่า ในด้านการปฏิบัติ นวัตกรรมที่สำคัญเด่นชัดเป็นอันดับแรก ก็คือ ส่วนโหมกขพลารามนั่นเอง ในบทนี้ ขอคัดข้อความอธิบายเพิ่มเติมจากคำบอกเล่าของท่านดังนี้

“ส่วนโหมกขพลารามเกิดขึ้นในปีเดียวกับการเปลี่ยนแปลงการปกครองประเทศไทย...ทำไปเพื่อส่งเสริมการเดินตามรอยของพระอรหันต์...มีความมุ่งหมายพอที่จะเปรียบเทียบกันได้ คือสิ่งที่เรียกว่าการปฏิบัติหรือการปฏิรูปคือการเปลี่ยนแปลงให้ดีขึ้น การก้าวหน้ากว่าเดิม มีเหตุผลยิ่งกว่าเดิม เพื่อประโยชน์แก่ความเจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้นไปกว่าเดิม....การรื้อฟื้น การส่งเสริม การศึกษาและการปฏิบัติของพระศาสนาให้มีผลดีกว่าเดิม ก็พอที่จะเรียกได้ว่าเป็นการปฏิรูป การปฏิบัติยังไม่สำเร็จประโยชน์เพราะไม่ค่อยจะรู้เรื่อง เพราะไม่เข้าถึงความมุ่งหมายอันแท้จริงของพระศาสนา การปฏิบัตินั้นเล่าก็หายไปจนหาดูได้ยาก.....ด้วยการเรียนนั่นเอง เช่น เรียนคัมภีร์ธรรมบทโดยเฉพาะนั้น ทำให้ทราบเรื่องราวเกี่ยวกับการเป็นอยู่ของพระภิกษุสงฆ์ของพุทธศาสนาในครั้งพุทธกาล ก็เกิดนึกขึ้นมาว่า เราควรจะรื้อฟื้นขึ้นมา ให้มีการเป็นอยู่ กระทั่งการกินอยู่ การศึกษา การปฏิบัติ ให้มันสมกัน ให้มันคล้ายกันกับการเป็นอยู่ในครั้งพุทธกาล จึง

เกิดขึ้นสนุกขึ้นมาในทางที่จะมีวัดอย่างที่เรียกว่าสวนโมกขพลารามในบัดนี้...เป็นวัดธรรมดา ๆ อย่างครึ่งพุทธกาล สร้างวัดป่าอย่างนี้แหละ”

“สวนโมกข์คือโรงมหรสพ ทั้งธรรมชาติที่เป็นเองและสิ่งที่จัดทำขึ้น เพื่อเกิดความสว่างไสวทางวิญญาณ ความเปลิดเปล็นทางวิญญาณ ความสงบสุขทางวิญญาณ ธรรมชาติสอนดีกว่า ลึกกว่า เป็นธรรมกว่า เข้าใจง่ายกว่า จริงกว่า ได้ผลดีกว่าคนสอน”

ด้วยหลักและเจตนาดังกล่าว กิจกรรมและสถานที่ต่าง ๆ ในสวนโมกข์จึงเต็มไปด้วยความดาร์ริเริ่มใหม่ ๆ มากมาย ดังที่ได้ให้รายละเอียดไว้ในบทก่อน ว่าจะจะเป็น โบสถ์ธรรมชาตินิยมอดเขาพุทธทอง, ศาลาการเปรียญกลางดินที่ลานหินโค้ง, โรงเรียนหิน, เรือ, กุฏิ, ล้อม, โรงปั้น, โรงหนัง หรือ โรงมหรสพทางวิญญาณ, ศาลาธรรมโฆษณ, สระนาฬิกาเรือนขยายข้ามปากฝั่งตะวันออกเป็นสวนโมกข์นานาชาติ ๓ ธรรมมาศรม คือ ธรรมมาศรมนานาชาติ ธรรมมาศรมธรรมมาตา และ ธรรมมาศรมธรรมทูต จนแม้แต่ การมีสัตว์ไว้เป็นอาจารย์ และกิจกรรมต่างๆ ที่ท่านได้ปรับเปลี่ยน รื้อฟื้น และดาร์ริเริ่มใหม่ เช่น การสวดมนต์แปล, ตักบาตรสารีต, ล้ออายุ, เพลงธรรมะ

ความเข้าใจระหว่างศาสนา ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์

ท่านอาจารย์พุทธทาส นับเป็นผู้นำที่สำคัญคนหนึ่งของโลก ที่ริเริ่มถางทางและวางรากฐาน ในการเผยแผ่พุทธธรรมสู่ชาวต่างประเทศ และเปิดโอกาสให้คนทุกชาติ ทุกภาษา ทุกศาสนา ได้เรียนรู้ “ธรรม” อันท่านถือเป็นเรื่องกลาง มีไว้เพื่อเอื้อให้ชนทั้งหลายได้ลดทอนและหลุดพ้นจากความทุกข์ อันเป็นสภาพการณ์แห่งชีวิตทุกผู้ทุกคน นอกจากนี้ท่านยังถือเอาการเสริมสร้างความเข้าใจอันดีและความร่วมมือระหว่างศาสนา เป็นปณิธานข้อหนึ่งที่สำคัญที่สุดในการทำงานของท่าน นี่เองที่เป็นเหตุหนึ่งที่ยังคงการยูเนสโก (UNESCO) เชิดชูท่านเป็นบุคคลสำคัญของโลก

ในเรื่องนี้ ท่านอาจารย์ได้กล่าวไว้ว่า

“ข้อนี้สวนโมกข์กล้าทำ ทั้งที่เรามีชนบทธรรมนิยมประเพณีว่า อย่าไปติดต่อกับพวกมิชฌาทีญ์ เราเป็นเด็กคือ เราก็คิดติดต่อกัน พยายามที่จะติดต่อกัน พยายามที่จะทำความเข้าใจกับศาสนาทุกศาสนา ข้อนี้มันอยู่ที่การเข้าใจ มันขึ้นอยู่กับการเข้าใจศาสนาของตนถูกต้อง ถ้าว่าศาสนาของตนก็เข้าไปไม่ถึงหัวใจ ไม่รู้จักศาสนาของตนอย่างถูกต้องแล้ว อย่าหวังเลยที่จะไปเข้าใจศาสนาของเพื่อน และอย่าหวังเลยที่มันจะมีความคิดเห็นที่ลงรอยกันได้”

และดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ในช่วงปัจฉิมวัยของท่าน ท่านยังได้ริเริ่ม สวนโมกข์นานาชาติ ๓ ธรรมมาศรม ซึ่งท่านได้อธิบายไว้ว่า ธรรมมาศรมทั้งสามนี้ อยู่ในฐานะที่เป็น

“งานของพุทธทาสขั้นสุดท้ายที่จะแก้วิกฤตการณ์ถาวรของโลก...เพื่อความถูกต้องของพุทธทาส ตามปณิธาน ๓ ประการ คือ ต้องเข้าถึงหัวใจศาสนา จึงจะทำความเข้าใจกันได้ โดยจะต้องไม่เป็นทาสของวัตถุนิยม ประกอบด้วย

ธรรมมาศรมนานาชาติ จะมีบทบาทเพื่อประกาศหัวใจของพุทธศาสนาอย่างถูกต้อง เพื่อนำหัวใจพุทธศาสนาไปใช้ได้จริงและสมบูรณ์ เพื่อขจัดสิ่งแปลกปลอม

ขัดแย้งต่อพุทธศาสนา เพื่อความสำเร็จแห่งปณิธาน ๓ ประการ เพื่อสนองพุทธประสงค์ และเพื่อความสมบูรณ์แห่งวัตถุประสงค์ส่วนโฆกขพลาราม ด้วยการฝึกสอนจิตตภาวนาชาวต่างประเทศ สร้างความเข้าใจและร่วมมือกันระหว่างศาสนา "ได้อาโลก* หรือแม่ดีเบต** ระหว่างศาสนา ให้ความเห็นแม่แก่องค์การสหประชาชาติ และยืนยันความถูกต้องของพุทธศาสนา"

(*dialogue, **debate)

ส่วน ธรรมศาสตร์ธรรมมาตา นั้น ท่านอาจารย์มีความมุ่งหมาย "เพื่อให้เพศแม่ได้รับประโยชน์ที่สุด เป็นการกตัญญูทดแทนเพศมารดาให้สมแก่ความเห็นดีเห็นชอบยากลำบาก และแม่จะสามารถอบรมลูกมีธรรมมาแต่ทารก ซึ่งยังประโยชน์แก่ศาสนาด้วยการเสริมแทนภิกษุณีบริษัทที่ขาดอยู่ ช่วยเผยแผ่และสืบศาสนา เพศหญิงสอนเพศหญิงด้วยกันได้ดีกว่า"

สำหรับ ธรรมศาสตร์ธรรมทูต นั้น มาจากคำริว่า "การที่จะช่วยกันเผยแผ่พระศาสนาออกไปนอกประเทศ...ชาวต่างประเทศนั้นแหละควรจะได้รับภาระสอนพุทธศาสนาในต่างประเทศ เราสู้เขาไม่ได้ดอก เพราะว่าเรามันพูดไม่เป็น...ไม่ถึงขนาดให้ชาวต่างประเทศเขามาศึกษาธรรมะ แล้วเขาเอาไปเผยแผ่กันเองในหมู่ชาวต่างประเทศ"

ธรรมศาสตร์ธรรมทูตจึงเป็นอาศรมบ่มเพาะนักเผยแผ่นานาชาติแก่โลก เป็นสถานที่ที่ชาวต่างประเทศที่สนใจพุทธธรรมจะสามารถมาใช้ชีวิตช่วงระยะเวลายาวนาน เพื่อศึกษาและปฏิบัติอย่างจริงจัง และจะได้กลับไปเป็นผู้นำในทางปฏิบัติ ปฏิบัติ และการเผยแผ่ จนแม้ในทางปฏิเวธให้เห็นเป็นแบบอย่างในดินแดนของตน

ธรรมทานมูลนิธิและสมาคมชาวคณะธรรมทาน

ธรรมทานมูลนิธิและสมาคมชาวคณะธรรมทาน นับเป็นอีกนวัตกรรมสำคัญที่ท่านพุทธทาสร่วมกับน้องชาย คือ นายธรรมทาส พานิช จัดตั้งขึ้นเพื่อหนุนเสริมงานต่างๆ คู่เคียงกับส่วนโฆกขฯ ไม่ว่าจะเป็นการจัดหาทุน การรักษาและจัดประโยชน์ อุดหนุนสำนักเผยแผ่ธรรม โรงพิมพ์ หนังสือพิมพ์ ห้องสมุดหนังสือและภาพ ห้องธรรมทาน(สำหรับเทศน์และบรรยาย) รวมถึงการสร้างเครือข่ายสหทัยธรรมทานทั้งในประเทศและไปพื้นที่ทะเล

ด้วยนวัตกรรมมากมายของท่านอาจารย์พุทธทาสและกัลยาณมิตรที่ส่วนโฆกขฯ เราจะเห็นแนวทางตามที่ท่านอาจารย์ได้เคยปรารภไว้อย่างชัดเจนว่า

"เจตนาส่วนโฆกขฯ....ไม่เคยเปลี่ยน มันมีเรื่องอะไรก็เอาเป็นเรื่อง ๆ ไป ตอนหลังมานี้มีการเพิ่มปณิธาน ๓ ข้อเข้าไปว่าให้ทุกคนเข้าถึงหัวใจของศาสนาของตน ๆ ให้เกิดความเข้าใจกันระหว่างศาสนา และช่วยกันเข็นโลกให้ออกจากวัตถุนิยม มันแปลกออกไป เป็นการทำให้ก้าวหน้าหรือมีหน้าหนักมากขึ้น แต่มันก็เครียด ๆ เดียวกันนั่นแหละ ส่งเสริมปริยัติ ส่งเสริมปฏิบัติได้สำเร็จ คนก็เข้าถึงหัวใจของพุทธศาสนามากยิ่งขึ้น ความเข้าใจศาสนาของเพื่อนก็จะดีขึ้น ถ้าศาสนามีอิทธิพลในหมู่คนมากขึ้น เขาก็จะพากันออกจากวัตถุนิยมของเขาเอง

แต่เจตนารมณ์ที่ตั้งไว้เดิม ๓ ข้อนั้น มันก็ค่อย ๆ หนักไปทางการเผยแผ่มากกว่าทางอื่น เพราะมันทำง่าย หากคนที่สนใจร่วมกันได้ง่ายกว่า เรื่องปริยัติก็ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอะไรขึ้นพอสมควรเหมือนกัน การใช้วิธีพูดเสียใหม่ คำแปลใหม่ หรือเรื่องที่เขาไม่ค่อยอยากให้อามาสอน เช่นเรื่อง กาลามสูตร มันเป็นเรื่องจำเป็นแก่สังคม เราก็อยากให้เรื่องอย่างนี้ออกมาตีแผ่ เพราะมันเป็นเรื่องชำระ

ชุดเกล้าให้ถูกต้อง เรื่องอนัตตา สุนฺญตา โดยเฉพาะอทัปปัจจยตานี้ แต่ก่อนไม่มีใครเคยพูดถึงเลย แม้สุนฺญตาก็ฟังกันเป็นของนอกศาสนาไป เราเห็นออกมาสู่ความสนใจของประชาชน ในฐานะเป็นหัวใจของพุทธศาสนา มันก็เป็นปริยัติออกไปก่อนโดยผ่านการเผยแพร่ ยังไม่เป็นการปฏิบัติ จนกว่ามันจะค่อย ๆ เลื่อนขึ้นไปเป็นการปฏิบัติ หรือเป็นผลอันแท้จริง”

บทที่ ๗

เพื่อความเข้าใจอันดีระหว่างศาสนา

ท่านพุทธทาสภิกขุดำรงชีวิตและทำงานมากมาย ในฐานะพระภิกษุในพระพุทธศาสนาสายเถรวาทแห่งคณะสงฆ์ไทย ทั้งยังปฏิบัติตนเยี่ยงทาสของพระพุทธเจ้าอย่างภาคภูมิใจมุ่งมั่น แต่กระนั้นก็ตาม อาจกล่าวตามปณิธานและวิถีปฏิบัติของท่านได้ว่า ในฐานะดังกล่าวอาจเปรียบได้ว่าเป็นเสมือน “สมมติภาวะ” ให้แก่อัตภาพของท่าน ตามกาลเทศะในปัจจุบันสมัย ส่วนฐานะอันเปรียบเสมือน “ปรมัตถภาวะ” นั้น ย่อมได้แก่ การเป็นผู้สืบทอดและเผยแผ่ “ธรรมะ” อันเป็นสากล เป็นไปเพื่อประโยชน์แก่มนุษย์ทั้งโลก ไม่จำกัดหมู่เหล่า กาลเวลา สถานที่ หรือเส้นสมมติขีดแบ่งใดๆ

เราจะเข้าใจปณิธานของท่านพุทธทาสได้อย่างแท้จริง ก็ต่อเมื่อเราตระหนักว่า สำหรับท่าน พระพุทธเจ้าก็คือธรรม ซึ่งนำไปสู่การดับทุกข์ ดังที่ท่านกล่าวว่า

“เราก็ได้มีพระพุทธเจ้าพระองค์จริง ซึ่งมีอยู่ตลอดกาลนิรันดร มาเป็นพระศาสดาของเราในปัจจุบันนี้. ไม่ต้องมีบุคคลเป็นศาสดา ไม่ต้องมีอริชฎาคู หรือรอยพระบาท หรือแม้แต่พระพุทธรูปเป็นพระศาสดา, แต่จะเจาะทะลุถึงเหล่านั้น เข้าไปถึงพระพุทธเจ้าพระองค์จริง. คือ มีตัวธรรมะซึ่งดับทุกข์ได้ เป็นองค์พระพุทธเจ้า.”

โดยนัยนี้ การเป็น “ทาส” ของพระพุทธเจ้า ย่อมหมายถึงการเป็นทาสของ “พระพุทธเจ้าพระองค์จริง” อันได้แก่ “ตัวธรรมะซึ่งดับทุกข์ได้” นั่นเอง ดังนั้น ตลอดชีวิตการทำงานของท่าน จึงเปิดกว้างพร้อมเรียนรู้พระธรรมได้จากทุกแหล่งแห่งหน และพร้อมที่จะทำความเข้าใจมุมมองของศาสนาและลัทธิในกายต่างๆ รวมทั้งแลกเปลี่ยนและมอบสิ่งที่ท่านเห็นว่า ทรงคุณค่าสูงสุดในพระพุทธศาสนาให้แก่ผู้คนที่หลากหลาย นี่คือพื้นฐานอันสำคัญยิ่งต่อปณิธานแน่วแน่ประการหนึ่งของท่าน ในอันที่จะสร้างความเข้าใจอันดีระหว่างศาสนา และประกาศย้ำเตือนอยู่เสมอถึงความสำคัญของปณิธานข้อนี้

แท้ที่จริง ปณิธานดังกล่าวมีรากฐานมาแต่แรงบันดาลใจที่ท่านได้รับจากพระพุทธเจ้านั่นเอง ดังที่ในคำบรรยายชุด “พุทธจริยา” นั้น ท่านพุทธทาสแสดงรายละเอียดส่วนหนึ่งว่าด้วย “พระบรมศาสดากับศาสนาอื่น” เป็นการเฉพาะเลยทีเดียว

ในคำบรรยายเรื่องนี้ ท่านได้ยกเอาพระพุทธรูปประวัติหลายวาระหลายเหตุการณ์มาเป็นอุทธาหารณ์ และชี้ชัดในตอนหนึ่งว่า

“เรื่องนี้เมื่อข้อสังเกต...อยู่ว่า พวกเราสมัยนี้มักจะดูหมิ่นพวกอื่น คือลัทธิอื่น หรือศาสนาอื่น; อย่างนี้ไม่ใช่พุทธจริยา...เพราะว่าการทำลายผู้อื่นไม่มีประโยชน์อะไร...เราอยู่ในโลกนี้คนเดียวไม่ได้ เราต้องอยู่กับเพื่อน”

ภารกิจเป็นอันมากของท่านจึงเป็นไปเพื่อความเข้าใจอันดีระหว่างศาสนา

แรกสุดทีเดียว คือการสร้าง ความเข้าใจในแวดวงพุทธศาสนาด้วยตนเอง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การเน้นแก่นคำสอนหรือธรรม ที่อยู่เหนือความเป็นลัทธิในกายแยกย่อยใดๆ ของพระพุทธศาสนา

ท่านได้ศึกษาแนวคิดแนวปฏิบัติของฝ่ายมหายานอย่างกว้างขวาง จนได้แปล “สูตรของเว่ยหล่าง” และ “คำสอนของฮวงโป” อันเป็นคัมภีร์หลักของนิกายเซน ออกเป็นภาษาไทย ยิ่งไปกว่านั้น ความสนใจต่อมหายานของท่านยังทำให้เกิดแวดวงกัลยาณมิตร ที่มีได้จำกัดฝ่ายหรือนิกาย เพื่อแลกเปลี่ยนความรู้ มุมมองและทัศนะ อย่างลุ่มลึกโดยสม่ำเสมอ

แม้ว่าท่านอาจารย์พุทธทาสจะมีได้ศึกษาด้านวัชรยานเทียบเท่ามหายาน แต่ท่านก็ได้ให้ศิลปินคัดลอกภาพพระบดินทร์เบตซึ่งอธิบายปฏิมากรรมรูปบาท และจัดแสดงอย่างโดดเด่นในโรงหนังของสวนโมกข์ จนเป็นที่รับรู้แพร่หลาย และที่สำคัญ ท่านยังได้พบปะกับองค์ทะไลลามะ เมื่อปี พ.ศ.๒๕๑๐ และต่อมาองค์ทะไลลามะก็ได้เสด็จมา

เขียนและได้รับอาราธนาให้แสดงปาฐกถาธรรมว่าด้วย “ปรัชญาปรมिताหุทัยสูตร” ที่สวนโมกข์เมื่อต้นปี พ.ศ. ๒๕๑๕ ดังนั้นในครั้งหลังนี้ ทั้งสองท่านจึงมีโอกาสดำเนินการเปลี่ยนแปลงสนทนาธรรมกันอย่างจริงจัง ท่ามกลางบรรยากาศอันใกล้ชิดธรรมชาติของสวนโมกข์

ในส่วนความสัมพันธ์กับศาสนาอื่น ท่านพุทธทาสได้ริเริ่มแนวทางและความเชื่อมโยงใหม่ๆ มากมาย เริ่มจากการศึกษาคัมภีร์ไบเบิลของคริสตศาสนา และคัมภีร์อัลกุรอานของศาสนาอิสลาม รวมทั้งการตีความของผู้รู้ในศาสนาทั้งสอง และต่อมาได้บรรยายธรรมหลายครั้ง เชื่อมโยงหลักการของคริสต์ธรรมกับพุทธธรรม ทั้งยังได้รับนิมนต์ไปแสดงปาฐกถาสำคัญประจำปีของวิทยาลัยพระคริสตธรรมของสภาคริสตจักรแห่งประเทศไทยเชียงใหม่ นับเป็นบุคคลแรกที่มีเชื้อชาวคริสต์ที่ได้แสดงปาฐกถาดังกล่าว นอกจากนี้ ที่สวนโมกข์ ก็มีคณะคริสต์ศาสนิกชน ทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ เดินทางไปศึกษาและสนทนาธรรมกับท่านอยู่เนืองๆ ส่วนทางด้านศาสนาอิสลามนั้น แม้ท่านจะไม่ได้บรรยายอย่างเป็นทางการ แต่ท่านก็ได้พบปะ วิสาสะ และสนทนากับเพื่อนนักศึกษามุสลิมของท่านอย่างจริงจัง ยิ่งไปกว่านั้น หนังสือพิมพ์ “พุทธศาสนา” ก็เคยตีพิมพ์เรื่องที่คุณเขียนโดยนักศึกษาฝ่ายอิสลาม นอกเหนือไปจากนิกายและศาสนาที่กล่าวมา เรายังเห็นได้จากบทสนทนาและคำบรรยายของท่านเป็นอันมาก ว่าท่านสนใจและให้ความสำคัญกับทุกศาสนา ดังที่ตลอดเวลาที่ท่านยังมีชีวิตอยู่ สวนโมกข์ก็เปิดกว้างแก่ชนทุกศาสนา เพื่อการเรียนรู้ธรรมอันเป็นเครื่องดับทุกข์ และยังคงเป็นเช่นนี้สืบเนื่องมา

เมื่อครั้งที่ท่านอายุครบ ๘๐ ปี ท่านอาจารย์พุทธทาสยังได้ดำริถึงแนวทางในการทำความเข้าใจและร่วมมือกันและกันระหว่างศาสนาอย่างชัดเจนว่า (ข้อความต่อไปนี้คัดลอกและเรียบเรียงจากต้นฉบับลายมือของท่าน)

“โลกต้องมีหลายศาสนา...ในประเทศ ก็มีหลายศาสนา...แม้ในครอบครัวเดียว ก็อาจมีหลายศาสนา เพราะอุปนิสัย-ใจคอ-รสนิยม-วัฒนธรรม-กาล-ถิ่น-สิ่งแวดล้อม-สถานการณ์บังคับต่างกัน ดังนั้น จึงจำเป็นต้องมีการทำความเข้าใจระหว่างศาสนา เพื่อที่จะอยู่กันได้อย่างสะดวกและราบรื่น

ทุกศาสนาล้วนควบคุมสัญชาตญาณแห่งความเห็นแก่ตัว ซึ่งเป็นปัญหาทั้งปวงในสังคม และแม้ที่สุดก็เป็นปัญหาส่วนบุคคลชั้นลึก ทุกศาสนาจึงควรร่วมมือกันทำลายความเห็นแก่ตัว เพื่อสันติภาพของโลก นอกจากนี้ ทุกศาสนายังมีหัวใจเป็นสังคมนิยม – ธรรมิกสังคมนิยม

ทุกศาสนาจึงต้องร่วมมือกันในการ :-

คุ้มครองสังคม

ทำลายข้าศึกของสังคม

เป็นแสงสว่างของสังคม

ประสานสังคม

สร้างธรรมิกสังคมนิยม”

Quotations

“เดี๋ยวนี้ เราไม่ได้คิดว่า ธรรมะนี้เป็นฟุ้งแพ้วชั่วคราว... เราคิดยึดมั่นมาก แล้วก็มากหลายเท่า หลายสิบเท่า แล้วตลอดเวลาด้วย, คล้ายๆ กับว่าเราจะอยู่กับความดี ความสุข ความอะไรก็ไม่รู้อยู่เรื่อยไปแหละ, ไม่ต้องการจะพ้นไปจากสิ่งเหล่านี้...”

ขอให้นึกถึงพระพุทธจริยา ที่ทรงแสดงธรรมะเปรียบเหมือนกับแพสวะข้ามน้ำชั่วคราว และพระองค์ก็ได้ทรงทำมาอย่างนั้นแล้วด้วย. นี่เรากำลังทำในทำนองตรงกันข้าม, คล้ายๆ กันกับจะตั้งบริษัทอุตสาหกรรม หรือว่าอะไรที่มันใหญ่หลวงกันมากมายทีเดียว ในการที่จะเดินทางไปนิพพาน. แต่พระพุทธเจ้าท่านตรัสเปรียบว่า จงใช้แพสวะที่ลอยมาคิดเข้า, ข้ามปากไปปากโน้นเถิด”

“โลกต้องมีศาสนาครบทุกชนิด ทุกระดับ เพื่อเหมาะสำหรับคนทุกชนิดที่มีอยู่ในโลก การที่พยายามจะทำให้มีศาสนาเดียว นั้นเป็นเรื่องล้าหลังและไม่อาจจะเป็นไปได้ มีแต่จะสร้างความยุ่งยาก โดยมีมนุษย์ที่ไม่เหมาะสม ที่จะอยู่ในโลก มากขึ้น”

“ทุกศาสนาล้วนแต่สอนความไม่เห็นแก่ตัว จะต่างกันบ้างก็แต่วิธีการเท่านั้น”

“การทำความเข้าใจระหว่างศาสนา ไม่อาจตกเป็นหน้าที่ของประเทศใดประเทศหนึ่งโดยเฉพาะ แต่เป็นหน้าที่ขององค์การรวมประเทศ เช่น สหประชาชาติ เป็นต้น จะพึงกระทำ เพื่อสามารถใช้หัวใจของทุกศาสนารวมกัน แล้วใช้แก้ปัญหาของโลกได้ ซึ่งจะไม่ต้องใช้จ่ายเงินเหมือนค่าน้ำพริกละลายแม่น้ำ ซึ่งกำลังใช้อยู่ในการกระทำบางอย่าง”

“ในแง่ของจริยธรรม พระเจ้าก็คือหน้าที่ของมนุษย์ ที่ช่วยให้มนุษย์รอด ทั้งสองความหมาย (คือรอดชีวิตและรอดจากความทุกข์) ซึ่งที่แท้ก็คือ ธรรมะที่ต้องประพฤติ ให้ถูกต้อง แก่ความเป็นมนุษย์ของมนุษย์ นั่นเอง. เราจงบูชาพระเจ้ากันด้วยการทำหน้าที่ของตนๆ อย่าให้บกพร่องแม้แต่ประการใด. ทุกคนก็จะมีพระเจ้า ที่อาจจะช่วย หรืออาจจะคุ้มครองตนได้อย่างแน่นอน.”

“การเข้าไปแผ่ศาสนาในประเทศอื่น, โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในประเทศที่ถือศาสนาอื่น, นั้น ควรกระทำในลักษณะที่ทำให้สายน้ำหลายๆ แคว รวมผสมกันเข้าเป็นแม่น้ำสายเดียวกัน, (เหมือนแม่น้ำคงคา + ยมุนา เป็นต้น) การแสดงให้เห็นความแตกต่าง หรือแตกแยก แล้วทำการข่มขู่ หรือล่อหลอกนั้น เป็นของน่าขัน”

“เดี๋ยวนี้เราไม่ต้องการเถรวาท ไม่ต้องการมหายาน ต้องการคำพูดอะไรก็ได้ ที่มันพิสูจน์ได้ว่า ดับทุกข์ได้ ก็พอแล้ว”

“ความเข้าใจระหว่างศาสนา

ศาสนายังยืมกันไม่ได้ : คนเราจะยืมกันได้ ?

การร่วมมือกันช่วยโลกยังไม่มีหวัง
โลกสันติไม่ได้จนกว่าคนจะยืมกันได้

ศัตรูของเรา : มิใช่ศาสนาที่ต่างกัน

หากแต่เป็นมารร้ายคือ ห ก ต

เรามีศรัทธาร่วมกันทุกศาสนา ดูให้ดีๆ
แม้จะถือศาสนาต่าง : เราก็คือคนไทย ;
หรืออย่างน้อยก็เป็นมนุษย์อยู่นั้น
การขัดแย้งระหว่างศาสนา
มิใช่ความประสงค์ของพระศาสดา
ศาสนาเป็นที่พึ่งของสากลโลก
เราต้องมีศาสนาในลักษณะเช่นนั้น
โลกจำเป็นต้องมีหลายศาสนา”

บทที่ ๘

การนำโลกออกจากวัตถุนิยม

เรื่อง “วัตถุนิยม” ปรากฏในแทบทุกธรรมบรรยายของพุทธทาสภิกขุ ยิ่งไปกว่านั้น ท่านอาจารย์พุทธทาสยังได้เลือกแสดงเป็นชุดธรรมเทศนาสำคัญต้อนรับ ๒๕ พุทธศตวรรษ เมื่อต้นปี ๒๕๐๐ ว่าด้วย วัตถุนิยม, ภาวะปัจจุบันนี้ของโลกวัตถุนิยม และพุทธบริษัทกับลัทธิวัตถุนิยม อย่างละเอียดถี่ถ้วนและแยบคายยิ่ง ความสำคัญของเรื่องนี้จะเห็นได้จากการที่ท่านกำหนดให้ “การนำโลกออกจากวัตถุนิยม” เป็นหนึ่งในปณิธาน ๓ ประการของท่าน

ในที่นี้ ขอยกคำบรรยายและลิขิตลายมือของท่านอาจารย์มาเพื่อการเข้าถึงความคิดและวิถีปฏิบัติของท่าน ตามลำดับ ดังนี้

ลายมือ ๑ หน้า บนกระดาษสมุด
โลกมีปรากฏการณ์ที่กำลังแสดงอยู่
ทางวัตถุ ทางจิต ทางวิญญาณ ทางสังคม ทาง
ธรรมชาติ

“...เรื่องที่จะต้องสนใจที่สุด คือสิ่งที่เรียกว่าวัตถุนิยมนั่นแหละคือตัวศัตรูอันร้ายกาจของมนุษย์ยิ่งกว่าสิ่งใดโดยเฉพาะในโลกยุคปัจจุบัน วัตถุนิยมกำลังครองโลก กำลังจับจิตจับใจของมนุษย์ทุกคนในโลก, บีบบังคับให้ดิ้นรนไปในทางของความลุ่มหลงต่อวัตถุ ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดความเห็นแก่ตัวและส่งเสริมความเห็นแก่ตัวให้ยิ่งขึ้นไป, โลกจึงเต็มไปด้วยความเห็นแก่ตัวเพราะพอใจในรสของวัตถุ ลุ่มหลงยิ่งกว่าสิ่งใด จึงมีความเห็นแก่ตัวเกิดขึ้นเท่ากับความลุ่มหลงในวัตถุ”

“วัตถุนิยมมันมีความยั่วยวน...มีรสอร่อยสะดากสบายบ่าเรอ...ปรับปรุงกันทุกอย่างทุกประการให้มันมีความดีดูดีมากขึ้น...ให้ยิ่งขึ้นไป ผู้ปรับปรุงนั้นเป็นผู้ฉลาดหารายได้ดี...ดูจะไม่มีจุดจบ...คนก็หลงวัตถุ ก็ซื้อหาวัตถุชนิดที่ไม่จำเป็นเอามาไว้เต็มบ้านเต็มเรือนที่เกินความต้องการ, อดสำหรับหนี้ยืมสินไปซื้อหาอุปกรณ์แห่งวัตถุนิยมนี้มาให้ความเอร็ดอร่อยทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางผิวกาย; เป็นสิ่งที่ถ้าไม่มองก็ดูจะไม่มีมีความหมายอะไร ถ้าไปมองเข้าแล้วมันมีความหมายมาก คือมันจะกัดกินมนุษย์ให้สูญสิ้นความเป็นมนุษย์, มันจะไม่มีจิตใจอย่างมนุษย์ คือไม่มีความสะอาด สว่าง สงบ เสียเลย; บูชาความเอร็ดอร่อยทางวัตถุ คือทางเนื้อทางหนัง อย่างยิ่ง อย่างสูงสุดเหมือนนักว่าเป็นพระเจ้า....เมื่อหลงใหลทางวัตถุแล้วก็เห็นแก่ตนซึ่งหมายถึงการเห็นแก่กิเลสของตน, มันเป็นการให้เหยื่อแก่กิเลส...ความเอร็ดอร่อยทางวัตถุนั้นมันไปหล่อเลี้ยงกิเลส ไม่ใช่ไปหล่อเลี้ยงจิตใจ...ลุ่มหลงพร้อม ๆ กันทั้งโลก; ไม่มีใครตักเตือน, ไม่มีใครชักชวนว่าหยุดกันเสียบ้างเถิด, ประหยัดลดหย่อนกันเสียบ้างเถิด....ความเจริญก้าวหน้าของโลกในทางวิชาการก็ค้นคว้าแต่เรื่องวัตถุ ใน การประดิษฐ์คิดค้นหรือผลิตขึ้นมา, ก็เป็นแต่เรื่องของวัตถุ, วัตถุจึงครองโลก”

ลายมือ ๑ หน้า บทกระดาชชา
การออกมาเสียจากวัตถุนิยม.
[โดยหลักพื้นฐาน]
การอม

“การเจริญด้วยวัตถุนิยมมันได้อะไร, และมันเสียอะไร? มันได้ความเพลิดเพลินอันหลอกลวงแสนจะหลอกลวง หลอกลวงถึงกับเป็นบ้าเป็นหลังไป นี้ได้มา, แต่ความสงบเย็นแห่งจิตใจนั้นสูญหายไปหมด. โลกนี้มันก็ต้องร้อน ต้องระอุ ต้องร้อนและก็ต้องลุกเป็นไฟ ไม่เป็นไฟอย่างไรไฟไหม้กระดาชชาอย่างนี้ แต่เป็นไฟที่ไหม้จิตใจลึกซึ้งอยู่ภายใน เป็นไฟทางจิตวิญญาณ...แล้วก็ร้อนระอุ...เราเคยสมมติคำ ๓ คำว่า กิณ กาม เกียรติ...มันเป็นสุขหลอกลวงที่ทำให้เผาไหม้...เป็นสุข ก.สะกด, สุขอันเกิดมาจากวัตถุนิยม...เป็นสุขไหม้...ส่วนอีกสามอย่าง คือ ๓ ส. ได้แก่ สะอาด สว่าง สงบ นั้นมันตรงข้าม ไม่มีใครจะสนใจกันสักก็คน เห็นเป็นความจัดชิดแห้งแล้งไม่มีรสชาติ; แต่โดยเนื้อแท้แล้ว มันเป็นความสงบสุขอันแท้จริง...สงบเย็น...เป็นสุขเย็น”

“ขอให้ดูให้ดีเถิด...ถ้ามองลึกซึ้งแล้วก็จะเห็นว่าลัทธิวัตถุนิยมในโลกนี้แหละมันเป็นข้าศึก เพราะตัวเองมันก็เป็นข้าศึกต่อธรรมะอยู่แล้ว, มันยึดจิตใจของคนส่วนใหญ่ในโลกไว้ มันไม่สนใจในเรื่องของธรรมะ. ฉะนั้นถ้าว่าฆาตกรฆาตกรรมไม่ได้ โลกนี้ก็ต้องทนอยู่ในความทุกข์ทรมานยิ่ง ๆ ขึ้นไปหรือไม่มีที่สิ้นสุด; ถ้าว่านำโลกออกมาเสียได้จากอำนาจของวัตถุนิยมนั้นแหละมันจึงจะมีความสงบสุข. แต่เดี๋ยวนี้มันเป็นไปไม่ได้ในข้อที่ว่า วัตถุนิยมมันมีเสน่ห์มากกว่า มันจับใจคนมากกว่า มันยึดจิตใจของคนไว้หมด, ทำให้โลกนี้หลงติดอยู่ในความเอริดอโรยของวัตถุ.....หลงอยู่ในเสน่ห์อันใหญ่หลวงของวัตถุนิยม”

“จิตนี้ถ้าจะเทียบเปรียบแล้วมันก็เป็นสิ่งที่น่าสงสาร มันติดมาในชีวิต คลอดจากท้องมารดาไม่รู้อิโหน่อิเหน่ออะไร ไม่รู้จะไปทางไหน...อะไรมาถึงเข้า มาเกี่ยวข้องด้วยการสัมผัสมันก็ตะครุบเอาด้วยความหมายนั้น ๆ, แล้วสิ่งแรกที่มันตะครุบเอาก็คืออรสอโรยของวัตถุ; จิตก็เลยเริ่มผิด เริ่มโง่ เริ่มหลง ก็ต้องรับโทษสมกับความโง่ ความหลง คือเป็นทุกข์ทรมานเรื่อยไป ๆ, จนกระทั่งเอือมระอาจนเห็นความจริงว่าไม่ไหวแล้ว ทนไม่ไหวแล้ว ต้องเปลี่ยนแล้ว. นั่นมันจึงหันมาศึกษาความจริงของเรื่องธรรมะ ปฏิบัติตามหลักของธรรมะ...เรียกว่าออกมาเสียได้จากวัตถุนิยม ทางวัตถุหรือทางกาย, แล้วก็ออกมาเสียได้จากเรื่องของจิต ก็มาสู่ที่ว่างข้างนอก คือพระนิพพาน, มีความถูกต้องทั้งทางวัตถุและทางจิต. นั่นแหละคือมนุษย์ที่ถูกต้อง มนุษย์ที่เต็มเปี่ยมถึงยอดสุขของการเป็นมนุษย์แล้ว, ไม่หลง ไม่จม ไม่ติดอยู่ในเรื่องของวัตถุ.”

“เรื่องวัตถุนิยมนี้เป็นคู่กันกับจิตนิยม, มันตรงข้ามกันอยู่. แต่ว่าถ้าจะหลงไหลในเรื่องจิตนิยม มันก็จะไปติดตรสอะไรบางอย่างคล้าย ๆ กันอีก เป็นสุขโด่งฝ่ายจิต

มันก็ร้ายพอ ๆ กับสฤติต่งฝ่ายวัตถุ; ต้องอยู่ตรงกลางระหว่างจิตกับวัตถุ, ควบคุมได้ทั้งทางวัตถุและทั้งทางจิต เป็นความถูกต้องทั้งสองทาง คือพอดีทั้งสองทาง คือทั้งทางวัตถุและทางจิต ความถูกต้องอย่างนี้เราเรียกว่าธรรมะ หรือธรรมนิยม...ชีวิตนี้ประกอบอยู่ด้วยสิ่งทั้งสอง คือ ประกอบอยู่ด้วยวัตถุคือร่างกาย, แล้วก็ประกอบอยู่ด้วยจิต คือจิตใจ, มันมีทั้งทางวัตถุและทางจิตประกอบกันอยู่เป็นชีวิต.....มันจะต้องมีความถูกต้องทั้งสองทาง คือทั้งทางวัตถุและทางจิต, เป็นธรรมนิยมขึ้นมา”

ลายมือ ๑ หน้า บนกระดาษขาว
การออกมาเสียจากวัตถุนิยม.
[โดยหลักพื้นฐาน]
การออก

“รวมความว่ารู้เรื่องวัตถุ รู้เรื่องทางจิตดี แล้วก็รู้เรื่องที่เหนือไปกว่าวัตถุและจิต เป็นระบบธรรมะที่จะใช้เป็นหลักวิชาอันสมบูรณ์ในการที่จะทำจิตให้หายโง่, ทำจิตให้อยู่เหนือความหลอกลวงหรือเสน่ห์อันร้ายกาจของวัตถุ...ธรรมะคือความถูกต้องของวัตถุและจิต ซึ่งเป็นหน้าที่โดยตรงโดยเฉพาะ ที่จะต้องปฏิบัติให้ได้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป จนเป็นปรกติมีชีวิตเป็นธรรมะ, มีธรรมะเป็นชีวิต; เพราะปฏิบัติถูกต้องทั้งระบบกายและระบบจิต คือถูกต้องทั้งฝ่ายวัตถุและทั้งฝ่ายธรรม...ต้องมีธรรมะคือความถูกต้อง...มาเป็นระบบที่ชีวิตนี้ดำเนินอยู่...ขอให้มันมีความหมายว่ามีธรรมะเป็นตัวชีวิต...ธรรมะชีวิต...เท่านั้นแหละ มันตะเพิดวัตถุหรือวัตถุนิยมกระเด็นหายไปหมด, แล้วยังจะตะเพิดระบบจิตนิยมบ้างล่ะให้หายไปหมด, เหลืออยู่แต่ความถูกต้องคือ ธรรมนิยม”

“เอาธรรมะมาเป็นหลักของชีวิต หรือถ้าดีกว่านั้นก็เอาธรรมะเป็นตัวชีวิต; อย่านำเอาตัวชีวิตที่วัตถุหรือจิตเลย, เอาตัวชีวิตที่ธรรมะคือความถูกต้องของสิ่งทั้งสองนั้นเรียกว่าธรรมะ, แล้วก็มีการประพฤติปฏิบัติที่ถูกต้องตามหลักของธรรมะ... คำว่าธรรมะนี้ มีความหมายที่ดีที่สุด..., ธรรมะนี้คือระบบการปฏิบัติที่ถูกต้องแก่ความเป็นมนุษย์ทุกชั้นตอนแห่งวิวัฒนาการ ทั้งเพื่อตนเองและเพื่อผู้อื่น...ธรรมะเกิดมาจากการที่รู้จักธรรมชาติ, รู้จักความจริงของธรรมชาติโดยครบถ้วน..., รู้จักตัวกฎของธรรมชาติ, รู้จักตัวหน้าที่ตามกฎของธรรมชาติ, แล้วก็รู้จักผลอันเกิดมาจากการปฏิบัติหน้าที่.....รู้ธรรมชาติ ก็ไม่หลงใหลเอาธรรมชาติใดๆ มาเป็นตัวตน ของตน รู้จักกฎของธรรมชาติ ก็สามารถจะรู้วิธีที่จะควบคุมสิ่งที่เป็นธรรมชาติในภายในนี้ ร่างกายจิตใจ, ธาตุชั้นธอะไรร่างต่าง ๆ นี้ให้ถูกต้อง แล้วก็รู้หน้าที่ตามกฎของธรรมชาติว่าจะต้องปฏิบัติหน้าที่อย่างไร ธรรมชาติเหล่านั้นจะไม่เกิดเป็นปัญหาหรือเป็นความทุกข์ขึ้นมา”

“หลักปฏิบัติทำชีวิตให้มีธรรมนิยมที่พระพุทธองค์ตรัสสอนไว้ได้แก่ เรื่องอภิวรรณคดีกรรมกรรค เรื่องความถูกต้อง ๘ อย่าง ๘ ประการ มารวมกันเข้าเป็นเรื่อง

เดียวเรียกว่ามรรคมืดแปด...ความคิดความเห็นความเชื่อถูกต้อง...ความมุ่งหมาย ถูกต้อง...การกระทำทางวาจา การงาน การดำรงชีพถูกต้อง...การกระทำทางจิต คือ มีความ پاکเพียงถูกต้อง...มีสติ มีสมาธิถูกต้อง มีความถูกต้องครบหมดทั้งเรื่องทาง วัตถุ เรื่องทางจิตและเรื่องที่มีเนื้อออกออกไป...ครบถ้วนทั้งเรื่องโลกและเหนือโลก”

“ระบอบปฏิบัติของพระพุทธเจ้า ก็คือ การควบคุมตนเองทั้งทางกายทางวาจา และทางใจไม่ให้ตกเป็นบ่าวเป็นทาสของกิเลสหรือของความทุกข์ในทางวัตถุ....แต่เอา วัตถุนั้นแหละมาเป็นทาส เรามีอำนาจอยู่เหนือวัตถุ ความสุขทางวัตถุไม่ครอบงำจิตใจ เราให้หันเหไปได้...ถ้าเราไม่ใช้วิธีการของพระพุทธเจ้าเป็นเครื่องปรองดองก็ยังไม่หวัง วิธีการของพระพุทธเจ้าก็คือการถอนตนออกมาจากความเป็นทาสของ วัตถุนั้นให้น้อยลงบ้าง...ความขาดแคลนทางวัตถุก็จะน้อยลง จะเกิดความเพียงพอ ขึ้นบ้างตามส่วน. ถ้าเป็นผู้ที่แสวงหาความสุขในทางใจกันแล้ว วัตถุก็จะเหลือเฟือ ไม่มีการแย่งชิงทางวัตถุ. ปัญหาอย่างที่เกิดอยู่ที่นี่ก็จะหมดไปในตัว....สิ่งที่มนุษย์เราต้องการกันอย่างจำเป็นนั้นไม่มากถึงเท่านั้น ไม่ถึง ๑๐ เปอร์เซ็นต์ของความต้องการ เท่าที่เรากำลังมีกันอยู่ในบัดนี้. ถ้าเราต้องการกันเพียงแต่เท่าที่มีความจำเป็นแล้ว ธรรมชาติมิให้ได้อย่างเพียงพอแทบว่าไม่ต้องชวนชวายเป็นไร. แต่เราต้องการตาม อำนาจของกิเลสค้นหา ไม่ใช่ต้องการตามความจำเป็นของธรรมชาติ กิเลสค้นหา เป็นสิ่งที่ไหลเชี่ยวไปไม่มีที่สิ้นสุด ขยายตัวออกไปไม่มีที่สิ้นสุด เพราะฉะนั้นจึงเกิน ยิ่งกว่าความต้องการอันจำเป็น. และเราก็ลุ่มหลงในความต้องการอันเกินกว่าความ จำเป็นนั้นอย่างหลับหูหลับตา....พิจารณาดูง่าย ๆ สิ่งต่าง ๆ ที่เป็นเครื่องมือโฆษณา เช่นว่าหนังสือพิมพ์ ทุกหน้าเอามาพลิกดู จะไม่พบบทความหรือข้อความที่กล่าวถึง ความสงบเย็นทางจิตใจหรือวิธีปฏิบัติเพื่อให้ได้มาซึ่งสิ่งนั้น จะพบล้วนแต่สิ่งหรือวิธี ที่จะทำให้เกิดความสนุกใหม่หรือความเร้าร้อน...ตกอยู่ในอำนาจกิเลส...ล้วนแต่มีถ้อย คำที่จะจูงคนให้ตกเป็นบ่าวเป็นทาสของความทุกข์ทางเนื้อหนัง. สินค้าเหล่านั้นล้วนแต่ เกินจำเป็น...เพื่อมอมให้เกิดความมึนเมาในความทุกข์ทางเนื้อหนัง...สถานีวิทยุทั้งของ รัฐและเอกชนทั้งโลกเต็มไปด้วยสิ่งที่ล่อให้ตกเป็นบ่าวเป็นทาสของความทุกข์ทาง เนื้อหนัง...ส่วนที่จะทำให้เป็นอิสระจากกิเลสนั้นมีน้อยจนกล่าวได้ว่าเท่ากับไม่มี.... เราหันไปทางไหนก็ล้วนแต่จะได้ยินเสียงเพลง แต่ละเพลงส่งเสริมความเร้าร้อนใน ทางกามารมณ์เป็นอย่างน้อย ทุกหนทุกแห่งทุกเวลา บางเพลงส่งซ้ำ ๆ กันอยู่ได้ตั้ง พัน ๆ ครั้ง ส่วนถ้อยคำที่ชักจูงไปเพื่อความสงบเย็น ถอนตัวให้ออกมาจากอำนาจ ของกตมณีปีศาจแห่งกิเลสตัณหาอันแทบจะหาไม่ได้ และส่งกันเพียงครั้งเดียว”

ลายมือ บนหลังซองจดหมาย
ทางรอดของเรา

“เรามุ่งแต่พัฒนาวัตถุกันทั้งโลก จิตใจก็ตามไม่ทัน; ศาสนากำลังจะเป็นหมัน ทุกศาสนากำลังจะเป็นหมัน มนุษย์ก็ร้อนเป็นไฟ เรียกว่าตกนรกเสียแล้ว เพราะ มันร้อน. เราจะต้องพัฒนาจิตใจให้ทันกับพัฒนาวัตถุ ความสูงทางใจช่วยควบคุม วัตถุไม่ให้ เป็นของร้อน. พวกฝรั่งพัฒนาแต่วัตถุ จึงร้อน: ร้อนด้วยความโลภ ร้อน

ด้วยความโกรธ ร้อนด้วยความหลง; เพราะหลงใหลในเรื่องความเจริญของวัตถุอันไม่รู้อะไรเป็นอะไรไปหมด...นี่เรียกว่าหมดไปทางจิตใจ....ต้องระวังให้ดี; อย่าพัฒนาวัตถุขึ้นมาให้เป็นพิษให้เข็ดคอตัวเอง. พัฒนาให้มากเท่าไรก็ได้ไม่ห้าม พระพุทธเจ้าก็ไม่ห้าม ศาสนาไหนก็ไม่ห้ามเรื่องทำความเจริญ; แต่อย่าให้มันกลายเป็นพิษขึ้นมา. ที่นี้เราจึงคิดกันว่า...ต้องพัฒนาทางจิตใจแขนงหนึ่งเท่านั้น; ที่นี้ก็เลยปรับทุก ๆ อย่างให้มันได้ความรู้ทางจิตใจ. ชั้นสำคัญที่สุดคือ: พอเข้ามาถึงก็ให้มันหยุด. หยุด เย็น สงบ ว่าง; แล้วให้ศึกษาจากความรู้สึกที่ว่างนั้น. ถ้าอยู่บ้านมันไม่ว่าง ไม่หยุด มาที่นี่แล้วจึงจะเย็น. ศึกษาอย่างนี้ เดียวมันก็พบธรรมะคือความไม่เห็นแก่ตัว; พอไม่เห็นแก่ตัวธรรมะก็มีแล้ว, พอเห็นแก่ตัวธรรมะก็กระเด็นไป.”

“พวกเราฝ่ายตะวันออกนี้, เรากลัวว่าพวกเราอยู่ซีกโลกตะวันออก คือเอเชีย ฝ่ายเอเชียตะวันออกทั้งหมดมันรอดตัวมาได้เพราะความเจริญทางจิตใจตั้ง ๓,๐๐๐ ปี พูดว่า ๓,๐๐๐ ปีนี้ไม่เกินความจริง คนฝ่ายนี้มีความเจริญทางจิตใจมาราว ๓,๐๐๐ ปี พระพุทธเจ้าก็ ๒,๕๐๐ ปี ก่อนพระพุทธเจ้าก็ดูเริ่มเจริญกันบ้างแล้ว. ความเจริญของพวกทางตะวันออกนี้คือความเจริญทางจิตใจ, ความสว่างไสวทางวิญญาณ; ไม่ใช่ทางวัตถุ, และก็ไม่ใช่ทางจิตง่าย ๆ ล้วน ๆ แต่เป็นวิญญาณทางส่วนลึก ๆ. มีจิตสว่างไสวแจ่มแจ้งว่าเกิดมาทำอะไร, และต้องทำอะไร. เวลานี้พวกฝรั่งเรียนกันจะตาย อยู่แล้ว เขายังไม่รู้ว่าจะทำอะไร? น่าหัว เรียบจบแล้วเขาทำอะไรกันบ้าง? ก็ทำได้แต่สิ่งบ้า ๆ บอ ๆ เสียมากกว่าจะทำสิ่งที่ เป็นประโยชน์ เพราะไม่รู้ว่าจะเกิดมาทำอะไร นี่แหละ.....ฝ่ายบ้านเรานี้มีความเจริญสูง รู้ว่าเกิดมาทำไม, จะต้องทำอะไร, ตั้งไว้เป็นธรรมนิยมประเพณีดี ไม่ค่อยจะมีความเดือดร้อน. นี่เอาแต่พอดี การพอดีนั้นแหละดี ถ้าวัตถุมันเกินแล้ว คนเห็นแก่ตัว, คนเห็นแก่ตัวแล้วต้องลักต้องขโมย ต้องฉ้อ ต้องปล้น ต้องเบียดเบียนผู้อื่นเพราะจิตใจไม่สูงพอ; แม้เป็นคนรวย ยิ่งรวยก็ยิ่งหยาบแก่ผู้อื่นเพราะจิตใจไม่สูงพอ ยิ่งรวยจะยิ่งยากแก่คนอื่น.”

“พวกฝรั่งเจริญทางวัตถุล้วน แต่ทางจิตใจเสื่อมหมด, พวกฝรั่งล้มตัวทำให้โลกเดือดร้อน คอยดูเถอะ, เจริญทางวัตถุโดยไม่มี ความเจริญทางจิตใจจะทำให้โลกเดือดร้อน. พออยู่ดีกินดีก็เห็นแก่ตัว แก่ส่วนตัวมากขึ้น ๆ ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่มีไม่พอ; หาเงินไว้ให้มากไว้เพื่อความสบายส่วนตัว มันไม่ได้คิดถึง การช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์.”

“การพัฒนาด้วยเจตนาไม่บริสุทธิ์ย่อมไม่ประเสริฐเป็นภัยแก่โลกอย่างยิ่ง. ความเจริญทางเครื่องจักร ทางเทคโนโลยี ทางวัตถุนั้นแหละ ถ้าเป็นมากเข้าๆ ละก็คนเดือดร้อน. ไปรวยอยู่ ๒-๓ คน ไม่กี่คน แล้วก็คนนั้นไม่เห็นแก่ผู้อื่น โลกจะไม่เดือดร้อนทหนักหรือ? ประโยชน์ในโลกนี้ย่อมมีจำกัด; ถ้าคนส่วนน้อยเอาไปไว้เสียหมด แล้วคนที่เหลือเหล่านั้นจะต้องเดือดร้อน ก็เลยเป็นการจำเป็นที่ทำให้เกิดลัทธิแย่งชิงกัน...ความเจริญทำให้คนส่วนน้อยมันกอบโกยไว้มาก; คนส่วนใหญ่ก็ต้องต่อสู้ ธรรมชาติมันบังคับเอง. เมื่อก่อนเราไม่มั่งมี-ยากจนโลกก็ล้นล้นเหมือนกับสมัยนี้; โดยส่วนเฉลี่ยแล้วมันต่างกับสมัยนี้มาก...พอจัดการศึกษาเจริญดี พัฒนา

ศึกษาเจริญดี คนบางคนมันเกิดเจริญพรวดพราด บางหมู่บางพวกมันก็กอบโกย; คนนอกนั้นจำนวนมากที่สุดมันก็ต้องต่อสู้...ต่างทนไม่ไหวทั้งนั้นก็ต้องลุกขึ้นต่อสู้...นี่ผลของการพัฒนาที่ไม่สมดุลย์ พัฒนาแต่ในทางวัตถุ; แล้วไปมุ่งให้คนไม่ก็คน ไปมุ่งให้คนฉลาดหรือมีอำนาจมีอะไร มันก็ต้องต่อสู้...เราจะพัฒนาทางวัตถุทางใดก็ได้ แต่อย่าลืมทางจิตใจ มันจึงจะพูดกันรู้เรื่อง...ให้เห็นว่าความเป็นคนมันอยู่กับจิตใจ อย่าอยู่กับร่างกายอย่างเดียว, มีจิตใจเป็นส่วนใหญ่ ร่างกายเป็นส่วนตาม ถ้าพัฒนาจิตใจของมันและกันให้ดีแล้ว วัตถุมันก็ดีตาม.”

“วัตถุนิยมตามความหมายทั่ว ๆ ไป กับวัตถุนิยมตามความรู้สึกของพุทธบริษัทนั้นต่างกันมาก....คำว่าวัตถุนิยมหรือที่เรียกว่า Materialism นั้น โดยทั่ว ๆ ไปเขาถือเท่ากับแต่เพียงเรื่องที่เกี่ยวข้องกับวัตถุที่เรียกว่าสสารโดยตรง แต่ทางพุทธบริษัทเราเล็งความหมายยิ่งไปกว่านั้น คือหมายถึงความสุขหรือความพอใจที่อาจจะเกิดขึ้นหรือที่เกิดขึ้นแม้เนื่องด้วยลัทธิศาสนา แต่ว่าเป็นลัทธิที่นิยมความสุขเกี่ยวกับความพอใจทางตาทางหูทางจมูกทางลิ้นทางกายที่เรียกว่าสวรรค์นั้นด้วย....สำหรับคำว่าวัตถุนิยมก็แปลได้หรือหมายความว่าตามตัวหนังสือมันว่านิยมวัตถุ...ข้อแรกที่สุด พวกที่นิยมวัตถุถือว่าสิ่งที่มีอยู่จริงนั้นคือวัตถุเท่านั้น หรือแปลว่าปฏิเสธสิ่งที่ทางพุทธศาสนาเรียกว่านามธรรมหรือจิต โดยบุคคลเหล่านั้นถือว่าไม่มีจิต สิ่งทั้งปวงที่มีตัวจริงนั้นเป็นเพียงวัตถุ เพราะฉะนั้นพวกนี้จึงถือว่าวัตถุนั้นเองคิดได้ หรือพูดได้ ดังนี้ เป็นต้น...ในครั้งพุทธกาล...ก่อนสมัยพระพุทธเจ้าเล็กน้อย ความปั่นป่วนในทางศาสนาหรือทางลัทธิปรัชญา กำลังเป็นไปอย่างหนักในประเทศอินเดีย เพราะเหตุว่าคำสั่งสอนที่มีอยู่ก่อนคือคำสั่งสอนฝ่ายคัมภีร์พระเวทที่มีอยู่นั้นเกิดเสื่อมความนิยม เพราะไม่เป็นที่พอใจ ไม่เป็นการทนต่อการพิสูจน์ยิ่งขึ้น จนประชาชนในที่นั้น ในยุคนั้นไม่พอใจในลัทธิเหล่านั้น....ความปั่นป่วนในทางปรัชญาหรือศาสนาในยุคนั้นเองทำให้เกิดปฏิกิริยาต่าง ๆ ขึ้นในประเทศอินเดียในส่วนที่เกี่ยวกับศาสนาหรือปรัชญา ปฏิกิริยาที่รุนแรงที่สุดที่เกิดขึ้นก็คือลัทธิวัตถุนิยมอย่างหนึ่ง และที่ตรงกันข้ามคือนิยมการแสวงหาความสุขในทางจิต โดยถือว่าวัตถุหรือร่างกายนี้เป็นข้าศึกศัตรู น้อยอย่างหนึ่ง....และอีกอย่างหนึ่งเป็นอย่างไร ๓ คือพุทธศาสนาเราหรือของพระพุทธเจ้าซึ่งเกิดขึ้นอยู่ตรงกลาง ไม่หนักไปทางหนึ่งทางใด”

“พวกนิยมวัตถุว่าเป็นสิ่งที่สำคัญแต่สิ่งเดียวในบรรดาสิ่งที่มีอยู่จริง เป็นอยู่จริง เพราะฉะนั้นจึงบูชาวัตถุ หวังผลแต่ในทางวัตถุและมีหลักเกณฑ์ว่าวัตถุคือ Matter หรือสสารเท่านั้นที่มีอยู่จริง จนถึงกับบัญญัติลัทธินี้ขึ้นมาว่าสิ่งที่คิดได้ก็คือวัตถุนั้นเอง สิ่งที่เกิดได้ก็คือวัตถุนั้นเอง ไม่ยอมให้มีสิ่งที่เรียกว่าจิต ไม่เชื่อว่ามียิ่งที่เรียกว่าจิต จึงเรียกว่าเป็นลัทธิที่นิยมวัตถุโดยตรง มุ่งผลเป็นความสนุกสนานเพลิดเพลินทางตาทางหูทางจมูกทางลิ้นทางกาย โดยสรุปก็คือที่เรียกกันว่ากามารมณ์ บาลีทางฝ่ายพุทธเราเรียกชื่อพวกนี้ว่าพวกที่ประกอบกามสุขัลลิกานุโยค คำนี้ก็ปรากฏอยู่ในสูตร เช่น ธรรมจักรกัปปวัตตสูตร เป็นต้น เรียกว่าพวกที่ประกอบเป็นพัวพันอยู่ในกาม นี้พวกหนึ่ง. ที่นี้ อีกพวกหนึ่งที่ตรงกันข้าม กลับมีความเห็นว่าจิตมีอยู่ ความสุขความทุกข์เกิดขึ้นอยู่กับจิต จิตเป็นสิ่งที่บันดาลให้พูดให้คิด ส่วนกายนั้นเป็นข้าศึกในการที่จิตจะหลุดพ้นจากความทุกข์นั้น จึงต้องบิบัติศรัทธาตามกาย นิยมแต่ความสุขในทางจิตล้วน ๆ หรือหวังจะเอาตัวรอดกันแต่ในเรื่องทางจิตล้วน ๆ โดยการบิบัติศรัทธาร่างกาย ถ้าสามารถทำร่างกายให้หมดฤทธิ์หมดอำนาจไป ความรู้สึกที่จะตกไป

ในทางกาม คือทางตาทางหูทางจมูกทางลิ้นทางกายนั้นก็มีไม่ได้ จิตกับวิสุทธิและ หลุดพ้น นี้พวกหนึ่ง ซึ่งในบาลีฝ่ายพุทธเราเรียกว่าพวกอรรถกถิกมถานุโยค ประกอบ การทรมานตน ในสองพวกนี้คือพวกที่นิยมกายกับนิยมจิตโดยตรง...พระพุทธเจ้า เมื่อออกบวชก็มาจากฆราวาส ในครั้งแรกที่สุดก็ได้เข้าไปสมัครศึกษาลัทธิฝ่ายที่เป็นอรรถกถิกมถานุโยคอย่างเต็มที่หรืออย่างถึงที่สุด...พระพุทธเจ้าได้ศึกษาลัทธินี้ จากศิษย์ของศาสดา (ฝ่ายนิครนถ์ที่เรียกเดี๋ยวนั้นว่าเซนหรือชันะ) สืบๆ มา พ้องสมัย กับมหาวิระ แต่เมื่อได้ศึกษากันทั่ว ๆ ไป พระพุทธเจ้าท่านเปลี่ยนแนวคือไม่พอใจ ในแนวนั้น...แยกออกไปหาความรู้อันใหม่ซึ่งพระองค์ได้ทรงพบสิ่งที่เราเรียกกันว่า อริยมรรคมีองค์ ๘ หรือมัชฌิมาปฏิปทา คือทางสายกลาง”

“ถ้ากำหนดหลักเหล่านี้ให้ดีแล้วจะพบว่า พุทธศาสนานี้ไม่ใช่วัตถุนิยม คือ ไม่ได้เอียงไปฝ่ายกามสุขัลลิกานุโยค และพร้อมกันนั้นก็ไม่ได้เอียงหนักไปจน ถึงอรรถกถิกมถานุโยค คือทำตนเป็นศรัทธาอย่างหลับลูบลับดากับวัตถุนิยมจนเลยขอบ เขต จากหลักการนี้เราจะเห็นได้ว่า พุทธบริษัทเราจะต้องมีท่าทีต่อวัตถุนิยมนี้ อย่งไร ลัทธิวัตถุนิยมถือว่าวัตถุนิยมเท่านั้นมีอยู่ ลัทธิวัตถุนิยมถือว่าวัตถุเท่านั้น เป็นสิ่งที่ให้กำเนิดสิ่งทั้งหลายทั้งปวงในโลกนี้ และเขาถือว่าสิ่งที่จะสัมผัสได้ด้วยตาหู จมูกลิ้นกายเท่านั้นที่เป็นของมีอยู่จริงๆ ถ้าสิ่งใดไม่อาจจะสัมผัสได้ด้วยตาหูจมูก ลิ้น กายเหล่านี้แล้วก็อย่าให้ได้ถือหรืออย่าได้หลงไปว่ามีอยู่จริง นี่ตามลัทธิของเขา และ ยังได้ถือต่อไปว่าโลกนี้เราไม่สามารถจะจัดการหรือจะควบคุมได้ด้วยสติปัญญาหรือ ความคิดนึกล้วน ๆ จะควบคุมได้ก็แต่ด้วยการจัดการทางวัตถุ แล้วเขาถือว่าทุกๆ สิ่ง ทุกๆ อย่างเกิดขึ้นจากวัตถุ มีธาตุทางวัตถุเป็นที่กำเนิด ไม่เกี่ยวกับจิตเลย การที่จะ ไปถือว่ามีจิตหรือมีสิ่งซึ่งนอกไปจากวัตถุนั้นเป็นความเข้าใจผิดและถือในที่สุดว่าไม่มี อะไรยิ่งไปกว่าธรรมชาติ ไม่มีอะไรที่จะเป็นจิตที่นอกเหนือออกไปจากวัตถุ คือไม่มี สิ่งที่เราจะต้องใช้สติปัญญา หลงชวนชวายเป็นต่อไปอีกแล้ว เพราะมีแต่วัตถุ อย่างเดียว...โดยไม่ต้องเอาเรื่องทางจิตใจมาเกี่ยว สิ่งทีวิทยาศาสตร์จะเข้าถึงได้ไม่มี อะไรนอกจากวัตถุ เมื่อวิทยาศาสตร์เข้าถึงไม่ได้ก็หมายถึงว่าไม่มีอยู่ ลัทธินี้จึง มากไปถึงกับว่าคุณสมบัติหรือสิ่งที่เรียกว่า Quality นั้นไม่สำคัญ แต่ปริมาณหรือ จำนวนคือ Quantity สำคัญ...แต่เกิดนิยมไปในทางปริมาณ นี่เป็นหลักของวัตถุนิยม เมื่อพูดถึงหลักในทางให้คุณค่า เขาถือว่าทรัพย์สินสมบัติหรือความผาสุกในทางกาย ความสุขความเพลิดเพลินทางเนื้อหนัง หรือสิ่งที่คล้ายกันเหล่านี้ คือสิ่งที่มี คุณสมบัติหรือคุณภาพหรือคุณวิเศษสูงสุดเท่าที่มนุษย์เราจะเข้าถึงได้ ไม่มีอะไรสูง ไปกว่านั้น...ลัทธิวัตถุนิยมทั่ว ๆ ไปนี้ถือเอาวัตถุเป็นสรณะ”

“วัตถุนิยมย่อมตรงกันข้ามกับที่เราจะเรียกว่ามโนนิยมหรืออุดมคตินิยม... พวกที่ถือวัตถุนิยมจัดก็ต้องเป็นอันว่าปฏิเสธความจริงที่เป็นไปตามธรรมชาติ...และ ปฏิเสธอุดมคติที่เราจะได้ค้นให้พบสิ่งแปลก ๆ หรือวิเศษกระจัดกระจายออกไป เพราะว่าความจริงตามธรรมชาติหรือที่เรียกว่า Natural Realism นั้นจะต้องถือว่าวัตถุ กับจิตนั้นเป็นของที่มีคุณสมบัติเคียงคู่กันไป คือคนละครึ่งในการที่จะบันดาลให้โลก นี้เป็นไป แต่วัตถุนิยมปฏิเสธส่วนที่เป็นจิต จึงเป็นอันว่าปฏิเสธความจริงตามธรรมชาติ ฉะนั้นจึงปฏิเสธการนิยมอุดมคติ หรือ Idealism โดยสิ้นเชิง เพราะ Idealism ถือว่าจิต ต่างหากควบคุมวัตถุ วัตถุอยู่ใต้อำนาจ ใต้วิสัยของจิต นี้เราจะเห็นได้ว่าวัตถุนิยมนี้ เป็นการดิ่งไปในทางหนึ่งซึ่งเราสมมุติว่าซ้ายสุดก็ตามที แต่ว่าต้องดิ่งไปในทางหนึ่ง โดยปฏิเสธทางตรงกันข้ามโดยสิ้นเชิง วัตถุนิยมหรือ Materialism จึงเป็นขาคีต่อ

ความนิยมในทางอุดมคติหรือแม้แต่ความนิยมในทางความจริงที่เป็นไป ตามธรรมชาติ...ลัทธิวัตถุนิยมทำให้เกิดหลงใหลในวัตถุนิยมถึงขนาดที่เรียกว่า Dialectic Materialism เมื่อมีความนิยมในวัตถุอย่างซ่ำยจัดเช่นนั้น ก็เหลือวิสัยที่จะแสวงหาความ รู้หรือความสุขในทางจิต...แต่อาจจะทำให้ศาสนาหมดได้โดยหว่านพีชวัตถุนิยมลงไป ให้ประชาชนในโลกตกเป็นทาสของวัตถุนิยมเท่านั้น”

“ขอให้พยายามพิจารณาในส่วนนี้ให้มาก จนกระทั่งพบความจริงว่า ถ้ามี ความนิยมในส่วนจิต ในทางฝ่ายจิต แสวงหาความสุขทางฝ่ายจิตแล้ว วิกฤตการณ์ต่าง ๆ ที่กำลังเกิดอยู่ในโลกในปัจจุบันนี้จะมีไม่ได้ เพราะเราอาจจะแสวงหาความสุข ความพอใจได้โดยไม่ต้องพึ่งวัตถุ ไม่ต้องเกี่ยวกับวัตถุ ไม่ต้องแสวงหาทางวัตถุ อย่างมากมาย ไม่มีที่สุดเหมือนอย่างที่กำลังกระทำกันอยู่ เมื่อตกเป็นทาสทางวัตถุ มากถึงอย่างนี้ก็เกิดลัทธิใหม่ ๆ ในการที่จะลี้ภัยจากวัตถุของผู้คนมาเป็นของตัว โดยตรงบ้าง โดยอ้อมบ้าง ถึงกับเรียกชื่ออื่นเป็นการป้องกันตัว เป็นการรักษาความ ยุติธรรมของโลก อะไรทำนองนั้น แต่โดยที่แท้แล้วเป็นเรื่องยื้อแย่งทางวัตถุ เพราะ เห็นว่าวัตถุเป็นกำลังสำคัญในการที่จะทำให้ตนมีอยู่ได้ เป็นอยู่ได้และได้รับความ พพอใจ ถ้าปราศจากวัตถุเสียแล้ว ไม่มีทางใดที่จะทำความสุขกายสบายใจให้แก่ตนได้ เลย เป็นความเข้าใจผิดอย่างนี้ซึ่งตรงกันข้ามกับหลักของพุทธศาสนา ที่กล่าวว่า เราอาจจะได้รับความสุขสูงสุดยิ่งไปกว่าที่จะได้จากวัตถุ และโดยไม่ต้องอาศัย วัตถุ”

“พระพุทธศาสนาโดยเหตุที่มีสิ่งที่เรียกว่ามโนธาตุ วิญญาณธาตุอยู่ และ กล่าวยกย่องสิ่งนี้เป็นธาตุที่นำหน้าธาตุอื่น ๆ ถึงกับตรัสว่า มโนปพพคมาธมมา มโนเสฏฐิฐา มโนมยาธมมา เป็นต้น มีใจความยืนยันชัดเจนว่าสิ่งทั้งหลายนี้มีใจหรือ มโนนี้เป็นเครื่องทำให้เกิด เกิดมาจากใจสำเร็จมาจากใจ ดังนี้ เป็นต้น คือถ้าเราจะ เหลือบดถึงคำสั่งสอนบางหมวดที่เป็นคำตอบ ว่าอะไรมาจากอะไร โดยเฉพาะก็ ว่า ชีวิตหรือความทุกข์นี้มาจากอะไร ซึ่งเรียกว่าหลักปฏิจสมุปบาท ก็จะพบว่าอวิชชา สังขาร วิญญาณ เป็นมูลเหตุให้เกิดสิ่งที่เรียกว่าชีวิตหรือความทุกข์นี้ แปลว่าเมื่อเล็ง ถึงต้นเหตุของโลก ต้นเหตุของความทุกข์แล้ว พระพุทธศาสนาไม่ได้เข้าไปที่วัตถุเลย จึงไม่เป็นวัตถุนิยมโดยประการทั้งปวง ถ้าจะกล่าวสรุปสั้น ๆ เราจะพบข้อความสั้น ๆ ที่ยืนยันตรง ๆ ในพระบาลี พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย นามและรูปสองอย่างนี้ เรากล่าวว่าเกิดเพราะวิญญาณ มีวิญญาณเป็นปัจจัย ถ้าวิญญาณไม่มี นามรูปก็ ไม่มี นี่เป็นการยืนยันว่าสิ่งที่เรียกว่ามโนธาตุนี้เป็นที่เกิดของนามรูป พุทธภาษิตต่อ ไปมียืนยันว่า โลกนี้อันจิตย่อมนำไป โลกนี้อันจิตย่อมคร่าไป สิ่งที่มีชีวิตทั้งปวงตก อยู่ใต้อำนาจของสิ่ง ๆ เดียวคือจิต...เมื่อกล่าวถึงวิธีที่จะเอาชนะความทุกข์ก็มีตรัสไว้ ว่า การบังคับจิตที่ดีแล้วเท่านั้นที่จะนำความสุขมาให้ ผู้ใดสำรวมจิตหรือบังคับจิตได้ ผู้นั้นจะพ้นจากมารคือความทุกข์ จิตที่คุ้มครองดีย่อมนำสุขมาให้ จิตที่ปกครองดี แล้วฝักดีแล้วนำสุขมาให้ ไม่มีส่วนไหนที่พระองค์ได้ตรัส ว่าเราจะต้องอาศัยวัตถุ หรือจะต้องพึ่งวัตถุ ในที่สุดเราจะพบสิ่งที่เป็นคำสรุปสั้น ๆ และสำคัญที่สุดในพระ พุทธศาสนาว่า อุตฺถสมิมาณะ สวินโย เอตฺเม ปรมํ สุขํ การนำความเข้าใจผิดว่ามีตัวมี ตนออกเสียได้นั้นเป็นความสุขอย่างยิ่ง คือความสุขถึงที่สุด การนำความเข้าใจผิด ออกจากจิตเสียได้ ย่อมหมายถึงการทำจิตให้บริสุทธิ์ คือให้สะอาดที่สุด ให้สว่างที่สุด ให้สงบที่สุด สิ่งที่ทำจิตให้สภปรกมีตมัวเร้าร้อนนั้นก็คือความเข้าใจผิด ยึดถือว่ามี ตัวมีตน ซึ่งเป็นกิเลสหรือเป็นรากเหง้าของกิเลสอันละเอียดที่สุด มีความยึดถือว่าตน หรือของตนแล้ว ก็ย่อมเกิดความรู้สึกที่เราเรียกกันว่า ความโลภ ความโกรธ ความ หลง ความความโลภความโกรธความหลงนี้ไม่ได้เกิดได้เองเล่นๆ ต้องอาศัยสื่อ

ภายนอก ทางตาทางหูทางจมูกทางลิ้นทางกาย สื่อภายนอกเหล่านี้ต้องสัมผัสกับวัตถุ คือรูปเสียงกลิ่นรสสีโผฏฐัพพะธรรมารมณ์อย่างที่เรารู้จักกันทั่วไปว่ากามคุณ ๕ จึงเห็นได้ว่าสิ่งที่ทำจิตใจให้ไม่สะอาดไม่สว่างไม่สงบนั้นมีตัวการอยู่ที่ความหลงใหลในทางวัตถุ”

“จึงเห็นได้ว่าพระพุทธศาสนาซึ่งมีหลักสำคัญในเรื่องสัญญาตาหรืออหัตตานั้น เป็นสิ่งที่ปราศจากวิเวกของวัตถุนิยมโดยสิ้นเชิง พุทธบริษัทเราควรจะต้องมีความแน่ใจ มีความกล้าหาญเพียงพอที่จะมองเห็นชัดและมีการตกลงใจว่า วัตถุนิยมนั้นเป็น วิชาศึกของอะไร เป็นวิชาศึกของทุกสิ่งทุกอย่าง จะเรียกว่าเป็นวิชาศึกของมนุษย์ในโลก ทั้งหมดก็ได้”

“อาตมาเห็นเป็นความจำเป็นที่ว่าจะต้องยึดมนุษย์ไว้ให้ได้, ไม่ให้ตกเป็นทาสของวัตถุนิยม จึงได้มุ่งมั่นบากบั่นในการเผยแผ่ธรรมนิยม”

ลายมือ ๑ หน้า บทสมุดบันทึก
 ปณิธาน ๘๐ ปี
 ปณิธานที่ ๓ การนำโลกออกจากวัตถุนิยม
 (วางซ้อนกัน ให้เห็นแผ่นที่ ๑ และ ๒ ซ้อนใต้
 แผ่นที่ ๓)

วิลาวัลย์ สุนันทวงศ์ / ปราณ ธรรมโสภินท์กุล คณะธรรมทาน
 บัญชา พงษ์พานิช / เจียงคำ พานิชดี กลุ่มศึกษาที่สวนโมกข์
 พุทธศาสนพิพิธภัณฑสถานและหอจดหมายเหตุ สถาบันพุทธศาสน
 สวนโมกขพลาราม ๑ เมษายน ๒๕๕๙

บรรณานุกรม ปณิธาน ๓ ประการ ธรรมบรรยายล้ออายุ วันที่ ๒๗ พฤษภาคม
 ๒๕๒๙

ต้องพัฒนาจิตใจ ให้ทันกับพัฒนาวัตถุ โฉวาทปราศรัยแก่คณะพัฒนา
 กรจังหวัดนครราชสีมาซึ่งมา

พักแรมที่ค่ายธรรมบุตร บรรยายที่ลานรับแขก สวนโมกขพลาราม
 วันที่ ๕ ตุลาคม ๒๕๑๕

วัตถุอาที่นาวกา.วัตถุนิยม แสดงที่พุทธสมาคมจังหวัดสระบุรี วันที่ ๒๓
 มิถุนายน ๒๕๐๐

วัตถุนิยมปมตตโลกกตา หรือ ภาวะปัจจุบันนี้ของโลกวัตถุนิยม ธรรม
 เทศนา ๒๕ พุทธศตวรรษ

กัณฑ์ที่ ๑ ที่วัดพระบรมธาตุไชยา ราชวรมหาวิหาร วันที่ ๑๖
 พฤษภาคม ๒๕๐๐

พุทธบริษัทกับลัทธิวัตถุนิยม ปาฐกถา ณ ศาลาอเมริกัน ถนนพัฒนาพงศ์ สี่
ลม วันที่ ๔ มีนาคม
๒๕๐๐

บทที่ 9 ปัจฉิมวัย

ท่านอาจารย์พุทธทาสปรารภว่าองค์ท่านรู้สึกชราภาพทางร่างกายเมื่อเข้าสู่วัยประมาณ 65 ปี เนื่องจากกายเริ่มอ่อนแอลง สำหรับคนทั่วไปแล้ว การล่วงเข้าสู่วัยชราหรือปัจฉิมวัย หมายถึงช่วงเวลาแห่งการเสร็จสิ้นภาระหน้าที่การงาน ได้เวลาหยุดพักผ่อน แต่สำหรับท่านอาจารย์พุทธทาสแล้วชีวิตในปัจฉิมวัยของท่าน กลับเป็นช่วงเวลาแห่งการอุทิศกาย ใจ สติปัญญา รับผิดชอบต่อพระบรมศาสดาผู้เป็นนายให้มากยิ่งขึ้นไปอีก ผู้ใกล้ชิดของท่านอาจารย์จะกล่าวตรงกันว่า ในช่วงปัจฉิมวัยนี้ ท่านอาจารย์ยิ่งทำงานอย่างตรากตรำเหมือนแข่งกับเวลา ซึ่งท่านตระหนักว่าเหลือน้อยลงทุกขณะ และจะต้องหมดสิ้นลงในวันใดวันหนึ่งตามกฎเกณฑ์ของธรรมชาติ

ท่านอาจารย์มีอายุครบ 70 ปี ในพ.ศ.2519 อันเป็นช่วงเวลาที่ประเทศไทยกำลังเผชิญวิกฤตการณ์ความรุนแรงจากคู่ปฏิปักษ์ที่ต่อสู้ประหัตประหารกัน ระหว่างทุนนิยมกับคอมมิวนิสต์ ซึ่งเกิดขึ้นทั่วโลก ท่านอาจารย์พุทธทาสทุ่มเทศึกษาสถานการณ์ของสงครามแห่งทิวทัศน์นี้อย่างจริงจัง และเริ่มนำเสนอแนวคิด "ธรรมิกสังคมนิยม" (หรือ "ธัมมิกสังคมนิยม") เพื่อสร้างสังคมใหม่ที่แตกต่างไปจากอุดมการณ์ทางการเมืองทั้งสองดังกล่าว ท่านวิพากษ์ให้เห็นถึงจุดอ่อนในแนวทางทั้งสองข้าง

แม้ในช่วงเวลาดังกล่าวหรือสืบเนื่องต่อมาอีกหลายปี แนวคิดของท่านนี้จะได้รับความคิดเห็นอย่างจำกัด อีกทั้งในครั้งนั้นยังทำให้ท่านถูกโจมตีจากทั้งสองขั้วลัทธิ แต่เมื่อกาลเวลาล่วงผ่านมายาวนานขึ้น สถานการณ์หลายอย่างผกผันแปรเปลี่ยน โลกสังคมนิยมหรือคอมมิวนิสต์ล้มสลายลง ลัทธิทุนนิยมได้โอกาสโหมกระพือแผ่ขยาย กลายเป็นวัฒนธรรมบริโภคนิยม-วัตถุนิยมครอบงำโลก ทั้งยังนำไปสู่วิกฤตการณ์มากมายทั้งในแง่ชีวิต สังคม และระบบนิเวศ แนวคิด "ธัมมิกสังคมนิยม" จึงเป็นที่กล่าวถึงและได้ยืนยันบ่อยครั้งขึ้น ในฐานะอุดมคติของสังคมใหม่ที่ก่อปรด้วยธรรมและเป็นทางรอดอันประเสริฐ สะท้อนถึงการมองโลกอย่างยาวไกลโดยอาศัยหลักอิทัปปัจจยตาตามพุทธวิธีของท่านอาจารย์พุทธทาส

งานของท่านอาจารย์ที่โดดเด่นมากอีกด้านหนึ่งในช่วงปัจฉิมวัย คือ การเผยแผ่พระพุทธศาสนาไปสู่ชาวต่างชาติ เพื่อส่งเสริมให้ผู้คนอีกซีกโลกหนึ่งได้ค้นพบความสงบสันติแห่งจิตของตนด้วยตนเอง โดยท่านอาจารย์ให้ความสำคัญสนับสนุนพระอธิการโพธิ์ จันทโร (พุทธธมโม - ปัจจุบันดำรงสมณศักดิ์ที่พระภิกษุวิมลคุณ) เจ้าอาวาสวัดธารน้ำไหลหรือสวนโมกข์ ในการจัดอบรมสมาธิภาวนาแก่ชาวต่างชาติที่มาท่องเที่ยวที่เกาะสมุย จ.สุราษฎร์ธานี และก้าวหน้าสืบมาจนกระทั่งเริ่มเกิดเป็นสวนโมกข์นานาชาติ ในปี 2530 พร้อมกันนั้น ท่านอาจารย์ก็เร่งชักชวนประสานความเข้าใจระหว่างศาสนาต่าง ๆ เพื่อให้เกิดกระแสศาสนาสากล ที่แม้จะมีความหลากหลายและแตกต่างกัน หากแต่มีความเข้าใจในเป้าหมายแห่งการสร้างสันติสุขให้แก่มวลมนุษยชาติร่วมกัน มิใช่เป็นเหตุแห่งการรบราฆ่าฟัน ดังสถานการณ์ที่เกิดขึ้นทั่วโลกทั้งในเวลานั้นและปัจจุบัน

กล่าวได้ว่า งานในช่วงปัจฉิมวัยของท่านอาจารย์ คือการมุ่งหมายให้คุณค่าของพระพุทธศาสนาแผ่ไพศาลไปสู่โลกกว้าง ยังประโยชน์แก่พหุชนให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป ดังโอวาทของพระบรมศาสดา และกิจตามพุทธประสงค์นี้ก็ก้าวหน้าไปด้วยดีสืบมา นอกจากสวนโมกข์นานาชาติแล้ว งานหนังสือธรรมะของท่านอาจารย์มีผู้นำไปแปลเผยแพร่เป็นภาษาต่างๆ กว้างขวางมากขึ้น เป็นตำราเรียนพุทธศาสนาในสถาบันการศึกษาชั้นนำของโลกตะวันตก รวมทั้งมีผู้สนใจศึกษางานของท่านเขียนเป็น

วิทยานิพนธ์ระดับมหาบัณฑิตและดุษฎีบัณฑิต ตลอดจนบทความและหนังสือเล่ม มากมายในทั่วโลก

ความมุ่งมั่นของท่านอาจารย์ที่ปรารถนาจะให้พุทธศาสนาเป็นที่พึ่งของมนุษย์ทุกคนอย่างปราศจากเส้นแบ่งใด ๆ ปรากฏชัดยิ่งขึ้นไปอีกในช่วงปัจฉิมวัยนี้ ด้วยการส่งเสริมให้สตรีได้เข้าถึงโอกาสของศึกษาและปฏิบัติธรรมในระดับเข้มข้น ชนิดที่มุ่งตรงสู่พระนิพพานอย่างเสมอภาคกับบุรุษ ด้วยรูปแบบที่เหมาะสมกับบริบทของสังคมไทยและพุทธศาสนานิกายเถรวาท ท่านอาจารย์มีดำริและเสนอแนวคิดโครงการ"ธรรมมาตา" เพื่อการดังกล่าว

ยิ่งไปกว่านั้น ท่านยังได้แรงบันดาลใจในการริเริ่มโครงการ "ธรรมมาตา" เพื่อเป็นการตอบสนองของพระคุณโยมมารดาของท่านให้มากยิ่งขึ้นไปอีกใต้อีกหนึ่งด้วย ทั้งนี้เพราะท่านอาจารย์ปรารถนาว่า แม้ท่านจะเขียนเล่าและสนทนาในทางธรรมกับโยมมารดาอยู่ไม่ขาดนับตั้งแต่เมื่อแรกบวช แต่ครั้งถึงช่วงที่ท่านจะได้เข้าใจพระธรรมอย่างชัดเจนลึกซึ้งยิ่งขึ้น ก็ไม่มีโอกาสได้แสดงให้โยมมารดาได้รู้ได้ปฏิบัติเสียแล้ว แรงบันดาลใจนี้จะเห็นได้ชัดจากชื่อของธรรมาตรวมว่า ธรรมมาตา รวมทั้งแนวคิดที่ท่านได้อธิบายไว้นั่นเอง

อุบาสิกาคุณวิญจวน อินทรกำแหง อุบาสิกาท่านสำคัญผู้ทำงานสนองคุณท่านอาจารย์ในด้านเผยแผ่ธรรมมักจะเล่าว่า ท่านอาจารย์พุทธทาสเป็นผู้ที่ให้เกียรติ ยกย่องสตรีผู้ปฏิบัติธรรม และให้กำลังใจ อีกทั้งความเชื่อถือนั่น อย่างไม่เคยแบ่งแยกความสามารถของหญิงชายในการเข้าถึงธรรมอันสูงสุดเลย โครงการธรรมมาตา นี้ นายเมตตา พานิช หลานชายที่ทำงานรับใช้ใกล้ชิดเล่าว่าเป็นงานที่ท่านอาจารย์พูดถึงบ่อยที่สุดในช่วงสุดท้ายของชีวิต

ปัจจุบัน โครงการเหล่านี้ได้เติบโตเป็น "ธรรมาตรม" หลายแห่ง ในส่วนที่เรียกกันว่า "สวนโมกขนิลาชาต" ซึ่งเป็นสถานที่อันเหมาะสมสำหรับการปลีกวิเวก ศึกษาและปฏิบัติธรรม รวมทั้งฝึกอบรมให้แก่ชนทุกชาติ ทุกเพศ ทุกวัย ดังได้กล่าวมาแล้วในบทก่อนหน้า

ในด้านวิถีชีวิตของท่านอาจารย์ในช่วงปัจฉิมวัย ท่านอาจารย์ยังคงถือทุกอย่างเป็นการปฏิบัติธรรม จึงมีการเปลี่ยนแปลงน้อยมาก ท่านยังคงเป็นอยู่ด้วยการ "กินอยู่อย่างต่ำ มุ่งกระทำอย่างสูง" และยิ่งอายุมากขึ้นเท่าไร ท่านอาจารย์จะพยายามใช้ทรัพยากรให้น้อยลงไปอีก รวมทั้งรบกวนผู้อื่นน้อยมาก พระอุปัชฌาย์เล่าว่า เคยมีผู้เข้าใจผิดเกือบนำผ้าสบงของท่านอาจารย์ซึ่งเก่ามากแต่ยังไม่ขาด ไปใช้เป็นผ้าเช็ด ในด้านกิจวัตรประจำวัน ท่านจะพยายามทำเอง เช่นการซักผ้าเอง จนกระทั่งเมื่อชราภาพมากแล้วจึงให้พระอุปัชฌาย์ซักให้ ในด้านสุขภาพ ท่านอาจารย์อาพาธด้วยโรคทั่วไปของผู้สูงอายุและโรคทางกรรมพันธุ์ เช่น โรคเบาหวาน โรคอ้วน ฯลฯ วิธีการรักษาของท่านคือการผสมผสานตามความเหมาะสมระหว่างการรักษาพื้นบ้านและสมัยใหม่ โดยเบื้องต้นท่านจะรักษาตนเองก่อนด้วยการแพทย์พื้นบ้านหรือตามแบบพุทธวิธี เช่น ใช้ผักนึ่งรักษาเบาหวาน ใช้สมรียมห้ามเลือดให้หยุดไหล เป็นต้น

กล่าวในภาพรวมแล้ว ปัจฉิมวัยของท่านอาจารย์พุทธทาส คือการแสดงธรรมผ่านวิถีชีวิตจริงของท่านที่เสมอต้นเสมอปลายไม่ว่าในช่วงใดของอายุ และการมุ่งเผยแผ่ธรรมให้กว้างขวางมากยิ่งขึ้นเพื่อช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์อย่างก้าวพ้นกำแพงของสิ่งสมมุติที่สังคมสร้างขึ้นกีดขวางกัน นับเป็นแบบอย่างตามปณิธานของท่านโดยแท้

ข้อความประกอบบทที่ ๑๐

แยกตีกรอบพิเศษ หนึ่งหน้า ประกอบภาพอาศรมธรรมมาตา ศาลา 100 ปี พุทธทาส พร้อมป้าย อีก หน้าหนึ่งตรงข้าม

“อาตมาขอเอาตัวเองเป็นตัวอย่างไม่ละอาย เพื่อให้ท่านทั้งหลายรู้ว่า อาตมานี้มีความรู้มีความสามารถหรืออะไรเท่าที่มีอยู่ในเวลานี้ สิ่งเหล่านี้ได้มาจากไหน ขอบอกว่าได้มาจากแม่มากที่สุดเลย พูดอย่างนี้คล้ายกับว่าเนรคุณครูบาอาจารย์เหล่าอื่น ไม่ได้เนรคุณหรือจากครูบาอาจารย์เหล่าอื่นก็มี แต่ที่ได้รับมากและเป็นเนื้อเป็นตัว เป็นชีวิต เป็นดวงจิต เป็นวิญญาณอยู่ปัจจุบันนี้ได้รับมาจากแม่ยิ่งกว่าพ่อ...เพราะว่าเราอยู่ใกล้ชิดกับแม่ยิ่งกว่าพ่อ....ฉะนั้นจึงได้รับการถ่ายทอดอะไรมามากเหลือเกินจากมารดา....

เช่นเรื่องประหยัด....แม่มักจะพูดว่า ถ้าไม่รู้จักใช้เงินก็จะเป็นทาสเงิน ไม่รู้จักใช้น้ำก็จะเป็นทาสน้ำ คือต้องหามาากเกินไป รวมกระทั่งว่า ถ้าไม่รู้จักใช้เงินก็ต้องเป็นทาสเงิน ต้องหาเงินมากเกินจำเป็น ไม่รู้จักใช้อะไรก็จะเป็นทาสของสิ่งนั้น....

นิสัยรอบคอบละเอียดลออนี้ อาตมาได้มาจากแม่จนเหลือที่จะกล่าว ขอยกตัวอย่าง แม่กำชับว่าพาน้องไปโรงเรียน หรือเป็นเพื่อนน้องไปโรงเรียน ให้เดินเคียงด้านซ้ายทางด้านหลังแห่งเดียวเท่านั้นแหละ....ถ้าเดินตรงด้านที่แม่บอก มือขวามันช่วย(น้อง)ถนัด ให้พร้อมอยู่เสมอที่จะเห็นทันที เห็นทั่วถึงและมีมือขวาช่วยถนัด....

นอกจากนี้แม่ก็ให้ช่วยตัวเอง อบรมนิสัยช่วยตัวเองนี้มากที่สุด แม่ไม่ให้อะไรง่าย ๆ แม่ว่า แม่ไม่มีหน้าที่จะซื้อรถจักรยาน ต้องทำเอง ต้องเย็บผ้าด้วยจักรเย็บผ้า แล้วคิดค่าแรงไว้ให้ หลายนเดือนเข้าก็พอที่จะซื้อรถจักรยานได้ แม่ไม่ยอมให้ซื้อถ้าไม่ทำงานแบบช่วยตัวเอง

สรุปความสั้นๆ ก็ต้องพูดว่า เดี่ยวนี้อาตมาเป็นเนื้อเป็นตัว ทำอะไรได้แบบนี้ ขออวดหน่อยว่าเกินกว่าบางคน ก็เพราะแม่ทั้งนั้น เพราะแม่ได้สั่งสอนอบรมมาอย่างนี้ ฉะนั้นใครได้ประโยชน์อะไรจากอาตมาบ้าง ก็ขอให้ขอบคุณไปถึงแม่ด้วย เพราะแม่ได้สร้างชีวิตนี้มาในลักษณะอย่างนี้ ในบทว่าบุพพาจริยา แม่เป็นครูคนแรกในโลก แล้วก็ปั้นบุคคลขึ้นมาในลักษณะอย่างนี้....

ที่นี้พูดเรื่องเห็นด้วยตาธรรมดากันมานานักแล้ว จะพูดถึงเรื่องที่ต้องเห็นด้วยจิตใจกันบ้าง แม่เป็นแม่ของลูกโดยทางร่างกายที่เห็นได้ด้วยตา แต่ยังมีแม่ที่ไม่ได้เป็นทางร่างกาย เป็นทางจิตทางวิญญาณนั้นก็อยู่อีกแม่หนึ่ง.... เคยพูดหลายครั้งแล้วว่า พระพุทธเจ้าเป็นพ่อ พระธรรมเป็นแม่ พระสงฆ์เป็นพี่.... ออย่าลืมแม่คนนี้ แม่สูงสุด พระธรรมเป็นแม่ที่ทำให้เกิดสิ่งทั้งปวง แม้แต่พระพุทธเจ้า พระธรรมก็ให้เกิดออกมา”

บทที่ 10 อาพาธและมรณภาพ

ท่านพุทธทาสเริ่มอาพาธหนักเป็นครั้งแรกจนกระทั่งต้องเข้ารับการรักษาที่โรงพยาบาลศิริราช เมื่อปี 2518 ขณะที่อายุได้ 69 ปี หลังจากนั้นมาก็อาพาธหนักถึงหนักมาต่อเนื่องมาอีกหลายครั้ง คือ ในปี 2528 , 2534 และ 2535 โดยการอาพาธทั้งสามครั้งนี้ ท่านอาจารย์ตัดสินใจขอรับการรักษาเยียวยาอยู่ที่สวนโมกข์เป็นหลัก หากแต่ยินดีไปโรงพยาบาลใกล้เคียงเพื่อรับการตรวจวิเคราะห์หาสาเหตุของโรค ตามคำกราบเรียนของคณะแพทย์ผู้ถวายการรักษา

การอาพาธในปี 2534 ด้วยโรคหัวใจวายและน้ำท่วมปอด มีอาการรุนแรงและเสี่ยงอย่างยิ่งต่อการมรณภาพอย่างฉับพลัน แม้ว่าจะมีศิษยานุศิษย์บางส่วน และบุคคลสำคัญจำนวนไม่น้อยได้เพียรพยายามกราบอาราธนาท่านอาจารย์อย่างต่อเนื่อง ให้ท่านเลือกเข้ารับถวายการรักษาในโรงพยาบาลทั้งในจังหวัดสุราษฎร์ธานีและ ณ โรงพยาบาลศิริราช กรุงเทพฯ แต่ท่านอาจารย์ยังคงยืนยันขอรับการรักษาที่สวนโมกข์ โดยให้เหตุผลว่า ไม่ต้องการ "หอบสังขารหนีความตาย" เหมือนการแพทย์สมัยใหม่ที่มักต่ออายุของผู้ป่วยด้วยเทคโนโลยีการแพทย์อย่างผิดธรรมชาติจนมากเกินความพอดี เพราะท่านอาจารย์เห็นว่าท่านเองมีอายุมากแล้ว ที่สำคัญยิ่งกว่านั้นคือ ท่านอาจารย์เห็นว่า ความเจ็บป่วยและความตายเป็นช่วงเวลาสำคัญของการศึกษาเรียนรู้และปฏิบัติธรรมที่ดีที่สุดของชาวพุทธ เพื่อให้เห็นความเป็นธรรมตาหรือ "มันเป็นเช่นนั้นเอง" ของธรรมชาติ การปฏิบัติอย่างนุ่มนวลหากแต่แผ่วแน่ด้วยเหตุผลในทางธรรม ทำให้ท่านอาจารย์สามารถแสดงธรรมจากการอาพาธในครั้งดังกล่าว ให้สาธุชนได้เรียนรู้จากการปฏิบัติจริงของท่านโดยตรงอีกครั้งหนึ่งที่สวนโมกข์

หลังจากการอาพาธครั้งดังกล่าวแล้ว บุคคลผู้ใกล้ชิดของท่านอาจารย์ทั้งพระเถระานุเถระและคฤหัสถ์ในสวนโมกข์ต่างสังเกตเห็นตรงกันว่า ท่านอาจารย์เริ่มดำเนินการ "เตรียมตัวตายอย่างมีสติ" คือเตรียมความพร้อมในด้านต่าง ๆ ที่จะละสังขารไปอย่างสงบตามวิถีชาวพุทธ พระอุปัฏฐากและพระเลขานุการเล่าว่ากิจวัตรของท่านอาจารย์เปลี่ยนแปลงอย่างชัดเจน โดยเฉพาะในช่วงปลายปี 2535 เช่นท่านอาจารย์ได้งดการติดตามข่าวสารบ้านเมือง ไม่ว่าจะทางหนังสือพิมพ์หรือวิทยุซึ่งเคยทำอยู่เป็นประจำวันอย่างต่อเนื่องมาหลายสิบปี มาให้ความสำคัญกับการเตรียมตัวทางธรรม ด้วยการให้พระอุปัฏฐากอ่านหนังสือธรรมะ เช่น หนังสือชุดธรรมโฆษณินิให้ฟังแทนการอ่านข่าวหนังสือพิมพ์ และกับแขกผู้มากราบนมัสการเยี่ยมเยียน ท่านอาจารย์จะชวนสนทนาแต่เรื่องธรรม โดยเฉพาะเรื่อง ของ "พระนิพพาน" หรือ จะไม่สนทนาเรื่องอื่นใดไปจากนี้ อย่างไรก็ตาม กิจวัตรการรับอาราธนาแสดงธรรมให้แก่กลุ่มต่าง ๆ ที่มาเยือนสวนโมกข์นั้น ท่านอาจารย์ยังคงทำอยู่เช่นเดิม เหมือนกับการใช้เวลาในการขบคิดหาวิธีการสอนธรรมและหัวข้อธรรมที่ควรนำมาสอน ยังคงเป็นกิจวัตรประจำของท่านอาจารย์แม้ใกล้วาระสุดท้ายของอายุขัย มีหน้าข่าวจากกล่าวได้ด้วยว่า ท่านอาจารย์ยิ่งทุ่มเทเวลาที่เหลืออยู่ให้แก่ภารกิจเหล่านี้มากยิ่งขึ้นไปอีก โดยท่านกล่าวแก่ผู้ใกล้ชิดว่าพระพุทธเจ้าเองทรงทำงานจนวาระสุดท้าย ท่านอาจารย์ซึ่งเป็นทาสของพระพุทธเจ้าก็ต้องทำหน้าที่จนวาระสุดท้ายด้วยเช่นกัน

ท่านอาจารย์อาพาธหนักอีกครั้งด้วยโรคเส้นเลือดเลี้ยงสมองอุดตันในเดือนกุมภาพันธ์ 2535 และรับถวายการรักษาที่สวนโมกข์เช่นเดิม หลังจากการอาพาธครั้งนี้ ท่านอาจารย์ได้ดำเนินการจัดทำพินัยกรรมเพื่อสั่งการในเรื่องของการจัดการศพ การจัดงานศพ และการฃาปนกิจศพ รวมไปถึง

การจัดเตรียมห้องเก็บศพ หนังสือในงานฌาปนกิจศพ ฯลฯ โดยทุกอย่างมุ่งไปที่ความเรียบง่าย สงบ ไม่วุ่นวาย และเอื้อให้เกิดมรณานุสติแก่ผู้มีส่วนร่วมทั้งหมด

เช้ามีดของวันที่ 25 พฤษภาคม 2536 ท่านอาจารย์พุทธทาสเริ่มอาการอาพาธด้วยโรคเส้นเลือดในสมองแตกและถึงแก่หมดสติในช่วงสาย ทำให้ท่านไม่สามารถตอบรับหรือปฏิเสธการรักษาใดๆ ด้วยตนเองเหมือนทุกครั้งที่ผ่านมา ช่วงบ่ายแพทย์ผู้ถวายการรักษาได้นำท่านเข้ารับการตรวจวิเคราะห์อาการของโรค ณ โรงพยาบาลสุราษฎร์ธานี ท่านอาจารย์อยู่ที่โรงพยาบาลจนกระทั่งวันที่ 27 พฤษภาคม 2536 คณะศิษยานุศิษย์ได้มีมตินำท่านอาจารย์กลับสวนโมกข์ ตามคำสั่งซึ่งท่านได้เคยให้ไว้แก่พระครูปลัดศีลวัฒน์ (โพธิ์ จันทสโร) และบุคคลอื่น ๆ ว่า "เมื่อท่านป่วยหนัก ไม่ให้ใช้เทคโนโลยีที่จะช่วยชีวิตท่านไว้อย่างผิดธรรมชาติ ท่านอาจารย์เป็นผู้เคารพธรรมชาติยิ่งกว่าเทคโนโลยี และได้แสดงธรรมเทศนาสั่งสอนเรื่องนี้ไว้เป็นอันมาก ท่านต้องการปฏิบัติให้ตรงกับที่ท่านสอน" (แถลงการณ์ "บันทึกความเห็นและมติของการประชุมเกี่ยวกับการอาพาธ" โดยศิษยานุศิษย์ของพุทธทาสมหาเถระ)

อย่างไรก็ตาม ความพยายามของแพทย์ที่จะถวายการรักษาท่านอาจารย์ด้วยความเชื่อว่า มีโอกาสที่จะทำให้ท่านอาจารย์ฟื้นกลับมาแสดงธรรมได้อีก แม้อาจจะไม่แข็งแรงเหมือนเดิม ก็เป็นผลสำเร็จ เมื่อมีแพทย์ผู้เชี่ยวชาญมาอธิบายและให้ความหวังที่เป็นไปได้สูงในการรักษาท่านอาจารย์ให้ดีขึ้นในการประชุมศิษยานุศิษย์ จนกระทั่งมีมติใหม่ให้นำสรีระของท่านอาจารย์เดินทางขึ้นมารับถวายการรักษาที่โรงพยาบาลศิริราชในคืนวันที่ 28 พฤษภาคม 2536 แต่ความพยายามที่จะฟื้นกลับมาการรับรู้ของท่านอาจารย์โดยคณะแพทย์ผู้เชี่ยวชาญทั้งหลายไม่ประสบความสำเร็จ ตลอดเวลา 40 วันเต็มในโรงพยาบาลศิริราช อาการของท่านอาจารย์มีแต่ทรุดลงเป็นลำดับ ตามเงื่อนไขของบุคคลอายุ 87 ปี จนกระทั่งคืนวันที่ 7 กรกฎาคม 2536 สรีระของท่านอาจารย์แสดงอาการใกล้แตกดับ คณะแพทย์ตัดสินใจนำท่านเดินทางกลับสวนโมกข์ในเช้าวันที่ 8 กรกฎาคม 2536 ถึงสวนโมกข์เวลา 10.30 น. และในเวลา 11.20 น. ท่านอาจารย์พุทธทาสก็ละสังขารอย่างสงบ ณ กุฏิของท่าน ปัจฉิมอาพาธของท่านอาจารย์ ได้ฝากบทเรียนอันสำคัญให้แก่วงการแพทย์ได้เข้าใจถึงสังขารแห่งชีวิต ที่ไม่มีใครจะฝืนได้ แม้จะมีความรู้และเครื่องมือมากมายเพียงใดก็ตาม

การบรรจุศพท่านมีขึ้นในช่วงค่ำ โดยในระหว่างวันได้เปิดโอกาสให้พุทธบริษัทมากราบนมัสการและศึกษาเรียนรู้ธรรมจากท่านอาจารย์โดยตรงอีกครั้งหนึ่ง การจัดการศพและฌาปนกิจศพของท่านอาจารย์เป็นไปอย่างเรียบง่ายตรงตามคำสั่งในพินัยกรรมทุกประการ สรีระของท่านอาจารย์ได้รับการบรรจุไว้ในโลงศพที่ทำจากไม้หลุมพอ ซึ่งเหลือจากการสร้างโรงธรรมเมื่อ 30 กว่าปีก่อน แล้วนำโลงศพเข้าเก็บในบ่อซีเมนต์ภายในศาลาซึ่งสร้างเตรียมไว้เพื่อการนี้

และในวันขึ้น 13 ค่ำเดือน 10 (28 กันยายน 2536) อันถือเป็น"วันทำวัตร" ฐาตุคุณท่านอาจารย์ประจำปี ได้มีการฌาปนกิจศพ พุทธทาสภิกขุ หรือ พระธรรมโกศาจารย์ (เงื่อม อินทปญฺโญ) ณ บริเวณเขาพุทธทอง ในเวลา 15.00 น. ท่ามกลางสายฝนที่โปรยปรายสลับกับแดดกล้าเป็นช่วง ๆ และพุทธบริษัทจำนวนมากที่มาร่วมเจริญมรณานุสติ ซึ่งพุทธทาสภิกขุได้แสดงให้เห็นประจักษ์เป็นครั้งสุดท้ายด้วยสรีระของท่านเอง

.....ลงตามบัตรคั้งเดิม.....

สัจจสาร

งานของพุทธทาส. (ทุกคน)

หลักการในการสนองพระพุทธรประสงค์ โดยการทำให้ :-

1. เพื่อนมนุษย์ได้รับประโยชน์ถึงที่สุด จากพุทธศาสนาในการดับทุกข์
2. ให้โลกมีสันติสุขสันติภาพ มากที่สุดเท่าที่จะทำได้ ตามศตีกาลัง
3. ให้พุทธศาสนามีความบริสุทธิ์มั่นคง และเผยแผ่สุดสามารถ
4. การทำความเข้าใจถูกต้อง(สัมมาทิฎฐิ)ระหว่างศาสนาด้วยกัน
5. การสะสางสัทธัมปฎิรูปและไสยศาสตร์ จากพุทธศาสนา
6. ให้หัวใจของพุทธศาสนา ฝังแน่นอยู่ในหัวใจของพุทธบริษัท
7. ให้กาลามสูตรและมหาปเทศ เป็นคู่มือของพุทธบริษัทถึงที่สุด

ทั้งหมดนี้ คือการรับใช้พระพุทธรองค์ ในนามว่า “พุทธทาส”

ซึ่งจะต้องกระทำกัน อย่างมอบกายถวายชีวิต.

แถมด้วย : ให้ทุกคนมีความกล้าหาญทางจริยธรรมศีลธรรม

ให้ทุกคนกล้าพอที่จะถอยหลังเข้าคลอง เมื่อเป็นการสมควร

ให้ทุกคนเคารพธรรม (คือหน้าที่) เหมือนที่พระองค์ทรงเคารพ

ให้ทุกคนมุ่งหมายกำจัดความเห็นแก่ตัว ศัตรูร้ายมนุษย์

นับแต่พระมหาเจี้อม อินฺทปญฺโญ เริ่มปณิธานของความเป็นพุทธทาส ตราจนวันเวลาสุดท้ายแห่งชีวิต รวมเป็นระยะเวลาถึง ๖๑ ปี “พุทธทาสภิกขุ” ได้ศึกษา แสดงธรรม และเผยแพร่ผลงานต่อชาวไทยและชาวโลกอย่างไม่หยุดหย่อน ทุ่มเทวเวลาและร่างกายแรงใจทั้งหมด เพื่อค้นหาและนำเอาแก่นแห่งธรรมกลับสู่โลกแห่งวัตถุนิยมร่วมสมัย จึงเป็นไปไม่ได้ที่จะนำเสนอผลงานทั้งหมดของท่านไว้ในที่ใดที่หนึ่ง

การนำเสนอผลงานของพุทธทาสภิกขุในที่นี้ มาจากการรวบรวม แยกแยะ จัดเก็บ และเผยแพร่โดย พุทธทาสพิพิธภัณฑ์และหอจดหมายเหตุ ในสถาบันพุทธทาสธรรม ของสวนโมกขพลาราม คณะธรรมทานและกัลยาณมิตร ทั้งนี้ เท่าที่ประมวลรวบรวมไว้เฉพาะที่เป็นหลักในปัจจุบัน พอจะแยกได้เป็น หนังสือ บันทึก สื่อเสียง และอื่น ๆ ดังนี้

หนังสือ

ชุดธรรมโฆษณ์ของพุทธทาส

“(หนังสือชุดธรรมโฆษณ์) เกิดจากการปรารถนา ธรรมะที่เราพูดไปมากค้อมากแล้วมันจะสูญหายเสียหายหมด ที่พิมพ์กันเล่มเล็ก ๆ หรือที่อื่นเอาไปพิมพ์ มันก็จะจัดกระจาย ไม่เป็นชิ้นเป็นอัน จึงพยายามทำขึ้นให้เป็นชุด ๆ เป็นชุดสมบูรณ์....เมื่อคิดจะพิมพ์เป็นหนังสือเล่มใหญ่ขึ้นมาก็คิดว่าใช้ชื่อธรรมโฆษณ์ มันง่ายดี ความหมายก็ดี”

โครงการหนังสือชุดธรรมโฆษณ์นับเป็นหนังสือหลักที่ประมวลคำบรรยายธรรมทั้งหมดเข้าสู่ชุดเป็นหมวดหมู่ให้ถูกต้องตรงตามที่ได้เขียนหรือบรรยายไว้ให้สะดวกต่อการสืบค้น อ้างอิงและคัดลอกไม่ให้ผิดเพี้ยนพลาดเสียหาย เริ่มดำเนินการเมื่อปี พ.ศ.๒๕๑๕ โดยท่านพุทธทาสเป็นประธานในการชำระร่วมกับ ธรรมทานมูลนิธิ สวนอุสมมูลนิธิ และมูลนิธิเผยแพร่ชีวิตประเสริฐ โดยจัดแบ่งเป็น ๕ หมวด คือ

หมวดที่ ๑ จากพระไตรปิฎกโดยตรง คือ หมวดจากพระโอยฐ์ รวมพระพุทธรูปเสนาเป็นรูปเรื่องตามต้องการ
 หมวดที่ ๒ หมวดปกณ์พิเศษ จากการบรรยายเรื่องใดเรื่องหนึ่งโดยเฉพาะสำหรับอธิบายปริยัติและปฏิบัติจนจบเรื่อง
 หมวดที่ ๓ หมวดชุมนุมธรรมเทศนา รวบรวมเอาเทศนาทุกชนิด ทุกแห่ง ทุกสมัย มารวมพิมพ์เป็นเล่ม
 หมวดที่ ๔ หมวดชุมนุมธรรมบรรยาย รวมคำบรรยายทุกประเภท ทุกแห่ง ทุกสมัย มารวมพิมพ์เป็นเล่ม
 หมวดที่ ๕ หมวดเรื่องปิกณะ รวมงานเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ ทุกประเภท นอกจากที่กล่าวมาแล้วข้างต้น
 แต่ละหมวด แต่ละหมายเลขอาจมีได้หลายเล่ม เนื้อหาในเล่มถอดจากเทปธรรมบรรยายทุกคำพูดไม่ต่อเติมหรือตัดคำใด ๆ ออก มี
 โครงการทั้งสิ้น ๑๐๐ เล่ม ขณะนี้มีความคืบหน้าถึงลำดับที่ ๗๖ เนื่องจากเป็นงานที่ต้องการความละเอียดถูกต้องสูง ประกอบกับคณะทำงาน
 หลายท่านชราภาพและมีกิจอื่นมาก ประกอบด้วย

หนังสือชุด "ธรรมเนียมของพุทธศาสน" เท่าที่ได้จัดพิมพ์ขึ้นแล้วมาจนถึงวันนี้ มีรายชื่อและเลขหมายประจำเล่ม ดังนี้ :-

ลำดับที่ตีพิมพ์เผยแพร่ / ชื่อหนังสือ	เลขประจำเล่ม	
(๑) พุทธประวัติจากพระโอยฐ์	๑	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๑๔]
(๒) อิทปิปัจจยดา	๑๒	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๕]
(๓) สันหัตเสตัพพธรรม	๑๓	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๓]
(๔) ธรรมบรรยายระดับมหาวิทยาลัย เล่ม ๑	๓๖	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๕) พุทธกิจริยธรรม	๑๘	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๖) ขุมทรัพย์จากพระโอยฐ์	๓	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๑๐]
(๗) โอสาเรตัพพธรรม	๑๓.ก	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๓]
(๘) พุทธจริยา	๑๑	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๙) ตูลาการิกธรรม เล่ม ๑	๑๖	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๑๐) มหิดลธรรม	๑๗.ข	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๑๑) บรมธรรม ภาคต้น	๑๕	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๕]
(๑๒) บรมธรรม ภาคปลาย	๑๕.ก	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๕]
(๑๓) อานาปานสติภาวนา	๒๐.ก	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๕]
(๑๔) ธรรมปาฏิโมกข์ เล่ม ๑	๓๑	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๑๕) สุนฺญตาปริทรรคณ์ เล่ม ๑	๓๘	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๑๖) ค่ายธรรมบุตร	๓๗	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๑๗) ฆราวาสธรรม	๑๗.ก	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๔]
(๑๘) ปรมัตถสภาวะธรรม	๑๔.ก	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๑๙) ปฏิปทาปริทรรคณ์	๑๔	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๒๐) ธรรมบรรยายระดับมหาวิทยาลัย เล่ม ๒	๓๖.ก	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๒๑) สุนฺญตาปริทรรคณ์ เล่ม ๒	๓๘.ก	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๒๒) เตกัจจลธรรม	๑๗.ง	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๒๓) โมกขธรรมประยุกต์	๑๗.ค	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๒๔) สารทกาลิกเทศนา เล่ม ๑	๒๖	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๒๕) ศิลธรรม กับ มนุษย์โลก	๑๘.ข	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๒๖) อริยศีลธรรม	๑๘.ค	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๒๗) การกลับมาแห่งศีลธรรม	๑๘.ก	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๒๘) ธรรมสังฆสงเคราะห์	๑๘.ข	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๒๙) ปฏิจจสมุปบาทจากพระโอยฐ์	๔	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๔]
(๓๐) ธรรมะกับการเมือง	๑๘.จ	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๓๑) เขวชนกับศีลธรรม	๑๘.ง	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๓๒) เมื่อธรรมครองโลก	๑๘.ฉ	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]

(๓๓) ไกวัลยธรรม	๑๒.ก	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๓]
(๓๔) อาสาพหุชาตศนา เล่ม ๑	๒๔	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๓๕) มาฆบูชาเทศนา เล่ม ๑	๒๒	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๓๖) พระพุทธคุณบรรยาย	๑๑.ก	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๓๗) วิสาขบูชาเทศนา เล่ม ๑	๒๓	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๓๘) ชุมนุมล้ออายุ เล่ม ๑	๔๒.ก	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๓๙) ธรรมบรรยายต่อทางสุนัข	๓๙.ก	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๔๐) เทคนิคของการมีธรรมะ เล่ม ๑	๓๗.ก	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๔๑) อะไรคืออะไร?	๓๗.ก	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๔๒) ใครคือใคร?	๓๗.ข	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๔๓) อริยสัจจากพระโอรุ	๒	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๔]
(๔๔) ราชนิกฎาบท	๓๙.ง	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๔๕) กข กกา ของการศึกษาพุทธศาสนา	๑๔.ก	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๔๖) ธรรมะเล่มน้อย	๔๐	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๔๗) ใจความแห่งคริสต์ธรรมเท่าที่พุทธบริษัทควรทราบ	๔๔.ก	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๔๘) ธรรมปาฏิโมกข์ เล่ม ๒	๓๑.ก	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๔๙) หัวข้อธรรมในคำกลอน และบทประพันธ์ของ "สิริवास"	๔๒.ก	
(๕๐) ฟังสารระหว่าง ๕๐ ปีที่มีสวนโมกข์ ตอน ๑	๔๖.ก	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๕๑) ฟังสารระหว่าง ๕๐ ปีที่มีสวนโมกข์ ตอน ๒	๔๖.ง	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๕๒) ชุมนุมปาฐกถาชุด "พุทธธรรม"	๓๒	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๕๓) สมถวิปัสสนาแห่งยุคปรมาณู	๑๔.ข	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๕๔) นวกานุสาสน์ เล่ม ๑	๓๙	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๕๕) สันติภาพของโลก	๑๘.ช	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๕๖) ธรรมะกับสัญชาตญาณ	๑๕	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๕๗) ธรรมศาสตร์ เล่ม ๑	๔๐.ก	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๕๘) อติมมตปาระยุคต์	๑๒.ข	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๕๙) ธรรมะในฐานะวิทยาศาสตร์	๑๕.ข	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๖๐) อติมมตปาระทีป	๑๒.ง	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๖๑) อติมมตปาปริทัศน์	๑๒.ก	[พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๖๒) สันติภูมิจิตธรรม	๑๓.ข	
(๖๓) พุทธธรรมประยุกต์	๑๗.จ	
(๖๔) สัมมัตตานุภาพ	๔๐.ฉ	
(๖๕) ตูลกาภิธรรม เล่ม ๒	๑๖.ก	
(๖๖) โภธิปักกัจยธรรมประยุกต์	๑๔.ง	
(๖๗) คู่มือการศึกษาพุทธศาสนา	๔๐.ช	
(๖๘) อานาปานสติบรรยาย-อภิปราย-สัมมนา-สาธิต	๒๐.ก	
(๖๙) พัสดิกไตรเทศนา	๒๕.ง	
(๗๐) ตูลกาภิธรรม เล่ม ๓	๑๖.ข	
(๗๑) คู่มือที่จำเป็นในการศึกษาและปฏิบัติธรรม	๔๐.ช	
(๗๒) ธรรมะคือเรื่องของธรรมชาติ	๓๗.ง	
(๗๓) มนุสสธรรม	๑๗	
(๗๔) พุทธวิธีชนะความทุกข์	๑๔.จ	
(๗๕) หลักพุทธศาสนาที่ยังเข้าใจผิดกันอยู่	๑๔.ฉ	
(๗๖) ปัญหาแห่งมนุษยภาพ	๑๗.ฉ	

ส่วนที่ยังมิได้จัดพิมพ์ ประกอบด้วย

๑	การเลิกอายุ	๒๐	ธรรมะคือสิ่งพัฒนาชีวิต
๒	กาลพระราชนิพนธ์	๒๑	ธรรมะโดยหลักพื้นฐาน
๓	ค่ายดับทุกข์ เล่ม ๑	๒๒	ธรรมะระดับผู้ดับทุกข์
๔	ค่ายดับทุกข์ เล่ม ๒	๒๓	นวกานุสาสน์ เล่ม ๒
๕	ชีวิตโหวง	๒๔	ปกิณณกรรมบรรยาย
๖	ศุลาการิกธรรม เล่ม ๔	๒๕	ปทานุกรมธรรมสำหรับชาวบ้าน
๗	ศุลาการิกธรรม เล่ม ๕	๒๖	ภาษาคน-ภาษาธรรม
๘	ทบทวนธรรม	๒๗	มนุษยธรรมปริทรรศน์
๙	เทคนิคของการมีธรรมะ เล่ม ๒	๒๘	ลืออายุ
๑๐	เทคนิคของการมีธรรมะ เล่ม ๓	๒๙	ศิลปะแห่งการครองชีวิต
๑๑	ธรรมชีวิต	๓๐	สนทนาธรรมวันอาทิตย์
๑๒	ธรรมทายาท	๓๑	สิ่งที่ต้องทำให้ดีกว่าปีเก่า
๑๓	ธรรมปาฏิโมกข์ เล่ม ๓	๓๒	สิ่งที่ท่านยังไม่รู้จัก
๑๔	ธรรมปาฏิโมกข์ เล่ม ๔	๓๓	สิ่งสำคัญที่พากันมองข้าม
๑๕	ธรรมปาฏิโมกข์ เล่ม ๕	๓๔	อบรมคณะสมาธิภาวนา
๑๖	ธรรมปาฏิโมกข์ เล่ม ๖	๓๕	อบรมพระธรรมทายาท
๑๗	ธรรมศาสตร์ เล่ม ๒	๓๖	อบรมพระธรรมทูต
๑๘	ธรรมสังฆปกิณณะ	๓๗	อบรมพระวิปัสสนาจารย์ เล่ม ๑
๑๙	ธรรมะกับข้าราชการ	๓๘	อบรมพระวิปัสสนาจารย์ เล่ม ๒
		๓๙	อุศโมวาท

หนังสืออื่น ๆ

เพื่อการเผยแพร่ธรรม ได้มีการจัดพิมพ์หนังสือของท่านพุทธทาสในรูปแบบต่าง ๆ อีกมากมาย ทั้งเป็นชุด เป็นเรื่อง เป็นเล่ม ๆ ในโอกาสต่าง ๆ ทั้งโดยคณะกรรมการตนเองตั้งแต่แรก และโดยสวนอุสมมุนิธิ เช่น ชุดลอยปทุม ๑๐๐ เรื่อง ๑๐๐ เล่ม ชุดหมุนลือธรรมจักร ๑๐๐ เรื่อง ๑๐๐ เล่ม รวมทั้งที่จัดพิมพ์โดยมูลนิธิคณะเผยแผ่พระพุทธศาสนา (พชป.) เช่น ชุดมองด้านใน นอกจากนี้ ยังมีการจัดพิมพ์โดยหน่วยงานและองค์กรอื่นๆ

เท่าที่ประมวลรวบรวมไว้แล้วโดยไม่นับหนังสืออื่นที่มีผู้เขียนและเรียบเรียงขึ้นใหม่ และไม่ับการพิมพ์ซ้ำที่ใช้อ้างอิงและกำหนดชื่อใหม่ มีจำนวนประมาณเกือบ ๔๐๐ รายการซึ่งใช้ชื่อตามชื่อเดิมที่ทำได้ในการจัดพิมพ์ครั้งแรก ประกอบด้วย

1. กฎบัตรพุทธบริษัท	36. การส่งเสริมปฏิบัติธรรม และ หลักแห่งพระพุทธศาสนา
2. กตัญญูกตเวที	37. การสืบอายุพระศาสนา
3. กระแสแห่งชีวิตเป็นสิ่งที่ต้องรู้จัก	38. การหมดความเห็นแก่ตัวคือหมดทุกข์
4. กามารมณ์กับชีวิต	39. การเห็นพระพุทธเจ้าพระองค์จริง
5. การเก็บความโกรธใส่ผู้จง	40. เกิดมาทำไม
6. การแก้ปัญหาด้วยการใช้สติปัญญา	41. เกียรติคุณของพระพุทธเจ้า
7. การขาดทุนกำไรของสิ่งที่มีชีวิต	42. เกี่ยวกับสิ่งที่เรียกว่า "พระเจ้า"
8. การจุดเพชรในพระไตรปิฎก	43. แก่นพุทธศาสนา
9. การเข้าพรรษาและการออกพรรษา	44. เขาโลกสามเนิน
10. การงานคืออะไร	45. คนถึงธรรม ธรรมถึงตน
11. การใช้ยานาปานสติให้เป็นประโยชน์ในบ้านเรือน	46. คริสตธรรม-พุทธธรรม
12. การช่วยผู้อื่นให้มีธรรมะ	47. ครูคือผู้ทำหน้าที่สร้างโลก
13. การดำรงชีวิตที่ถูกต้อง	48. ความเกิด-ความตาย
14. การตกอยู่ใต้อำนาจของระบบประสาท	49. ความเกิดแห่งทุกข์ และความไม่เกิดแห่งทุกข์
15. การทำงานคือการปฏิบัติธรรม	50. ความเจ็บไข้มาเตือนให้ฉลาด
16. การทำงานเพื่องาน	51. ความเชื่อที่มั่งงาย
17. การทำนาแบบพระพุทธเจ้า	52. ความทุกข์
18. การทำลายความเห็นแก่ตัว	53. ความเป็นพระอรหันต์
19. การทำลายฐานทัพของกิเลส	54. ความมีจิตปรกดีคือยาวิเศษ
20. การทำวัตรตามแบบโบราณ	55. ความมีสุขภาพอนามัยทางจิต
21. การทำสมาธิวิปัสสนา	56. ความไม่เห็นแก่ตัว
22. การบวชคืออะไร	57. ความรักดี
23. การบวชเพื่อฝึกการใช้ธรรมศาสตรา	58. ความลับสุดยอด
24. การบวชอยู่ที่บ้าน	59. ความว่าง จิตว่าง
25. การบำเพ็ญบุญปรารถอายุ	60. ความว่างที่พระพุทธเจ้าตรัส
26. การบำรุงพระศาสนา	61. ความวิเวก
27. การปฏิบัติธรรมที่สมควรแก่ธรรม	62. ความวิเวกเป็นสุข ความไม่เบียดเบียนเป็นสุข
28. การพัฒนาชีวิตโดยพระไตรลักษณ์ มีผลสูงสุดเป็นอติมมโย	63. ความสะอาด-ความสว่าง-ความสงบ
29. การมองสิ่งทั้งปวงในด้านใน	64. ความสุขของฆราวาส
30. การมีธรรมะให้ทันแก่เวลา	65. ความสุขที่แท้
31. การระลึกถึงบรรพบุรุษ	66. ความสุขแท้เมื่อสิ้นสุดแห่งความสุข
32. การศึกษาของโลก	67. ความสุขในการทำงาน
33. การศึกษาคืออะไร	68. ความสุขในทุกอิริยาบถ
34. การศึกษาด้านใน	69. ความสุขสามระดับ
35. การศึกษาสมบูรณ์แบบ	70. ความหมดทุกข์
	71. ความหลุดพ้น

72. ความอึดใจ
73. คำประพันธ์พระธรรม
74. คำสอนผู้บวชพรหมชาติ
75. คำสอนสวโป
76. คำอธิบายภาพปริศนาภาพ
77. ก็นิสัยความถูกต้อง
78. ลูกของชีวิต กับเสน่ห์ของคุณ
79. คุณของบิดามารดา/พระคุณของแม่
80. คุณค่าของชีวิต
81. คุณธรรมสำหรับผู้บริหาร
82. คุณพระไม่ตาย
83. คู่มือพันทุกข์
84. คู่มือมนุษย์
85. คู่มือศึกษาธรรมะ ฉบับสมบูรณ์
86. คู่มืออานาปานสติภาวนา ฉบับสมบูรณ์แบบ
87. คู่มืออุบาสก-อุบาสิกาภาค ๑-๒
88. ฆราวาสคืออะไร
89. ฆราวาสธรรม
90. จดหมายจากสวนโมกข์
91. จริยธรรมของบัณฑิต
92. จริยธรรมสำหรับครู
93. จุดหมายของการบวช
94. โจรฉกรรจ์สามก๊ก
95. ใจความทั้งหมดของพระพุทธศาสนา
96. ขาดในปฏิจลสมุปปาท
97. ชีวิตคือการต่อสู้
98. ชีวิตคือการลงทุนเพื่อผลอันสูงสุด
99. ชีวิตคือขั้น ๕
100. ชีวิตคู่
101. ชีวิตที่ก้าวหน้า
102. ชีวิตที่ต้องรู้จัก
103. ชีวิตที่มีพื้นฐาน และสิ่งที่พื้นฐานของชีวิต
104. ชีวิตที่ไม่เสียชาติเกิด
105. ชีวิตนี้มีค่า
106. ชีวิตในปัจจุบัน
107. ชีวิตเป็นสิ่งที่ต้องพัฒนาด้วยการมีธรรมะ
108. ชีวิตเพื่อใคร
109. ชีวิตเย็น
110. ชีวิตใหม่
111. ชุมชนข้อคิดอิสระ
112. ชุมชนเทศนา
113. ชุมชนบทประพันธ์
114. ชุมชนปาฐกถาชุด พุทธธรรม
115. ชุมชนเรื่องยาว
116. ชุมชนเรื่องสั้น
117. เช่นนั่นเอง
118. เช่นในสวนโมกข์
119. ดอกสร้อยแสดงธรรม ๒๔ ฉากของชีวิต
120. ดับไม่เหลือ
121. เด็กจะเป็นผู้สร้างโลกในอนาคต
122. ตลาดหน้าเชิงตะกอน
123. ตัวกู-ของกู
124. ตัวตนคืออะไร
125. ตัวเองที่ทุกคนควรรู้จัก
126. ตามรอยพระอรหันต์
127. คายก่อนตาย
128. ตำราดูพระและวินัยของภิกษุ
129. ถอนความยึดมั่นตามหลักพระพุทธศาสนา
130. ทรัพย์สมบัติคืออะไร
131. ทศพิศราชธรรม
132. ทางตามหลักพระพุทธศาสนา
133. ทางสายเดียวที่ทุกคนต้องเดิน
134. ทางห้ามเดินสองแพร่ง
135. ทางออกที่ ๓ แห่งยุคปัจจุบัน
136. ท่านจะได้อะไรจากสวนโมกข์
137. ทาน-ศีล-ภาวนา
138. ทำงานให้สนุกได้อย่างไร
139. ทำบุญสามแบบ
140. ทำอย่างไรจึงว่างและอยู่เหนือโลก
141. ทิศาธรรม
142. ที่พึ่งสูงสุดคือความถูกต้อง
143. ทุกข์ทนสามโลก
144. เทคนิคของความเป็นมนุษย์
145. โทษลับลับเป็นพิเศษของตัวเอง
146. ธรรมคือทุกสิ่งที่เป็นสำหรับมนุษย์
147. ธรรมชาติแห่งชีวิต
148. ธรรมชาติแห่งชีวิต คือกระแสแห่งการพัฒนา
149. ธรรมทานก่อนตาย
150. ธรรมที่ควรเติมลงในชีวิต
151. ธรรมน้ำ ล้าง ธรรมโคลน
152. ธรรมบรรยายพิเศษในสวนโมกข์
153. ธรรมวิจักขณา
154. ธรรมวิไลสนา
155. ธรรมศาสตร์ในขั้นที่จะสามารถช่วยโลกได้
156. ธรรมศาสตร์ในการฆ่ากิเลสตามอันดับแรก
157. ธรรมศาสตร์ในการเปิดสวรรค์
158. ธรรมศาสตร์ในการเปิดบารมี
159. ธรรมศาสตร์มี เมื่อมีการปฏิบัติ

160. ธรรมสังฆะ
161. ธรรมโอสถ
162. ธรรมะ ๒๔ เหลี่ยม
163. ธรรมะคือความงาม-ความงามคือธรรมะ
164. ธรรมะคือสิ่งที่ทำให้โลกดงม
165. ธรรมะคุ้มครองโลก
166. ธรรมะคู่ชีวิต
167. ธรรมะในฐานะสิ่งที่ต้องศึกษา ทั้งชนิดมีตัวตนและไม่มีตัวตน
168. ธรรมะเป็นการพัฒนาคน จากบุญชนมาเป็นพระอริยเจ้า
169. ธรรมะเป็นอมตะ
170. ธรรมะรักษาจิตผู้สูงอายุ
171. ธรรมะสถานอโศก
172. ธรรมะสังฆะของธรรมชาติกับอุดมคติทางการเมือง
173. ธรรมะสำหรับคนเกลียดวัด
174. ธรรมะสำหรับคนเจ็บไข้
175. ธรรมะสำหรับผู้สูงอายุ
176. ธรรมะสำหรับสังคม
177. ธรรมะโอวาทสำหรับคนเจ็บไข้
178. ธรรมานุภาพ
179. ชัมมิกสังคมนิยม
180. นิทานภาพล้อคน
181. นิพพาน
182. นิพพานที่นี้และเดี๋ยวนี้
183. นิพพานสำหรับทุกคน
184. นีวรณ
185. แนวการปฏิบัติธรรมในสวนโมกข์
186. บทช่วยจำสำหรับเรื่องอัมมมยคา
187. บวช ๓ เดือน
188. บวชทำไม
189. บุญญกิริยาวัตถุ
190. บำเพ็ญบารมี
191. ปฏิจสงมุปบาท
192. ปฏิจสงมุปบาทคืออะไร
193. ปฏิจสงมุปบาทในชีวิตประจำวัน
194. ปณิธาน ๓ ประการ
195. ปทานุกรมธรรมะสำหรับชาวบ้าน
196. ประมวลปรมัตถธรรมที่คนธรรมดาควรทราบ
197. ประมวลรูปแบบแห่งสากลพรหมจรรย์
198. ประโยชน์ของความกตัญญู
199. ปราบกธรรมชุดนึ่งกลางทรายในสวนโมกข์
200. ปริญญาจากสวนโมกข์
201. ปรีโยสานแห่งชีวิตวัหาร
202. ปรีสนาธรรมชุดกายนคร
203. ปลายทางของชีวิต
204. ปวารณา และธรรมะในฐานะสิ่งที่ต้องศึกษา
205. ป่วย ๓ เดือนเกิดสมุคเล่มนี้
206. ปัจจัยสำคัญแห่งชีวิตวัหาร
207. ปัญหาที่เกิดจากการศึกษาไม่สมบูรณ์แบบ
208. ปั้นมนุษย์แต่ยังเด็ก
209. ปาฏิหาริย์แห่งอัมมมยคา
210. ป่ารกสามดง
211. ปีใหม่ ๓ แบบ
212. ปีใหม่มีสำหรับคิดกว่าปีเก่า
213. เป้าหมายของชีวิต
214. แผ่นดินทองต้องสร้างด้วยแผ่นดินธรรม
215. ผู้ครองเรือน
216. ฝึกจิตให้รู้จักโลก
217. พบชีวิตจริง
218. พรดีปีใหม่
219. พรตลอดปี ชีวิตดีตลอดไป
220. พรพระธรรม
221. พรสำหรับปีใหม่
222. พรหมจรรย์ของการบวช
223. พระ-ครู-แพทย์
224. พระคุณของแม่
225. พระคุณที่อินเดียมีต่อไทย
226. พระไตรลักษณ์
227. พระธรรมคติ
228. พระบาลีมหาสติปัญญาฐานสูตร
229. พระพุทธเจ้าที่ท่านยังไม่รู้จัก
230. พระพุทธเจ้าพระองค์จริงคือพระธรรม
231. พระพุทธศาสนา
232. พระพุทธองค์จริง
233. พระพุทธคุณค่ากลอน
234. พระรัตนตรัยที่ท่านทั้งหลายยังไม่รู้จัก
235. พระรัตนตรัยนั่นแหละคือตัวพุทธศาสนา
236. พระสงฆ์ที่โลกต้องการ
237. พุทธยาแห่งชีวิต
238. พลังผลักดันของชีวิต
239. พหุลาเนาสนี
240. พ่อแม่สมบูรณ์แบบ
241. พัฒนาชีวิตด้วยพระไตรลักษณ์
242. ฟินัยกรรม
243. พุทธทาสกับสวนโมกข์
244. พุทธทาสตอบปัญหา
245. พุทธทาสลิจิต เล่ม ๑
246. พุทธทาสลิจิต เล่ม ๒

247. พุทธทาสลิจิต เล่ม ๓
248. พุทธประวัติ ฉบับวิจารณ์
249. พุทธประวัติสำหรับเยาวชน
250. พุทธธรรมสำหรับนักเรียน
251. พุทธวิธีชุบชีวิตในยามตกอับ
252. พุทธวิธีชุบชีวิตในยามมีความทุกข์
253. พุทธศาสนาช่วยเราในปัจจุบันได้อย่างไร
254. พุทธศาสนาชั้นอนุชน
255. พุทธศาสนาไม่ได้สอนให้หุ่ดหรือคิดเพียงแต่ความดี
256. โภธิปักขิยธรรม
257. ฟ้าสางทางธรรม
258. ฟ้าสางทางธรรมโฆษณ์
259. ภาพจากจิตสู่จิต
260. ภาพปริศนาธรรม
261. ภาพปริศนาธรรมชุดเซ็น
262. ภาพฝาผนังโรงมหรสพทางวิญญาน
263. ภาพพุทธประวัติจากหินสลัก ยุคก่อนมีพระพุทธรูป
264. ภาพล้อความจริง
265. ภาษาคอน-ภาษาธรรม เรามาकिनเวลากันเถิด
266. ภูเขาแห่งวิถีพุทธธรรม
267. มนุษย์ทำสงครามกับพระธรรมหรือพระเจ้า
268. มนุษย์สุนัข
269. มรดกธรรม
270. มองพุทธศาสนา
271. มองโลก
272. มองศาสนา
273. มาร-นิรวณ์
274. เมื่อพอใจในหน้าที่ที่กำลังกระทำ ก็มีสวรรค์อยู่ ณ ที่
นั้นเอง
275. แม่-ปรมัตวิจารณ์เรื่องแม่
276. ไม้วุ่นจะว่าง
277. ไม้อิงสามขา
278. ยอดแห่งความสุข
279. ยาระงับสรรพโรค
280. ยิ่งฉลาดยิ่งทุกข์
281. ยุวธรรมสำหรับเยาวชน
282. รากฐานที่มั่นคงแห่งความเป็นมนุษย์
283. เรามาकिनเวลากันเถิด
284. เรียนพุทธศาสนาใน ๑๕ นาที
285. เรื่องที่ต้องรู้ หรือควรรู้
286. ลักษณะแห่งธัมมิกภาพ
287. เด็กอายุแล้วมาอยู่กับอติมมยตา
288. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา
289. โลกอื่น
290. วันครู
291. ว่างตามหลักพุทธศาสนา
292. วิถีแห่งการเข้าถึงพุทธธรรม
293. วิถีแห่งการบรรเทาทุกข์
294. วิชณะความตาย
295. วิธีทำชีวิตให้เต็มบริบูรณ์
296. วิธีปฏิบัติธรรมทางลัด
297. วิธีระงับดับทุกข์
298. วิธีสร้างความสำราญใจให้ชีวิต
299. วิธีสร้างความสุขสดใสให้ชีวิต
300. วิปัสสนาระบบลัดสั้น
301. วิมุตตายณะทางรอด ๕ ประการ
302. วิวาทะเรื่องจิตว่าง
303. เวลา ที่มีอิทธิพลให้อายุสั้น อายุยืน
304. เวียนวนสามวง
305. ศาสดาสามอัน
306. ศาสนาคืออะไร
307. ศาสนาสำหรับปัญญาชน
308. ศิลปสำหรับการมีชีวิตอยู่ในโลก
309. ศิลปแห่งชีวิต
310. ศิลปะการใช้สติในทุกกรณี
311. ศิลปะการดำเนินชีวิต
312. ศิลปะและสุนทรีย์ภาพทางจิตวิญญาน
313. ศิลปะสำหรับการมีชีวิตอยู่ในโลก
314. ศิลปะแห่งการใช้เคล็ดจากหัวใจพระธรรม
315. ศิลปะแห่งการใช้สติในทุกกรณี
316. ศึกษาธรรมะอย่างถูกวิธี
317. สติและการฝึกสติ
318. สมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภาร ผู้เป็นเอก
อัครศาสนูปถัมภกแห่งประเทศไทย
319. สมานธิเบื้องต้น
320. สรุปผลของการใช้ธรรมศาสตร์
321. สวดมนต์แปลพิเศษต่าง ๆ ใช้ในสวนโมกข์
322. สวรรค์ในทุกริยาบถ
323. สวรรค์ในหน้าที่การงาน
324. สหายธรรมของอติมมยตา
325. สังฆารธรรม
326. สังฆธรรมของชีวิต
327. สัญญา ๔ ประการ
328. สันโดยเป็นทรัพย์ยิ่ง
329. สันทิฎฐิโก
330. สัมมาทิฎฐิ
331. สัมมาทิฎฐิช่วยโลกได้อย่างไร
332. สิ่งทั้งปวงเป็นอนัตตา

333.	สิ่งที่ดีที่สุดสำหรับมนุษย์	360.	เห็นปฏิจางสมุปบาทคือเห็นพระพุทธเจ้า
334.	สิ่งที่ต้องทำให้ดีกว่าปีเก่า	361.	เหนือวิทยาศาสตร์
335.	สิ่งแรกที่จะต้องรู้จักนั้นคือความทุกข์	362.	อติมมยคา
336.	สุดยอดของความถูกต้องคือนิพพาน	363.	อติมมยคาถา
337.	สุดยอดที่มนุษย์จะไปถึงได้คือความเป็นพระอรหันต์	364.	อติมมยคาถากับปัญหาของมนุษย์ยุคปรมาณู
338.	สุญญตา	365.	อติมมยคาถากับสันติภาพ
339.	ผู้ชีวิตสงบเย็น	366.	อติมมยคาถาซื้อขายอะไรได้บ้าง
340.	สูตรของเว่ยหล่าง	367.	อติมมยคาถาที่ควรจะรู้จักไว้บ้าง
341.	หนทางรอดของมนุษย์เรา	368.	อติมมยคาถาประยุกต์
342.	หนทางแห่งชีวิตใหม่	369.	อติมมยคาถาสำหรับชาวบ้าน
343.	หนทางอันประเสริฐสำหรับดำเนินชีวิต	370.	อนัตตาของพระพุทธเจ้า
344.	หน้าที่ของคน	371.	อนุทินปฏิบัติธรรม
345.	หลักเกณฑ์ที่จะช่วยโลกให้รอดอยู่ได้	372.	อบรมพระธรรมทูต
346.	หลักตัดสินปัญหาชีวิต	373.	อภิธรรมคืออะไร
347.	หลักเตรียมใจ	374.	อริยสังข์
348.	หลักธรรมของผู้ครองเรือน	375.	อริยสังข์และอติมมยคาถา
349.	หลักธรรมของพระพุทธศาสนา	376.	อัสติสังข์จักรยาสุสมาสูตรณ์
350.	หลักธรรมที่แสดงความว่าง	377.	ออกพรรษา ออกมาเสียจากความทุกข์
351.	หลักธรรมสำหรับนักศึกษา	378.	อานาปานสติภาวนา
352.	หลักปฏิบัติที่สำคัญในพระพุทธศาสนา	379.	อารัมภกถาของการเลิกอายุ
353.	หลักพระพุทธศาสนาที่บอกว่าอะไรเป็นอะไร	380.	อาหารหล่อเลี้ยงใจ
354.	หัวข้อธรรมในคำกลอน	381.	อิทัปปัจจยตาในฐานะหัวใจแห่งพระพุทธศาสนา
355.	หัวใจของธรรมะ	382.	อุคมคคิของความเป็นแพทย์
356.	หัวใจธรรมศาสตร์ ในพระพุทธศาสนา	383.	อุตสาทกรรมสัมมัตตา
357.	หัวใจปรมัตถธรรม	384.	อุปสรรคของการเข้าถึงธรรม
358.	หายนธรรมของโลกมรราวาส	385.	โอวาทท่านพุทธทาส
359.	เห็นธรรมชาติ	386.	โอวาทท่านพุทธทาสแด่ยุวชน

การอนุรักษ์ต้นฉบับ

และการศึกษาเรียนรู้กระบวนการวิธีการทำงานของพุทธทาส

นอกจากงานหนังสือที่มีการจัดทำในรูปแบบสิ่งตีพิมพ์ไปเรียบร้อยแล้ว ผลงานของท่านพุทธทาส ในรูปลิขิตแบบต่างๆ ด้วยลายมือของท่าน เองยังมีอีกมากมาย เช่น บัตรย่อเรื่อง (ซึ่งเป็นคำที่ท่านเรียกใช้การทำบัตรเตรียมไว้สำหรับการแสดงธรรมบรรยาย) งานต้นฉบับ บทกลอน และบันทึกต่าง ๆ ที่มีอยู่อย่างมากมาย ดังนั้น เพื่ออนุรักษ์และเผยแพร่งานดังกล่าว ทั้งเป็นแหล่งสำหรับการศึกษาเรียนรู้กระบวนการเรียนรู้และวิธีทำงานของท่านพุทธทาส จึงได้มีการนำเอาเอกสารดังกล่าวจำนวนหนึ่งไปตีพิมพ์เผยแพร่แล้ว ดังนี้

พุทธทาสลิขิตคำกลอน (พย.๒๕๔๖) พุทธทาสลิขิตข้อธรรม บันทึกนี้ก็ได้เอง

2495 - 1952 (พค.๒๕๔๗)

พินัยกรรมของพุทธทาส ระบบธรรมเท่าที่นึกได้ (ธค.๒๕๔๘) บทพระธรรมประจำ

ภาพ : คำนำ และ สีสธรรม (มีนาคม ๒๕๔๙) บทพระธรรมประจำภาพ :

ปรมัตถธรรม (เมษายน ๒๕๔๙) บทพระธรรมประจำภาพ: ภาพสี อื่น ๆ ซ้ำ ๆ เกินชุด

และบทวิเคราะห์ (พฤษภาคม ๒๕๔๙) โลกวิปริต : หัวข้อลืออายุ 2519 (กุมภาพันธ์

๒๕๔๙)

การเมืองคืออะไร ? (มีนาคม ๒๕๔๙) จดหมายอาจารย์พุทธทาส - ญาติธรรม (พฤศจิกายน ๒๕๔๙)

ไถ่วัลยธรรม หัวข้อบรรยาย เสาร์วิสาขบูชา ๒๕๑๖ (รวม ๑๓ ครั้ง) บันทึกไปอินเดีย

ของพุทธทาส (เมษายน ๒๕๔๙)

หนังสือของพุทธทาสภิกขุ

ที่แปลและตีพิมพ์เป็นภาษาต่างประเทศ

ท่านพุทธทาสเคยปรารภไว้ว่า “การที่จะช่วยกันเผยแผ่พระศาสนาออกไปนอกประเทศ...ชาวต่างประเทศนั้นแหละควรจะได้รับ

ภาระสอนพุทธศาสนาในต่างประเทศ เราสู้เขาไม่ได้ดอก เพราะว่าเรามันพูดไม่เป็น...ไม่ถึงขนาด ให้ชาวต่างประเทศเขามาศึกษาธรรมะ แล้วเขา

เอาไปเผยแผ่กันเองในหมู่ชาวต่างประเทศ” แม้การดำเนินการเพื่อวัตถุประสงค์ดังกล่าวนี้จะอยู่ในวงจำกัด แต่จนถึงปัจจุบัน ก็มีผลงานของท่าน

เป็นภาษาต่างประเทศแล้ว ทั้งภาษาอังกฤษ เยอรมัน จีน ญี่ปุ่น และภาษาอื่นๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง หนังสือเรื่อง คู่มือมนุษย (Handbook for

Mankind) ซึ่งเป็นหนังสือที่รับรู้และกล่าวถึงมากที่สุดทั่วโลก

รายการหนังสือภาษาต่างประเทศของพุทธทาส

A Buddhist Charter, trans. Dr. Mongkol Dejnakarindra and Somsri Thammasarnsophon. Surat Thani: Suan Mokkhabalārāma, 1985. (Reprinted by Dhammadāna, 2006).

A Shortcut through Vipassanā Meditation. n.p., n.d.

Ānāpānasati (Mindfulness with Breathing), trans. Nāgasena Bhikkhu. Bangkok: The Sublime Life Mission, 1980.

Ānāpānasati (Mindfulness with Breathing), trans. Santikaro Bhikkhu. Bangkok: Dhamma Study and Practice Group, 1988. (Reprinted by Dhammadāna, 2006).

Ānāpānasati-Die Sanfte Heilung der Spirituellen Krankheit, trans. Manfred Wiesberger. München: Buddhistische Gesellschaft München e.V., 2002. (Reprinted by Dhammadāna, 2006).

Anatta & Rebirth, trans. Santikaro Bhikkhu. Surat Thani: Liberation/Evolution, 1991.

Another Kind of Birth or the Danger of “I”, trans. R.B. n.p., 1974.

Atammayatā, trans. Sompong Punsigha. n.p., n.d.

Buddha-Dhamma for Students, trans. Ariyananda Bhikkhu. Nonthaburi: Dhamma Study and Practice Group, 1988.

Chanting Book, trans. Santikaro Bhikkhu. Surat Thani:

- Santikaro Bhikkhu.
Christianity and Buddhism, trans. Bhikkhu Puñño, et al.
 Bangkok: The Sublime Life Mission, n.d. (Reprinted by Dhammadāna, 2002).
- Das Buddhistische ABC: Dhamma-Prinzipien für kluge Leute**, trans. München: Manfred Wiesberger. Buddhistische Gesellschaft München e.V., 2005. (Reprinted by Dhammadāna, 2006).
- Dhamma-The World Saviour**, trans. Roderick Bucknell. n.p., n.d.
- Dhammic Socialism**, trans. Donald K. Swearer. Bangkok: Thai Inter-Religious Commission for Development, 1993.
- Exchanging Dhamma while Fighting**. Bangkok: The Sublime Life Mission, n.d.
- Food for Thought: Some Teaching of Buddhādāsa Bhikkhu**, trans. Grant A. Olson. Hinsdale, Illinois: Buddhadhamma Meditation Center, n.d.
- Gesänge und Sprüche zur Verehrung und Andacht in Dhamma**, trans. Siricando and Pasadiko Bhikkhu. Surat Thani: Suan Mokkhabalārāma, 1968. (Reprinted by Dhammadāna, 2002).
- Handbook for Mankind**. trans. Ariyananda Bhikkhu. Bangkok: Dhamma Study and Practice Group, 1989. (Reprinted by Dhammadāna, 2005).
- Handbuch für die Menschheit**, trans. Manfred Wiesberger. Dhamma Study and Practice Group, n.d. (Reprinted by Dhammadāna, 2006).
- Happiness and Hunger**, trans. Santikaro Bhikkhu. Surat Thani: Liberation/Evolution, 1987.
- Heart-Wood from the Bo Tree**. Bangkok: The Sublime Life Mission, 1984. (Reprinted by Dhammadāna, 2005).
- Heartwood of the Bodhi Tree**, trans. Dhammavicayo. Santikaro Bhikkhu, eds. Somerville: Wisdom Publication, 1994.
- In Samsāra Exists Nibbāna**, trans. Thawee Sribunruang. Bangkok: The Sublime Life Mission, 1970.
- India's Benevolence to Thailand**, trans. Karuna Kusalasaya. Nonthaburi: Dhamma Study and Practice Group, n.d. (Reprinted by Dhammadāna, 2005).
- Keys to Natural Truth**, trans. Santikaro Bhikkhu, Roderick Bucknell et al. Nonthaburi: Dhamma Study and Practice Group, 1988. (Reprinted by Buddhādāsa Foundation, 1999).
- Life Should Be Harnessed by Two Buffaloes**, trans. James Ratan Nantho Bhikkhu. Bangkok: Buddhādāsa Foundation, 2000.
- Looking Within**. n.p., n.d.
- Me and Mine**, trans. Donald K. Swearer. Albany, N.Y.: Suny Press, 1989.
- Messages of Truth from Suan Mokkh**, trans. Dr. Mongkol Dejnakintra. Bangkok: Dhamma Study and Practice Group, 2001.
- No Death**, trans. Dr. Kosum Sukthaworn. Surat Thani: Suan Mokkhabalārāma, 1998.
- No Religion**, trans. Bhikkhu Puñño, revised by Santikaro Bhikkhu. Illinois: Buddhadhamma Meditation Center, 1993. (Reprinted by Buddhādāsa Foundation, 2005).
- Paticcasamuppada: Practical Dependent Origination**, trans. Steve Schmidt. n.p., 1986. (Reprinted by Dhammadāna, 2002).

- Prison of Life***, trans. Santikaro Bhikkhu. n.p., 1989.
- Some Marvellous Aspects of Theravāda Buddhism***, trans. Stephen R. Schmidt. Bangkok: Dhamma Study and Practice Group, 1991. (Reprinted by Dhammadāna, 2005).
- Study Buddhism in 15 Minutes***, trans. H.G. Grether. n.p., n.d.
- Teaching Dhamma by Pictures***, trans. Sulak Sivaraksa, Donald Sweetbaum and Khantipalo Bhikkhu. Bangkok: Social Science Association Press of Thailand, 1968.
- Siamesische Illustrationen der Buddhalehre***, trans. Pasadika Bhikkhu. Bangkok: Social Science Association Press of Thailand, 1968.
- The 24 Dimensions of Dhamma***, trans. Suny Ram-Indra. Bangkok: Suan Usom Foundation, 1986. (Reprinted by Dhammadāna, 2005).
- The A, B, C of Buddhism***, trans. Stephen R. Schmidt. Surat Thani: Suan Mokkhabalārāma, 1982. (Reprinted by Dhammadāna, 2005).
- The Buddha's Doctrine of Anattā***, Suny Ram-Indra, et al. Nonthaburi: Dhamma Study and Practice Group, 1990. (Reprinted by Dhammadāna, 2002).
- “The Dhamma-Truth of Samatha-Vipassana for the Nuclear Age.” Lecture at Suan Mokkhabalārāma, Surat Thani, 31 March 1984**, trans. Santikaaro Bhikkhu. [http://www.suanmokkh.org/archive/pdf/nat_cure.pdf]
- The First Ten Years of Suan Mokkh***, trans. Mongkol Dejnakintra. Bangkok: Dhamma Study and Practice Group, 1990. (Reprinted by Dhammadāna, 2005).
- The Natural Cure For Spiritual Disease: A Guide into Buddhist Science***, trans. Santikaro Bhikkhu. Nonthaburi: Vuddhidhamma Fund, 1991.
- The Right Approach to Dhamma***. Bangkok: The Sublime Life Mission, n.d.
- Thoughts & Experiences***, trans. Poonsiri Phanumphai and Santikaro Bhikkhu. Surat Thani: Dhammadāna Foundation, 2003.
- Toward Buddha-Dhamma***, trans. Nāgasena Bhikkhu. Bangkok: The Sublime Life Mission, 1968. (Reprinted by Dhammadāna, 2002).
- Toward the Truth***, trans. Donald K. Swearer. Philadelphia: The Westminster Press, 1971.
- Two Kinds of Language***, trans. Ariyananda Bhikkhu. Bangkok: Sublime Life Mission, 1969.
- Why Were We Worn?***, trans. Roderick Bucknell. Bangkok: Sublime Life Mission, 1970.
- Why Vipassana?***, trans. Santikaro Bhikkhu. Surat Thani: Liberation/Evolution, 1988.
- Zwei Arten der Sprache***, trans. Frau Ros Rattka. Zürich: Theseys-verlag ag zürich, 1979. (Reprinted by Dhammadāna, 2002).

บันทึกเสียงธรรมบรรยายของท่านพุทธทาสนับเป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่ง ทั้งนี้ ดังที่ท่านได้อธิบายว่า

“เวลาเขียนบทความ เขียนอะไรที่จะไปพิมพ์ ผมมักพิมพ์คิดเลย เขียนด้วยปากกามันไม่ทันความคิด เคี้ยวมันลึม วกไปวนมา ยุ่งหัว เขียนแล้วบางที่ตัวเองก็อ่านไม่ออก เลยใช้พิมพ์เป็นนิตย....ตอนมาอยู่นี่สัก ๑๕ ปีแล้ว เริ่มหยุดงานเขียน ใช้พูดใส่เทปแทน เริ่มยุคมีเทปแล้วก็ค่อย ๆ เลิกเขียน ร่างกายมันเริ่มไม่ค่อยอำนวยด้วย มันไม่มีแรง มันลดความว่องไว มือติดพิมพ์ไม่ทันความคิด ทำให้ยุ่งยาก เลยใช้หัดตาพูด นึกให้ดีที่สุดแล้วพูดออกมา อยู่ในเทปแล้ว เอาไปลอก ลอกแล้วยังเอามาแก้ไขได้ แต่ตอนหลัง ๆ ก็ไม่ได้แก้ไข ลอกแล้วก็เอาไปพิมพ์เลย ถ้าแก้ไขได้คงจะดีกว่านี้นักมาก.....”

เทปเสียงธรรมบรรยายของท่านพุทธทาสจึงมีมากและเป็นระบบ ตลอดจนการบรรยายอบรมต่าง ๆ ทั้งแก่ข้าราชการ นักศึกษา ปัญญาชน ตลอดจนประชาชน พระภิกษุสงฆ์คณะต่าง ๆ ที่มาขังสวนโมกข์บางวันหลายคณะ จนแม้กระทั่งการเทศน์ทางวิทยุโทรทัศน์ ส่วนเป็นต้นฉบับของหนังสือแทบทุกเล่มในระยะต่อ ๆ มา

ตัวอย่างบทรย่อเรื่อง

ทะเบียนสื่อเสียงธรรมบรรยายชุดหลักคือ ชุดธรรมบรรยายประจำวันเสาร์ ตั้งแต่ปี ๒๕๑๔ – ๒๕๓๔ รวม ๒๑ ปี ละ ๓ ภาค (มาฆบูชา วิสาขบูชา และ อาสาฬหบูชา) นับได้ ๕๗ หัวเรื่องใหญ่ ซึ่งได้ตีพิมพ์เป็นหนังสือธรรมโฆษณ์ของพุทธทาสแล้ว ๓๕ เล่ม กับธรรมบรรยายในชุดอื่น ๆ และในโอกาสต่างๆ อีกมากมาย รวมทั้งสิ้นแล้วนับหลายร้อยรายการ ผู้สนใจสามารถสืบค้นละเอียดขอแลกเปลี่ยนได้ที่โรงมหารสพทางวิญญูณ ในสวนโมกขพลาราม

รายการบรรยายธรรมประจำวันเสาร์ที่ยังมีได้ตีพิมพ์เผยแพร่

- ธรรมปทานุกรม ภาควิสาขบูชา พ.ศ. ๒๕๑๓
- ธรรมปทานุกรม, การจำพรรษา ภาคอาสาฬหบูชา พ.ศ. ๒๕๑๘
- เยาวชนกับศีลธรรม ภาคมาฆบูชา พ.ศ. ๒๕๒๐
- ธรรมะสำหรับคนเกลียดวัด ภาคอาสาฬหบูชา พ.ศ. ๒๕๒๐
- ธรรมสังัจจปภินณกะ ภาคมาฆบูชา พ.ศ. ๒๕๒๐
- สิ่งสำคัญที่พากันมองข้าม ภาควิสาขบูชา พ.ศ. ๒๕๒๒
- มนุษยธรรมปริทรรศน์ ภาคมาฆบูชา พ.ศ. ๒๕๒๓
- ปรมัตถศิลป์แห่งการครองชีวิต ภาควิสาขบูชา พ.ศ. ๒๕๒๓
- ชีวิตโหวหาร ภาคมาฆบูชา พ.ศ. ๒๕๒๕
- ภินณกธรรมบรรยาย ภาควิสาขบูชา พ.ศ. ๒๕๒๕
- ธรรมชีวิต ภาคอาสาฬหบูชา พ.ศ. ๒๕๒๖
- ธรรมะคำเดียว ภาควิสาขบูชา พ.ศ. ๒๕๒๘
- ธรรมะโดยหลักพื้นฐาน ภาคอาสาฬหบูชา พ.ศ. ๒๕๒๘
- ธรรมะคือสิ่งพัฒนาชีวิต ภาคมาฆบูชา พ.ศ. ๒๕๓๐
- ภาษาคน – ภาษาธรรม ภาควิสาขบูชา พ.ศ. ๒๕๓๐
- สิ่งที่ต้องทำให้ดีกว่าปีเก่า ภาคมาฆบูชา พ.ศ. ๒๕๓๑
- ชีวิตทุกแง่มุม (การเลิกอายุ) ภาคอาสาฬหบูชา พ.ศ. ๒๕๓๒
- ธรรมะที่ต้องรู้เป็นคู่ชีวิต ภาคมาฆบูชา พ.ศ. ๒๕๓๓
- ธรรมะที่ต้องรู้เป็นคู่ชีวิต (ต่อ) ภาควิสาขบูชา พ.ศ. ๒๕๓๓

ธรรมะที่ค้ำชูเป็นคู่ชีวิต (ต่อ) ภาคอาสารพหุชา พ.ศ. ๒๕๓๓

สิ่งที่ท่านยังไม่รู้จัก ภาคมานพชา พ.ศ. ๒๕๓๔

สิ่งที่ท่านยังไม่รู้จัก(ต่อ) ภาควิสาขบูชา พ.ศ. ๒๕๓๔

อินเทอร์เน็ต

ในปัจจุบัน ผลงานของพุทธศาสนิกชนยังเป็นที่เผยแพร่ในเว็บไซต์ต่างๆ ทางอินเทอร์เน็ตมากมาย ดังตัวอย่างเว็บไซต์หลักๆ บางแห่งที่ยกมานี้

ภาษาไทย

<http://www.buddhadasa.org>

<http://www.buddhadasa.com>

<http://ixora.com/manchusree/thai/thai.htm>

<http://www.geocities.com/Athens/Olympus/1288/>

<http://www.rosenini.com/spiritualtheatre/>

ภาษาอังกฤษ

<http://www.suanmokkh.org>

<http://www.buddhanet.net/budasa.htm>

http://www.dharmaweb.org/index.php/Category:Buddhadasa_Bhikkhu

<http://www.links.net/vita/swat/course/dasanet.html>

ภาษาเยอรมัน

<http://www.hdammm.de/buddha/buddhadasa.php>

<http://indologica.blogg.de/eintrag.php?id=677>

<http://www.dhamma-dana.de/buecher.htm#buddhadasa>

<http://www.dci.dk/?artikel=848>

<http://retreat-infos.de/ri-Thailand-WatSuanMokkh.htm>

ภาษาญี่ปุ่น

<http://www.dia.janis.or.jp/~soga/buddhada.html>

ภาษาจีน

<http://www.gaya.org.tw/publisher/fain/buddhadasa.htm>

<http://ccbs.ntu.edu.tw/FULLTEXT/JR-BJ013/bj086812.htm>

<http://go.6to23.com/moxianju/bud/fs/wen/047.htm>

ภาษาอื่นๆ

http://www.theravada.dk/readarticle.php?article_id=1

<http://mahajana.net/users/theravada/sangha/suanmokkh.htm>

ทั้ง

“แล้วอีกอย่างหนึ่งก็คือความคิดที่ผุดออกมาเอง ไม่ได้เจตนา มันมีเหตุปัจจัยของมันอย่างสมบูรณ์อยู่ข้างใน อย่างที่เคยเล่าแล้วว่า ต้องรีบจดไว้เพราะมันหายไปได้ชนิดที่ไม่กลับมาอีก สมัยอยู่พุมเรียง ความคิดแบบนี้มักจะออกตอนเดินมาเทศน์ เมื่อมาอยู่นี้แล้ว จะออกตอนบิณฑบาต ความคิดอะไรมันโผล่ออกมาอย่างลึกลับซึ่งชนิดไม่เคยคิดมาก่อน และแปลกใหม่ที่สุด มันไม่เจตนา แต่มันพลุกอย่างไรก็ไม่รู้ เดินบิณฑบาตเขาน้ำผุด เขียนจนเต็มฝ่ามือเยอะเยอะ กลับมาถึงก็ล่อกลงสมุด เวลาบิณฑบาตมีปากกาไปด้วย”

ตัวอย่างกระดาษบันทึก สมุดบันทึกต่าง ๆ
หนังสือบันทึกนี้ก็ได้เอง

“เวลาบิณฑบาตรู้สึกว่ามันมาก จนไม่ได้เก็บไว้หมด เวลาเดินจิตมันเป็นสมาธิ ในพระบาสิมีอยู่ข้อหนึ่ง กรรณฐานเวลาเดิน จะทนทานต่อการพิสูจน์ที่สุด ไม่เหมือนกับอริยาบถนอน มันฝันเรื่อย ๆ พอลุกขึ้นมา นั่ง มันก็คิดแล้ว ถ้าออกมาเวลาเดินมันยากที่จะคิด แต่ความคิดที่เกิดเวลานอนก็มีบ้างเหมือนกันที่จดเอาไว้ มีคนซื้อปากกาการ์ตูนที่มีไฟฉายอยู่ในนั้นมาให้ พอกดก็มีไฟเขียนได้ในที่มืด ๆ เลย”

“เราจดมาตั้งแต่แรก ๆ มีสวนโมกข์เก่าจนทุกวันนี้ จดไว้นาน ๆ ก็เปิดดูบ่อย ๆว่าจะเอาไปใช้อะไรได้ที่ไหน ก็เอาไปใช้ เอาไปใส่ในเรื่องนั้นเรื่องนี้”

“เดี๋ยวนี้จดแล้วไม่ค่อยได้เก็บ จดไว้ตามซองจดหมายก็มี ความจริงสมุดโน้ตประจำตัวก็มี โน้ตโดยตั้งใจสำหรับเป็นคู่มือเทศน์สำหรับพูด แต่คนอื่นอ่านไม่รู้เรื่อง อ่านได้คนเดียว และมักไม่ชอบใส่กระดาษไปเลยจดตามแต่จะหากระดาษได้ใกล้ ๆ มือ ”

“เวลาเดิน...คิดได้ก็จดใส่มือ มาถึงก็จดลงกระดาษ เพราะความคิดดี ๆ แบบนี้ บางทีมันเกิดขึ้นแล้วมันจะไม่กลับมาอีก ”

พุทธทาสทุกคน

“ความหมายของคำว่า พุทธทาส เกิดขึ้นจากความรู้สึกว่าไม่มีอะไรดีกว่า ชีวิตของเราจะอยู่ต่อไปอีกกี่ปีก็ตามใจ ถ้าจะใช้ให้เป็นประโยชน์ที่สุดและสูงสุดก็ควรจะทำงานนี้ คือรับใช้พระพุทธเจ้าด้วยการทำให้พุทธศาสนาแพร่หลายไป มีประโยชน์แก่คนทุกคนในโลกก็แล้วกัน”

“แล้วอาตมายังคิดด้วยความรู้สึกริษยาว่าพุทธบริษัททุกคนเป็นพุทธทาสอยู่แล้วในตัว ไม่ใช่แต่เรา แต่เขาทำงานอย่างพุทธทาสอยู่แล้วทุกคน ช่วยรักษาบำรุงเผยแผ่พระพุทธศาสนา ฉะนั้นเราก็ไม่ยกตัว ไม่อวดดี ไม่จองหองพองจนว่าเป็นพุทธทาสแต่เราคนเดียวเท่านั้น”

“เท่าที่พิมพ์ออกมาเล่มนี้ก็เรียกว่าโล่งไปที เราได้ทำสิ่งที่มันสมควรจะทำ ไม่เสียค่าข้าวสุกของผู้อื่นแล้ว เชื่อว่ามันคุ้มค่า อย่างน้อยผมกล้าพูดได้อย่างหนึ่งว่า เดียวนี้ไม่มีใครในประเทศสงบได้ว่าไม่มีหนังสือธรรมะอ่าน ก่อนนี้ได้ยินคนพูดจนคิดปากว่าไม่มีหนังสือธรรมะจะอ่าน เราก็ยังคิดปาก ไม่มีหนังสือธรรมะจะอ่าน ตอนนี้นับไม่ได้สักแล้ว”

ท่านพุทธทาสได้แนะนำถึงงานของท่านไว้ว่า

“พอใจถึงที่สุดก็คือ อริยสังจากพระโอรุส รู้สึกว่าทำได้สมบูรณ์ที่สุด พอใจว่าทุกเรื่อง ผাগไว้เป็นอนุสรณ์ในโลกได้...แต่ผมพูดว่าพอใจทุกเล่มดีกว่า แต่ละเล่มมันมีอะไรพอดีของมันแง่หนึ่งเสมอ”

สำหรับผู้ที่ไม่เคยศึกษาพุทธศาสนามาก่อน แต่ต้องการเริ่มศึกษา ท่านเคยกล่าวไว้ว่า

“โดยมากจะแนะนำให้อ่านหนังสือบรมธรรม มี ๒ เล่ม แล้วก็อ่าน ขรรษาธรรม มันเป็นเล่มพื้นฐาน แล้วต่อจากนั้นก็เลือกเอาเอง ประเภทศีลธรรมก็มี ประเภทปรมัตถธรรมก็มี ประเภทเกี่ยวกับบ้านเมืองก็มี ผมทำไว้หมดแล้ว เต็มความสามารถแล้ว สมควรจะหยุดได้แล้ว”

แม้ว่าท่านจะกล่าวว่า ท่านสมควรหยุดได้แล้ว แต่ที่จริง ผลงานของท่านทั้งหลายยังจะทำหน้าที่แทน “พุทธทาส” ต่อไปอย่างไม่เสื่อมคลาย สมดังที่ท่านรจนเอาไว้ว่า

“พุทธทาสยังอยู่ไปไม่มีตาย”

บทที่ ๑๒
กาลานุกรม

๒๔๔๙

- เด็กชายเงื่อม หรือพุทธทาสภิกขุในเวลาต่อมา เกิดเมื่อวันที่ ๒๗ พฤษภาคม ตรงกับวันขึ้น ๗ ค่ำ เดือน ๗ ปีมะเมีย เป็นบุตรนายเซียงและนางเคลื่อน พานิช เกิดที่บ้านกลาง ตำบลพุมเรียง ซึ่งสมัยนั้นยังเป็นที่ตั้งของจังหวัดไชยา

๒๔๕๑

- เด็กชายยี่เกยก หรือนายธรรมทาส พานิช ผู้น้องชาย เกิดเมื่อวันที่ ๑๓ สิงหาคม

๒๔๕๗

- เมื่ออายุ ๘ ขวบ บิดามารดาพาเด็กชายเงื่อมไปฝากเป็นเด็กวัดที่วัดพุมเรียง เป็นเวลา ๓ ปี เพื่อรับการศึกษาเบื้องต้นตามแบบโบราณ

๒๔๖๐

- เด็กชายเงื่อมกลับมาอยู่บ้าน เข้าเรียนชั้นประถมศึกษาที่โรงเรียนวัดโพธาราม และเล่าเรียนที่นั่นจนถึงชั้นมัธยมศึกษา

๒๔๖๔

- ย้ายมาเรียนชั้นมัธยมปีที่ ๒ ที่โรงเรียนสารภีอุทิศ ตำบลตลาด เพื่อจะได้อยู่กับบิดา ซึ่งมาเปิดร้านค้าอีกแห่งหนึ่งที่ตำบลนี้

๒๔๖๕

- บิดาถึงแก่กรรมด้วยโรคฉี่หนู เด็กหนุ่มเงื่อมออกจากโรงเรียนมาช่วยดำเนินการค้ากับมารดา
- ระหว่างนี้ นายยี่เกยก น้องชาย บวชเป็นสามเณรและเรียนชั้นมัธยมอยู่ที่โรงเรียนประจำจังหวัดสุราษฎร์ธานี

๒๔๖๘

- เปิดโรงเรียนนักรธรรมชั้นปีแรกในตำบลพุมเรียง

๒๔๖๙

- ต้นปี นายยี่เกยกเข้าเรียนเตรียมแพทย์จุฬาฯ
- ก่อนเข้าพรรษา นายเงื่อมบวชเมื่อวันที่ ๒๙ กรกฎาคม ได้ฉายา "อินทปณฺโญ" จำพรรษาที่วัดพุมเรียง
- ปลายปีสอบได้นักรธรรมตรี ไม่ลาสิกขาตามกำหนด
- ปิดเทอมปลายปี นายยี่เกยกกลับบ้านและไม่ไปเรียนต่อ เพื่อเปิดโอกาสให้พระเงื่อมได้บวชเรียนต่อไป

๒๔๗๐

- พระเงื่อมสอบได้นักรธรรมโท

๒๔๗๑

- ต้นปีพระเงื่อมเข้าเรียนต่อกรุงเทพฯ ครั้งแรกที่วัดปทุมคงคา อยู่ได้เพียง ๒ เดือน ก็เดินทางกลับมาจำพรรษาที่วัดพุมเรียง ปีนั้นสอบได้นักรธรรมเอก

๒๔๗๒

- เป็นครูสอนนักธรรมโรงเรียนนักธรรมวัดพระบรมธาตุไชยาฯ
- นายยี่เกยกตั้งคณะธรรมทานขึ้นต้นขึ้น โดยเปิดหีบหนังสือธรรมะให้คนยืมอ่านที่ร้านไชยาพานิช เริ่มรับหนังสือวารสารพุทธศาสนากาษาอังกฤษจากต่างประเทศ

ประเทศ

- นายยี่เกยกเริ่มเขียนบทความลงหนังสือพิมพ์ในกรุงเทพฯ ใช้นามปากกาว่า “ธรรมทาส”

๒๔๗๓

○ พระเงื่อมขึ้นกรุงเทพฯ มาอยู่วัดปทุมคงคาอีกครั้งหนึ่งเพื่อเรียนบาลีต่อ

- เขียนบทความชิ้นแรกชื่อ “ประโยชน์แห่งทาน” เพื่อพิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระอุปัชฌาย์ มีเนื้อความตอบคำถามของคนสมัยใหม่ที่เริ่มสงสัยคุณค่าของการทำทานแบบที่ต่างๆ กันอยู่
- ปลายปีเขียนบทความขนาดยาวเรื่อง “พระพุทธศาสนาชั้นปุถุชน” อธิบายคุณค่าของพระพุทธศาสนาด้วยภาษาสมัยปัจจุบัน และเริ่มแสดงความคิดเห็นว่า มรรค ผล นิพพาน เป็นเรื่องที่เป็นไปได้จริงในสมัยปัจจุบัน บทความนี้พิมพ์เป็นหนังสือแจกงานฉลองโรงเรียนนักธรรมวัดพระบรมธาตุไชยาฯ

○ ปลายปีนั้นสอบได้เปรียญธรรม ๓ ประโยค เป็นพระมหาเงื่อมอินทปญฺญ

๒๔๗๔

○ เบื่อเรียนมากขึ้น ค้นคว้าศึกษาออกตำราเรียนออกไป ความคิดอุดมคติเริ่มตั้งมั่น

- ปลายปีสอบตกเปรียญธรรมประโยค ๔ เตรียมเดินทางกลับบ้านเพื่อทำงานตามอุดมคติ

๒๔๗๕

- เดินทางกลับถึงพุมเรียง (๖ เมษายน)
- เข้าอยู่ในวัดร้างตระพังจิก ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นของสวนโมกข์

(๑๒ พฤษภาคม)

- นางเคลื่อนทำพินัยกรรมมอบเงิน ๖,๓๗๘ บาท ตั้งเป็นทุนต้นตระกูลพานิช ใช้ดอกผลบำรุงสวนโมกข์และคณะธรรมทาน
- คณะธรรมทานตั้งขึ้นอย่างเป็นทางการ (กรกฎาคม) เปิดบ้านหลังหนึ่งเป็น “ห้องธรรมทาน” มีทำบุญเลี้ยงพระและเทศน์ทุกวันพระและวัน ๘ ค่ำ
- เริ่มเขียน “ตามรอยพระอรหันต์” ในเดือนสิงหาคม

๒๔๗๖

- ออกหนังสือพิมพ์ พุทธสาสนา ราย ๓ เดือน

- เริ่มเขียนบทความวิพากษ์วิจารณ์สภาพพระพุทธศาสนาและพระสงฆ์ ใช้นามปากกา "ธรรมโยธ" "ชินวาทกั" ฯลฯ และเขียน "ทำไมไม่ไปกับพระโลกนาถ" ลงหนังสือพิมพ์ประชาธิปไตย ฉบับวันที่ ๒๔ พฤศจิกายน ๒๔๗๖

๒๔๗๗

- คณะกรรมการชื้อแท่นพิมพ์มาพิมพ์หนังสือเอง เขียน "คันถุระ กับวิปัสสนาธุระเนื่องกันอย่างไร"
- เริ่มแปล "พุทธประวัติจากพระโอษฐ์"
- แปล "บาลีมหาสติปัญญาสูตร" งานเขียนงานแปลเหล่านี้ลงพิมพ์ใน พุทธศาสนา
- สด กุระโรหิต เขียนเรื่องมาจากปักกิ่ง ลงพิมพ์ใน พุทธศาสนา
- ก่อนเข้าพรรษาเดินทางไปนครศรีธรรมราช ปาฐกถาเรื่อง "การส่งเสริมปฏิบัติธรรม" และ "หลักพุทธศาสนา" ให้แก่คณะของพระคุณูปากย์สุวัฒน์ ซึ่งเปิดส่วนปั้นตาราม ตามแบบสวนโมกขพลาราม
- ในพรรษาเข้ากรรมฐาน ๓ เดือน งดพูด งดบันทึกปฏิบัติธรรมเป็นรายวัน
- เขียนบทความขนาดยาวเรื่อง "การปฏิบัติธรรม" (๑๗ กุณภาพันธ)

๒๔๗๘

- ทางราชการย้ายที่ว่าการอำเภอจากพุมเรียง ไปอยู่ที่ตำบลตลาด ริมทางรถไฟ
- คณะกรรมการและโรงพิมพ์ธรรมทานย้ายตามไปอยู่ที่ตำบลตลาดด้วย
- เริ่มแปล "อริยสัจจากพระโอษฐ์" ลง พุทธศาสนา
- เดินทางไปเทศน์ถิ่นไทยทางใต้สุด กลับมาเขียนเรื่อง "พระพุทธศาสนาในถิ่นไทยทางใต้"
- เริ่มติดต่อกับสามเณรกรุณา กุศลาลัย (ต่อมาคืออาจารย์กรุณา กุศลาลัย) หนึ่งในบรรพชิตไทยที่เดินเท้าไปพม่าและโดยสารเรือต่อไปถึงอินเดียพร้อมกับพระโลกนาถ (พระภิกษุชาวอิตาลี)

๒๔๗๙

- แปลและแต่งกาพย์ "สุกรยักษ์" อันเป็นคำวิจารณ์พระสงฆ์อย่างรุนแรง (จากบางตอนของสุ่มังคลวิลาสิน)
- เขียน "คุณค่าของปริยัติ" ชี้ให้เห็นความสำคัญของการเชื่อมระหว่างทฤษฎีและการปฏิบัติในพุทธศาสนา
- เขียน "สังคายนาแต่มีหัวตะ" เรียกร้องให้แปลพระไตรปิฎกเป็นไทย และวิจารณ์การทำสังคายนาที่ผ่านมา มา
- ทำนบปัญญานันทะ พระราชญาณกวี (บุญชวน) และสามเณรสำเร็จ มาร่วมจำพรรษาอยู่ด้วย
- พิมพ์รวมเล่ม พุทธประวัติจากพระโอษฐ์ ครั้งแรก

- คณะธรรมทานเปิดโรงเรียนพุทธนิคม

๒๔๘๐

- หัวหน้ากองตำรากรมกฎหมายราชวิทยาลัย ประกาศใช้ พุทธประวัติจากพระโอษฐ์ เป็นหนังสือประกอบแบบเรียน (๑๕ มิถุนายน)
- แปล "ลังกาตารสูตร" จากพระสูตรฝ่ายมหายาน ลงพุทธศาสนา
- สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ ญาณวโรดม) วัดเทพศิรินทร์ ประธานกรรมการมหาเถรสมาคม และผู้บัญชาการคณะสงฆ์แทนองค์สมเด็จพระสังฆราชเจ้า เดินทางมาเยี่ยมส่วนภูมิภาคและค้างคืน ๑ คืน (๒๖ มิถุนายน)
- เขียน "บรรณวิจารณ์ อภิธานปิทีปніка" และ "ต้นบัญญัติสิกขาบท" "ไว้อาลัยวาระสิ้นพระชนม์ของสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวราลงกรณ" (๑๖ ธันวาคม)

๒๔๘๑

- เริ่มอบรมสามเณรชุดพิเศษ เพื่อสร้างนักเผยแผ่ที่ทันสมัย (งานที่ไม่ประสบความสำเร็จในเวลาต่อมา)
- เรียบเรียง "เกียรติคุณของพระพุทธเจ้า" หนังสือ พุทธประวัติสำหรับคนหนุ่มสาว ลงวันที่ ๑๑ มกราคม
- เขียนบทความขนาดยาว "อนัตตาของพระพุทธเจ้า"
- พระยาลัดพล์ธรรมประคัลภ์ (วงศ์ ลัดพล์) อธิบดีผู้พิพากษาศาลอุทธรณ์ พระยาภรตราชาสุพิช ผู้พิพากษาศาลอุทธรณ์ และนายสัญญา ธรรมศักดิ์ มาเยี่ยมส่วนภูมิภาคเป็นครั้งแรก

๒๔๘๒

- นายยีเกยเปลี่ยนชื่อเป็น "ธรรมทาส" อย่างเป็นทางการ
- สร้างหอสมุดธรรมทานที่วัดชยาราม เป็นที่พักและที่ทำงานอีกแห่งหนึ่ง
- มีบทความเกี่ยวกับกฤษณมูรติ ลง พุทธศาสนา
- เขียนบทความขนาดยาว ๕๕ หน้า "ตอบปัญหาบาทหลวง" หักล้างความเชื่อเกี่ยวกับพระเจ้าแบบบุคคลอย่างรุนแรง ลงพุทธศาสนา

๒๔๘๓

- เกิดสงครามในยุโรป ทำให้กระดาศแพง หายาก พุทธศาสนา ๒ เล่ม ออกรวมเป็นเล่มเดียว
- เริ่มมีบทความต่อต้านสงคราม เรื่อง "ไฟไหม้โลกยุคกิ่งพุทธกาล" ลง พุทธศาสนา
- แสดงปาฐกถาที่กรุงเทพฯ เป็นครั้งแรก ตามคำอาราธนาของพุทธธรรมสมาคม (ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นพุทธสมาคมแห่งประเทศไทย ในปี พ.ศ. ๒๔๘๔) ในหัวข้อเรื่อง "วิถีแห่งการเข้าถึงพุทธธรรม" (๑๓ กรกฎาคม ความยาว ๒ ชั่วโมง ๑๕ นาที)

๒๕๘๔

- ทางราชการเปลี่ยนวันขึ้นปีใหม่ จาก ๑ เมษายน เป็น ๑ มกราคม
- เริ่มแปล “ขุมทรัพย์จากพระโอษฐ์” ลง พุทธศาสนา

๒๕๘๕

- เริ่มสร้างสโมสรธรรมทาน ที่วัดชยาราม
- หนังสือพิมพ์ พุทธศาสนา เริ่มลงเรื่องเกี่ยวกับพุทธศาสนา ฝ่ายมหายาน
- แสดงปาฐกถาธรรมที่พุทธสมาคมแห่งประเทศไทย เรื่อง “ความสงบในฐานะเป็นผลแห่งการเข้าถึงพุทธธรรม”

๒๕๘๖

- วางเงินซื้อที่บริเวณธารน้ำไหลจากหลวงพรหมปัญญา เมื่อ ๑๘ มีนาคม
- หลวงบริบาลบุรุษภัณฑ์เป็นผู้เชื่อมให้ได้แผ่นสมเด็จพระยา ดำรงราชานุภาพที่วังวรดิศ เพื่อปรึกษาหารือเรื่องโบราณคดี เมืองไชยา
- เทศน์งานพระราชทานเพลิงศพของสมเด็จพระวันรัต (เฮง เขมจารี) เรื่อง “ลักษณะหน้าอัครจริยบางประการของนิพพาน” (๒๒ สิงหาคม)
- เขียนความเรียงเชิงอัตชีวประวัติ เกี่ยวกับชีวิตและงานในส่วน โมงกข์ที่ผ่านมาชื่อ “สิบปีในส่วนโมงกข์”

๒๕๘๗

- ได้รับแต่งตั้งให้เป็นหัวหน้าฝ่ายองค์การเผยแผ่ประจำจังหวัด สุราษฎร์ธานี (๒๒ มกราคม)
- ย้ายมาจำพรรษาที่ส่วนโมงกข์แห่งใหม่ บริเวณธารน้ำไหล เขาพุทธทอง (ส่วนโมงกข์ปัจจุบัน)
- คณะพระยาลดพลีธรรมประคัลภ์มาเยี่ยมครั้งที่ ๒

๒๕๘๘

- ได้รับแต่งตั้งให้เป็น “พระครูอินทปัญญาจารย์”
- ปาฐกถาธรรมที่พุทธสมาคมแห่งประเทศไทย เรื่อง “พุทธธรรมกับสันติภาพ” (๒ มีนาคม)
- เลิกส่วนโมงกข์แห่งเดิมที่พุ่มเรียงโดยสิ้นเชิง (ก่อนหน้านั้นยังมี พระอยู่ประจำ)
- ปาฐกถาธรรมที่สมาคมพุทธบริษัทไทยจีนประจำ เรื่อง “ข้อควรทราบเกี่ยวกับหลักพุทธศาสนาระหว่างนิกายต่างๆ” (๒๙ ธันวาคม)

๒๕๘๙

- ปาฐกถาที่พุทธสมาคมแห่งประเทศไทย เรื่อง “พุทธธรรมกับ เจตนารมณ์แห่งประชาธิปไตย” ๗พจนฯ ปรีดี พนมยงค์ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินในขณะนั้นเข้าฟังด้วย (๑๑ มกราคม)
- ได้รับแต่งตั้งให้เป็นพระอุปัชฌาย์ (๓๐ เมษายน)

- เกิดคณะพุทธนิคมที่เชียงใหม่
- ปาฐกถาที่หอประชุมใหญ่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เรื่อง “พระพุทธศาสนาจะช่วยพวกเราในปัจจุบันนี้ได้อย่างไร” (๓๑ พฤษภาคม)
- เริ่มแปล “สูตรของเว่ยหล่าง” ลง พุทธศาสนา

๒๕๙๑

- โยมมารดาถึงแก่กรรม (๒๕ เมษายน)
- เดินทางขึ้นเชียงใหม่ครั้งแรก เพื่อช่วยให้คำแนะนำแก่กิจการของคณะพุทธนิคมเชียงใหม่ (ก่อนเข้าพรรษา)
- ออกตระเวนเทศน์ตามเกาะสมุย เกาะพะงัน
- ปาฐกถาธรรมที่พุทธสมาคมแห่งประเทศไทย เรื่อง “ภูเขาแห่งวิถิปุทธธรรม” (๕ มิถุนายน) และเริ่มถูกโจมตีในข้อหาเกี่ยวกับคอมมิวนิสต์
- ออกพรรษา ท่านปัญญาหันทะเลขึ้นๆไปประจำอยู่ที่เชียงใหม่

๒๕๙๒

- ได้รับแต่งตั้งให้เป็นหัวหน้าองค์การเผยแผ่ประจำภาค ๕ (ภาคใต้ ๑๕ จังหวัด)
- ได้รับแต่งตั้งให้เป็นเจ้าอาวาสวัดพระบรมธาตุไชยาฯ (๓๐ มิถุนายน)

๒๕๙๓

- พักส่วนชาไก่ล้มหมู่บ้านแก่งป็นเต้า อำเภอเขียงดาว จังหวัดเชียงใหม่ เป็นเวลา ๒๐ วัน เพื่อเขียน “โบราณคดีรอบอ่าวบ้านดอน” (มกราคม)
- ได้รับแต่งตั้งให้เป็นผู้อำนวยการพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติสาขาประจำจังหวัดสุราษฎร์ธานี
- เขียนบทความทดลองเสนอเกี่ยวกับจิตวิทยาแบบพุทธเรื่อง “ปมเชื่อง”
- ตระเวนเทศน์หัวเมืองปักษ์ใต้ กับพระยาอมรฤทธิ์ธำรง (พร้อม ณ ถลาง)
- ได้รับแต่งตั้งให้เป็นประธานพิธีสวดกระทำน้ำมูรธาภิเษกสำหรับพระเจ้าอยู่หัวองค์ปัจจุบัน ณ วัดพระบรมธาตุไชยาฯ ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็น “พระอรุณนันทมณี” (๕ ธันวาคม)
- มีบทความของเสถียร โปธิ์นันทะ มาลง พุทธศาสนา

๒๕๙๔

- อบรมข้าราชการในสำนักงานปลัดกระทรวงยุติธรรม และศาลที่กรุงเทพฯ เรื่อง “ทุกข์ขบขันทนกถา” (๒๐ กันยายน)
- มีประกาศใน พุทธศาสนา ว่าพระยาอนุমানราชธน ส่งหนังสือมาให้ห้องสมุดธรรมทานหลายเล่ม

๒๕๙๕

- นายกุหลาบ สายประดิษฐ์ มาเยี่ยมสวนโอมกซ์ (กุมภาพันธ์)

- คณะพุทธนิคม เชียงใหม่ ออกหนังสือพิมพ์ ชาวพุทธ เมื่อวันวิสาขบูชา
- มีพิธีทอดกฐินครั้งแรกและครั้งเดียวของสวนโมกข์
- เขียน "บันทึกเปิดผนึกครบรอบ ๒๐ ปี" ลงใน พุทธสาส์นา ซึ่งออกรวมเป็นเพียงฉบับเดียวในปีนั้น
- เริ่มมีการบรรยายประจำคืนในช่วงพรรษา เพื่ออบรมพระภิกษุสามเณรภายในสวนโมกข์

๒๔๙๖

- แสดงธรรมเรื่อง "ศาสนาคือโรงพยาบาลของโลก" ที่โรงพยาบาลสงฆ์ ในโอกาสเปิดตึกสมเด็จพะพุทธโฆษาจารย์ (๒๑ กุมภาพันธ์)
- คณะธรรมทานได้รับอนุญาตให้จดทะเบียนเป็น "ธรรมทานมูลนิธิ" (๒๕ พฤศจิกายน)
- มีผู้บริจาคแท่นพิมพ์และเครื่องตัดกระดาษให้ใหม่
- มีการฉายสไลด์ในสวนโมกข์ ริเริ่มการเผยแพร่ธรรมโดยการฉายสไลด์

๒๔๙๗

- อธิษฐานไม่ออกนอกเขตวัดตลอดพรรษา
- พิมพ์หนังสือ ทำวัตรสวดมนต์แปล ครั้งแรก
- ร่วมประชุมและกล่าวปราศรัยในนามตัวแทนคณะสงฆ์ไทยในงานฉลองรัฐสังคายน่าที่ประเทศพม่า เรื่อง "ลักษณะนำอัศจรรย์บางประการของพุทธศาสนาแบบเถรวาท" (๖ ธันวาคม)
- เขียน "โลกอาจรอดได้ แม้เพราะกตัญญู" (๘ มีนาคม) เป็นบทความที่เด่นบทหนึ่ง แสดงให้เห็นถึงโลกทัศน์แบบพุทธที่มีลักษณะนิเวศวิทยาอยู่ในตัว

๒๔๙๘

- ปาฐกถาเรื่อง "อุดมคติของครูตามทัศนะฝ่ายพระพุทธศาสนา" ในที่ประชุมครูทั่วประเทศ ณ หอประชุมสวนสุนันทาวิทยาลัย (๒๖ เมษายน)
- ไปอินเดีย (๑๙ ตุลาคม ๒๔๙๘ - ๑๖ มกราคม ๒๔๙๙)
- สร้างอาคารถาวรหลังแรกของธรรมทานมูลนิธิ

๒๔๙๙

- อบรมข้าราชการตุลาการครั้งแรก เรื่อง "ใจความสำคัญของพุทธศาสนา" ณ ห้องบรรยายเนติบัณฑิตยสภา ต่อมาพิมพ์เป็นเล่มชื่อ หลักพระพุทธศาสนา และพิมพ์ในชุด "ธรรมโฆষণ" ชื่อ ตูลาการิทธิธรรม เล่ม ๑ การบรรยายชุดนี้ทำต่อเนื่องมาอีก รวม ๑๔ ครั้ง

๒๕๐๐

- แสดงธรรมที่โรงพยาบาลสงฆ์ เรื่อง "ธรรมะคือไอศกรีมสำหรับโลก" (กุมภาพันธ์)

- เทศน์ในโอกาส ๒๕ พุทธศตวรรษ เรื่อง "หนทางดับความเลวร้ายในยุคปัจจุบัน" ที่วัดพระบรมธาตุไชยาฯ
- คณะพุทธนิคมเชียงใหม่ตั้งชาวพุทธมูลนิธิ
- ในพระราชบรรยาย "การศึกษาธรรมะอย่างถูกวิธี" หรือ "ธรรมวิภาคทฤษฎี" ต่อมากลายเป็นหนังสือพื้นฐานที่สำคัญอีกเล่มหนึ่งของสวนโมกข์
- ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็น "พระราชชัยกวี"

๒๕๐๑

- ตั้งสำนักปฏิบัติธรรม "สวนอุดม" และ "สวนอุดมมูลนิธิ" ที่กรุงเทพฯ เป็นอีกองค์กรหนึ่งในเครือข่ายของสวนโมกข์
- ทางราชการประกาศให้วันอาสาฬหบูชาเป็นวันสำคัญทางศาสนา สอดคล้องกับที่สวนโมกข์ทำมาก่อน
- ไปเขมร ชมนครวัด นครธม

๒๕๐๒

- กรมศิลปากรส่งศิลาจารึกจำลองทุกหลักที่ทำจากใชยามาถวาย
- ทำนบปัญญานันทะเลลงมาจำพรรษาที่วัดชลประทานรังสฤษฎ์
- เจ้าชั้น สิริโรส หัวหน้าคณะพุทธนิคมและบุตรลงมาอยู่ที่สวนโมกข์ในระหว่างช่วงเข้าพรรษา
- สถานีวิทยุ ปชส.๗ ธนบุรี ให้นำ "หลักพระพุทธศาสนา" ที่อบรมข้าราชการตุลาการครั้งแรก ไปอ่านออกอากาศเป็นประจำทุกวัน เวลา ๐๖.๓๐ น. ในระหว่างช่วงเข้าพรรษา
- พิมพ์ อริยสัจจากพระโอษฐ์ ครั้งแรก
- บรรยาย "อานาปานสติ" (ฉบับสมบูรณ์) ในระหว่างพรรษาในสวนโมกข์

๒๕๐๓

- โรงเรียนพุทธนิคมเปิดชั้นเตรียมอุดมศึกษา
- แสดงธรรมที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เรื่อง "สวนสำคัญ ของพระพุทธศาสนาที่ทุกคนควรรู้จัก" ตามคำอาราธนาของสมเด็จพระราชชนนี องค์อุปถัมภ์ของชมรมกลุ่มศึกษาพุทธศาสตร์และประเพณีจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย มีผู้ฟังประมาณ ๓,๐๐๐ คน (๒๘ ธันวาคม)

๒๕๐๔

- ในพรรษาพูดเรื่อง "ตัวกู-ของกู" อบรมพระสงฆ์สามเณร
- ร่วมสัมมนาเรื่อง "การศึกษาพุทธศาสนาในมหาวิทยาลัย" ที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (๒๖ พฤศจิกายน - ๒๒ ธันวาคม) และแสดงธรรมอบนิสิตรวม ๗ ครั้ง

๒๕๐๕

- เริ่มสร้างโรงมหรสพทางวิญญาน (โรงหนังแบบสวนโมกข์) และมีโรงปั้นเพื่อปั้นภาพพุทธประวัติยุคแรกของโลก ทั้งสองอย่างนี้ใช้เวลาราว ๑๐ ปี จึงสร้างเสร็จ

๒๕๐๖

- อภิปรายแบบธรรมสภาจัจจา กับหม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช ครั้งแรก ในหัวข้อ “การทำงานคือการปฏิบัติธรรม” มีนายป๋วย ใจนบรานนท์ และนายฉันทิชย์ กระแสสินธุ์ ร่วมด้วย ที่หอประชุมคุรุสภา (๖ ธันวาคม)

๒๕๐๗

- อภิปรายแบบธรรมสภาจัจจา กับหม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช ครั้งที่ ๒ และครั้งสุดท้ายที่หอประชุมคุรุสภาเรื่อง “การทำงานด้วยจิตว่าง” (๑๓ กุมภาพันธ์) ซึ่งต่อมาตีพิมพ์เป็นหนังสือชื่อ วิวาทะระหว่าง ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช กับ ท่านพุทธทาสภิกขุ

๒๕๐๘

- ปาฐกถาธรรมเรื่อง “สิ่งที่เรายังเข้าใจผิดกันอยู่” ที่พุทธสมาคมแห่งประเทศไทย กรุงเทพฯ (๒๑ มกราคม)
- ปาฐกถาธรรมเรื่อง “การส่งเสริมจริยธรรมแก่เด็กวัยรุ่น” ในที่ประชุมสามัญประจำปีที่คุรุสภา (๒๗ เมษายน)
- หนังสือ แก่นพุทธศาสตร์ ที่ท่านอาจารย์พุทธทาสได้แสดงปาฐกถาในโอกาสพิเศษ ณ ชุมนุมศึกษาพุทธธรรม (ศิริราช) ในอุปการะของคณะแพทยศาสตร์และศิริราชพยาบาล มหาวิทยาลัยแพทยศาสตร์ เมื่อวันที่ ๑๗ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๐๔ ได้รับรางวัลชนะเลิศ “หนังสือดีประจำปี ๒๕๐๘” จากองค์การยูเนสโก แห่งสหประชาชาติ

๒๕๐๙

- เริ่มมีงานล้ออายุครั้งแรก (๒๗ พฤษภาคม)
- ปาฐกถาธรรมเรื่อง “สิ่งที่เรายังสนใจกันน้อยเกินไป” ในที่ประชุมองค์การพุทธศาสนิกสัมพันธ์แห่งโลก ณ พุทธสถาน เชียงใหม่ (๘ พฤศจิกายน)
- ปาฐกถาธรรมเรื่อง “ผีหัวเราะเยาะมนุษย์” แก่ผู้ร่วมประชุมยุวพุทธิกสมาคมทั่วประเทศครั้งที่ ๑๐ ณ ยอดเขาพุทธทอง สวนโอมกซ์ (๑๔ พฤศจิกายน)

๒๕๑๐

- เป็นประธานในการอบรมพระธรรมทูตรุ่นแรกที่จะไปเผยแผ่พระศาสนาในต่างประเทศ
- ปาฐกถา “คริสต์ธรรม-พุทธธรรม” ณ วิทยาลัยพระคริสต์ธรรม เชียงใหม่
- ในพรรษา เริ่มบรรยายชุด “ธรรมปาฏิโมกข์” แก่พระสงฆ์สามเณรภายในสวนโอมกข์ (กระทำต่อเนื่องทุกพรรษาถึง พ.ศ. ๒๕๑๔)

๒๕๑๑

- เป็นประธานในการประชุมสมาคมพุทธศาสนาทั่วประเทศ ครั้งที่ ๑๖ ณ ค่ายลูกเสือธรรมบุตร ติดกับสวนโมกข์ (๑ ธันวาคม)
- พระยาลัดพลีธรรมประคัลภ์ "สหายธรรมหมายเลขหนึ่ง" ถึงแก่อนิจกรรม (๑๙ เมษายน) โดยได้มอบทุน ๒ แสนบาท ให้ธรรมทานมูลนิธิ
- เริ่มโครงการพิมพ์หนังสือชุด "ธรรมโฆษณ"

๒๕๑๒

- บรรยายชุด "บรมธรรม" อบรมพระนิสิตภาคฤดูร้อน ที่ประจำอยู่ในสวนโมกข์
- ในพรรษาบรรยายชุด "สัญญาตาปริทรรศน์"

๒๕๑๓

- บรรยายชุด "ฆราวาสธรรม" แก่พระนิสิตภาคฤดูร้อน

๒๕๑๔

- เริ่มบรรยายธรรมประจำวันเสาร์
- ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็น "พระเทพวิสุทธิเมธี" (๕ ธันวาคม)
- เขียน "บันทึกคำชี้แจงเกี่ยวกับการศึกษาเรื่องปฏิจจสมุปบาท" (๓๐ กันยายน)

๒๕๑๕

- บรรยายชุด "แก่นพุทธศาสนา" ที่โรงพยาบาลศิริราช
- บรรยายชุด "สอนพุทธศาสนาผ่านคัมภีร์ไบเบิล" ในสวนโมกข์

๒๕๑๖

- บรรยายเรื่อง "มหาวิทยาลัยกับความรูเรื่องจิต" แก่อาจารย์คณะแพทยศาสตร์จากมหาวิทยาลัยมหิดล ที่สวนโมกข์ (๓๐ สิงหาคม)
- เขียนบทความขนาดยาว "สมเด็จพระสังฆราชองค์ที่ ๑๐๐ ปี สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ ญาณวเรกร)" ตามคำขอของพระคุณูปนายกสมาคมเพื่อพิมพ์ในหนังสือครบรอบ ๑๐๐ ปี สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ ญาณวเรกร)
- บรรยายเรื่อง "ประชาธิปไตยแบบสังคมนิยม" ในสวนโมกข์ (๑๑ พฤศจิกายน)
- อาพาธขณะกำลังเทศน์ และเข้ารับการรักษาตัวที่โรงพยาบาลศิริราช (ธันวาคม)

๒๕๑๗

- บรรยายเรื่อง "มหิดลธรรม" แก่พระนักศึกษภาคฤดูร้อน
- อาพาธด้วยโรคภาวะสมองขาดเลือดเฉียบพลัน เข้ารับการรักษาที่โรงพยาบาลศิริราช (๒๗ พฤษภาคม)
- บรรยายเรื่อง "สังคมนิยมตามหลักแห่งพระศาสนา" (๑๕ กันยายน)

๒๕๑๘

- บรรยายชุด “โหมกขธรรมประยุกต์” สำหรับพระนักศึกษาคณะศึกษาศาสตร์
- บรรยายเรื่อง “พระพุทธเจ้ามีอุดมคติเป็นสังคมนิยม”
- บรรยายเรื่อง “สังคมนิยมชนิดที่ช่วยโลกได้” (๒๗ พฤษภาคม)

๒๕๒๑

- เริ่มปาฐกถาธรรมทางวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย ทุกวันอาทิตย์ที่ ๓ ของเดือน

๒๕๒๒

- บรรยายชุด “ใจความแห่งคริสต์ธรรม เท่าที่พุทธบริษัทควรทราบ”
- ได้รับการถวาย ปริญญาคุณวุฒิบัณฑิตกิตติมศักดิ์ สาขาพุทธศาสตร์ จากมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

๒๕๒๕

- ส่วนโหมกซ์อายุครบ ๕๐ ปี พิมพ์ แลงการณ ๕๐ ปี ส่วนโหมกซ์
- พิมพ์ กฎบัตรของพุทธบริษัท ในวันวิสาขบูชา

๒๕๒๗

- พิมพ์ อริยสัจจากพระโอษฐ์ ฉบับสมบูรณ์ อาพาธด้วยโรคกล้ามเนื้อหัวใจขาดเลือด รักษาอาการที่ส่วนโหมกซ์ (ตุลาคม)

๒๕๒๘

- อาพาธค่อนข้างหนักตั้งแต่ต้นปี และเริ่มมีอาการอาพาธบ่อยขึ้น
- ได้รับการถวาย ปริญญาอักษรศาสตรคุณวุฒิบัณฑิตกิตติมศักดิ์ สาขาปรัชญาและศาสนา จากมหาวิทยาลัยศิลปากร (พฤศจิกายน)
- ได้รับการถวาย ปริญญาปรัชญาดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ สาขาวิชาศึกษาศาสตร์ จากมหาวิทยาลัยรามคำแหง (ธันวาคม)

๒๕๒๙

- เริ่มมีการบรรยายให้กับชาวต่างประเทศที่มาอบรมอานาปานสติอย่างเป็นกิจจะลักษณะและเป็นระบบขึ้น โดยมีพระภิกษุชาวอเมริกัน ชื่อสันติกโรภิกขุ ซึ่งมาพำนักศึกษาที่ส่วนโหมกซ์เป็นล่ามแปล (กุมภาพันธ์)
- ในวาระ ๘๐ ปี ของพุทธทาสภิกขุ ได้มีการจัดธรรมสมโภชสังฆกรรมใหญ่โตที่สุดในวันล้ออายุ โดยมีเทศน์ออกรายการสดทางโทรทัศน์และวิทยุ ในช่วงเช้า บ่าย เย็น ช่วงละ ๓ ชั่วโมง รวม ๙ ชั่วโมง (กุมภาพันธ์)

- ได้รับการถวาย ปริญญาศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ สาขาปรัชญา มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ (มิถุนายน)

๒๕๓๐

ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็น “พระธรรมโกศาจารย์”
เริ่มดำเนินงานสวนโมกข์นานาชาติ

- ได้รับการถวาย ปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ จากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (พฤษภาคม)

๒๕๓๒

- ได้รับการถวาย ปริญญาการศึกษาดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ สาขาพัฒนศึกษาศาสตร์ จากมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

๒๕๓๔

อาพาธด้วยโรคหัวใจวายและน้ำท่วมปอด รักษาอาการที่ สวนโมกข์ (๒๗ ตุลาคม)

๒๕๓๕

- อาพาธด้วยโรคเส้นเลือดเลี้ยงสมองอุดตัน รักษาอาการที่ สวนโมกข์ (๒๘ กุมภาพันธ์)
- ครุสภาประกาศเชิดชูเกียรติคุณ พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) เป็นผู้ทำคุณประโยชน์อย่างสูงยิ่งต่อการศึกษา ของชาติ เนื่องในโอกาสที่กระทรวงศึกษาธิการครบรอบ ๑๐๐ ปี ในปี พ.ศ. ๒๕๓๕

๒๕๓๖

- อาพาธด้วยโรคเส้นเลือดในสมองแตก หมดสติ (๒๕ พฤษภาคม) ถูกนำเข้ารับการรักษาที่โรงพยาบาลสุราษฎร์ธานี สวนโมกข์ และโรงพยาบาลศิริราช
- ได้รับการถวาย ปริญญาศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ จากมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ (๑๕ มิถุนายน)
- คณะแพทย์ผู้ถวายการรักษาเห็นควรให้กลับสวนโมกข์ และ ถึงแก่กรรมอย่างสงบภายในกุฏิที่พัก ณ สวนโมกขพลาราม เวลา ๑๑.๒๐ น. (๘ กรกฎาคม)

๒๕๔๓

- นายธรรมทาส พานิช ถึงแก่กรรม (๑๘ กุมภาพันธ์)
- ได้รับรางวัลปรีดี พนมยงค์ สำหรับบุคคลผู้มีผลงานดีเด่น ทางด้านสันติภาพจากคณะกรรมการโครงการรางวัลปรีดี พนมยงค์ เนื่องในโอกาสครบรอบ ๑๐๐ ปี ชาตกาลรัฐบุรุษอาวุโส ปรีดี พนมยงค์ ณ รัฐสภา (๑๑ พฤษภาคม)

๒๕๔๗

- เฉลิมฉลอง ๑๐๐ ปี ชาตกาล พุทธทาสภิกขุ โดย องค์การ เพื่อการศึกษา วิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรมแห่ง สหประชาชาติ หรือ ยูเนสโก (UNESCO) เข้าร่วม และ

ประกาศยกย่องพุทธทาสภิกขุ เป็นหนึ่งในบุคคลสำคัญของ
โลก

(จาก เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๓ ๒๕๕๖)

บรรณานุกรม

พระประชา ปสนนธมโม และสันติสุข โสภณสิริ. บก. ๒๕๒๙. ภาพชีวิต ๘๐ ปี พุทธสาสิกข์. มิติใหม่ของพระพุทธศาสนา. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโกลดคิมทอง.

พุทธสาสิกข์. ๒๕๒๙. ตามรอยพระอรหันต์. กรุงเทพฯ: กองทุนอบรมสมาธิภาวนา.

พุทธสาสิกข์. ๒๕๒๙. ธรรมิกสังคมนตรี. บก. โดแนล เค. สแวนเนอร์. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโกลดคิมทอง.

พุทธสาสิกข์. ๒๕๓๒. พระคุณของแม่ คือ สันติภาพของโลก. กรุงเทพฯ: ภาพพิมพ์.

พุทธสาสิกข์. ๒๕๓๔. ธรรมวิจักขณภคณา: รวมธรรมเทศนาและปาฐกถาในโอกาสพิเศษ. กรุงเทพฯ: อรุณวิทยา.

พุทธสาสิกข์. ๒๕๓๕. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา: อดีตชีวิตของท่านพุทธทาส. สัมภาษณ์โดย พระประชา ปสนนธมโม. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโกลดคิมทอง.

พุทธสาสิกข์. ๒๕๔๑. พุทธสาสิกข์ เล่ม ๑. กรุงเทพฯ: สุขภาพใจ.

พุทธสาสิกข์. ๒๕๔๒. พุทธสาสิกข์ เล่ม ๒. กรุงเทพฯ: สุขภาพใจ.

พุทธสาสิกข์. ๒๕๔๓. พระบรมศาสดากับศาสนาอื่น. กรุงเทพฯ: สุขภาพใจ.

พุทธสาสิกข์. ๒๕๔๓. พุทธสาสิกข์ เล่ม ๓. กรุงเทพฯ: สุขภาพใจ.

พุทธสาสิกข์. ๒๕๔๖. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา: อดีตชีวิตของท่านพุทธทาส. สัมภาษณ์โดย พระประชา ปสนนธมโม. พิมพ์ครั้งที่ ๓ (ปรับปรุงใหม่).

กรุงเทพฯ: มูลนิธิโกลดคิมทอง.

พุทธสาสิกข์. ๒๕๔๗. พุทธสาสิกข์คำกลอน. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: พิมพ์ดี.

พุทธสาสิกข์. ๒๕๔๗. พุทธสาสิกข์งานแกะแกะครุฑวิสต์: ระบบเลื่อนขั้นตัวเองด้วยหัวใจธรรมคำกลอน. กรุงเทพฯ: ดอกไมกข์.

พุทธสาสิกข์. ม.ป.ป. ต้องพัฒนาจิตใจ ให้ทันกับพัฒนาวัตถุ. โอวาทปราศรัยแก่คณะพัฒนาการจังหวัดนราธิวาส ซึ่งมาพักแรมที่ค่ายธรรมบุตร บรรยายที่ลานรับแขก สวนโมกขพลาราม . ๕ ตุลาคม ๒๕๑๔.

พุทธสาสิกข์. ม.ป.ป. ธรรมะน้ำ ธรรมะโคลน: ธรรมบรรยายล้ออายุ ณ หินโค้ง สวนโมกขพลาราม ไซยา ๒๗ พฤษภาคม ๒๕๒๓. กรุงเทพฯ: สุขภาพใจ.

พุทธสาสิกข์. ม.ป.ป. พุทธบริษัทกับลัทธิวัตถุนิยม. ปาฐกถา ณ ศาลาอเมริกัน ถนนพัฒนาพงศ์ สีลม. ๔ มีนาคม ๒๕๐๐.

พุทธสาสิกข์. ม.ป.ป. วัตถุนิยมปมตตโลกกถา หรือ กวาระปัจจุบันนี้ของโลกวัตถุนิยม. ธรรมเทศนา ๒๕ พุทธศตวรรษ กัณฑ์ที่ ๑ ที่วัดพระบรมธาตุไชยาราชวรมหาวิหาร. ๑๖ พฤษภาคม ๒๕๐๐.

พุทธสาสิกข์. ม.ป.ป. วัตถุอาที่นวกถา: วัตถุนิยม. แสดงที่พุทธสมาคมจังหวัดสระบุรี. ๒๓ มิถุนายน ๒๕๐๐.

พุทธสาสิกข์. ม.ป.ป. วิถีแห่งการเข้าถึงพุทธธรรม. กรุงเทพฯ: อตัมมโย.

พุทธสาสิกข์. ม.ป.ป. [อสังขสังขจายศมานุสรณ์ จาก พุทธสาสิกข์. สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ.](#)

มูลนิธิโกลดคิมทอง, มูลนิธิเด็ก และสวนสร้างสรรคันาคร-บวรรัตน์ ๒๕๓๗. สมุดภาพช่วงสุดท้ายแห่งชีวิตของพุทธสาสิกข์. กรุงเทพฯ: วี. พรินท์.

สังญาธรรมานุสรณ์: ชีวิต การงาน อุดมการณ์ อันเป็นธรรมานุสติของนายสังญา ธรรมศักดิ์. ๒๕๔๕. กรุงเทพฯ: ปาปิรุส พับลิเคชัน.

ออร์ศรี งามวิทยาพงศ์. บก. ๒๕๓๕. อนุทินภาพ ๖๐ ปีสวนโมกข์: ประทีปธรรมแห่งสยาม. กรุงเทพฯ: อมรินทร์ พรินติ้ง กรุ๊ป.